

1914 рік, книга перша. 251

УКРАЇНА

науковий трьохмісячник українознавства

видає

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЇВІ

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського,

ПРИ БЛИЗШІЙ УЧАСТІ

Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова.

Одвічальний редактор Кост. Михальчук.

Закінчено книгу 10 лютого (февреля).

05 | 401402

У-45

Україна

кн. I

1914

3324/ли - 25.к1

4876 30.3

5017. 29.5.76

4346 - 16X11

11X11

401402

1914 рік, книга перша.

05
У-45

УКРАЇНА

науковий трьохмісячник українознавства

видає

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЇВІ

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського,

ПРИ БЛИЗШІЙ УЧАСТИ

Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова.

Одвічальний редактор Кост. Михальчук.

Закінчено книгу 10 лютого (февреля).

132

401402

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

Київ, 1914.

Друкарня Другої Спілки Друкарів.
Володимирська ул. № 43.

З М І С Т.

	Стор.
Від Редакції	5— 6
Олексій Шахматов: До питання про початок української мови	7— 19
Михайло Грушевський: Український рух на схід — Розселення за московською границею до 1648 р.	20— 53
Михайло Возняк: Початки української комедії (докінчення буде)	54— 70
✓ Олександр Грушевський: З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців	71— 76
З ідеології Кирило-Мефодіївців — записка Василя Білозерського	77— 83
Замітки і матеріали, з етнології і фольклора: Ор. Левицький: Великодні „кукли“	84— 86
Вол. Перетц: Де-кілька етнографічних даних з старих рукописів	86— 91
Ів. Франко: До історії коломийкового розміру	91— 98
Володимир Дорошенко: Український науковий рух в 1913 р. (докінчення буде)	99—111
Критика, рецензії й обговорення	112—147
Владимир Пархоменко—Начало христианства Руси. Очеркъ изъ истории Руси IX—X вв. М. Д. Приселковъ—Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. <i>М. Грушевського.</i> С. Бугославский—Поучение еп. Луки Жидяты. <i>В. Перетца.</i> Василь Пачовський—Нарис історії мініатюри по рукописям. <i>Д. Антоновича.</i> Д. Абрамовичъ—Къ литературной дѣятельности мниха Камянина Исаи. <i>І. О.</i> Henryk Merczyng—Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Józef Tretiak—Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej. <i>М. Возняка.</i> С. А. Щеглова—Вирши праздничные и обличительные на аріанъ конца XVI начала XVII в. <i>Т. С.</i> Н. К. Гудзий—Къ вопросу о переводахъ изъ „Великаго Зеркала“ въ Юго-Западной Руси. <i>В. Перетца.</i> Марія Слабченко—Матеріали по русской сфрагистикѣ. <i>В. Г.</i> М. Е. Слабченко—Протоколь отпускныхъ писемъ за гетмана Апостола 1728 года. <i>Мик. Василенка.</i> Іван Джиджора—Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. <i>Мик. Василенка.</i> Жерела до історії України-Руси, том XXII. Дневник Якова Марковича, том IV. <i>М. Е.</i> П. Струве—Крѣпостное хозяйство. Исслѣдованія по экономической истории Россіи въ XVIII и XIX в. <i>О. Грушевського.</i> Культурная сокровища Россіи. Вып. II. З. Шамурина. Київ, М. 1912. Вып. VIII. <i>Ө. Ө. Горностаевъ.</i> Дворцы и церкви Юга. <i>Т. Живојин Перяч—Задружно право по граѓанском законуку краљевина Србије. Dr. Karel Kadlec.</i>	

August von Löwis of Menar — Russisches Volksmärchen.
М. Євшана.

Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stephan von Smal-Stocky und Theodor Gartner.

Ruthenische Grammatik von Dr. Stephan von Smal-Stocky.

Е. Тимченка.

Русский Филологический Вѣстникъ. Указатель 1879—1913.

В. Перетца.

Наукова хроніка (нові публікації і видавничі пляни, музеї, колекції), *Б. Барвінського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, З. Кузелі* й ин. 147—156

Оголошення 157—160

Inhalt des Bandes.

Von der Redaktion	S. 5— 6
Alexius Šachmatov, Zur Frage über den Ursprung der ukrainischen Sprache	7— 19
Michael Hruševskyj: Der ukrainische „Drang nach Osten“ Die ukrainischen Siedlungen jenseits der Moskauer Reichsgrenze bis zum J. 1648	20— 53
Michael Woznjak: Anfänge der ukrainischen Komödie	54— 70
Alexander Hruševskyj: Gedanken und Stimmungen der Mitglieder des Cyrill und Methodius-Bruderschaft	71— 76
Zur Ideologie der Mitglieder des Cyrill und Methodius-Bruderschaft (Notizen des Basilius Bilozerŭskyj)	77— 83
Notizen und Materialien aus Ethnologie und Folklore, von <i>Or. Levyckyj, V. Peretz, I. Franko</i>	84— 98
Vladimir Doroŭenko: Ukrainische wissenschaftliche Bewegung im J. 1913,	99—111
Wissenschaftliche Kritik	112—147
Wissenschaftliche Chronik: Neuerschienene und in Plan stehende Publikationen; Museen, Kollektionen, Bibliotheken	147—156

Від редакції.

Потреба наукового журналу, присвяченого українознавству, який би вводив читача в сучасний стан українських студій і держав би його в курсі їх поступів і успіхів, відчувала ся здавна. Перші проєкти його в Київі звісні ще з 1830 і 1840-х рр.; не здійснивши ся тоді, вони заступали ся до певної міри такими виданнями як „Кієвлянинъ“ і „Украинець“ Максимовича, Молодик Бецкого, пізнійша „Основа“ або „Записки Юго-Зап. отдѣла Географическаго общества“, „Чтенія историч. общества Нестора“ і т. п. З 1882 р. старі пляни нарешті знайшли своє здійснення в місячнику „Кієвская Старина“, що займаючи ся головно місцевою історією, давав заразом досить місця й иньшим українським дісциплінам і за своє довге існування вніс стільки, як ні одно видання доти, в скарбницю українознавства. Він видавав ся повних 25 літ—до хвилі коли зявила ся можливість українських наукових видань. „Кієв. Старина“ перетворила ся тоді в мішаний українсько-російський місячник „Україна“, що існував тільки рік, уступивши місце українським журналам. Серед них, від року 1908 стали виходити „Записки“ Українського Наукового Товариства, як не-періодичне наукове видавництво, присвячене українознавству.

Ще ранійше, з 1892 р., заходами київських же учених і громадян стали виходити „Записки“ Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1895 р. перетворені в періодичне видавництво—зпочатку трохмісячник, з 1896 р. двохмісячник—науковий український журнал з критичною бібліографією і оглядами наукової літератури. Одначе, невважаючи на те, що журнал сей за весь час вів ся при значній участі з України російської і мав визначний інтерес для всякого, хто займав ся або інтересувався історією, фільольогією чи етнографією України,—через усякі „незалежні“ обставини він не міг досягти ширшого розповсюдження на російській Україні навіть серед спеціалістів, а не те щоб стати підручною книгою всякого, хто интересуєть ся ближше якоюсь галузю українознавства—учителя середньої школи, студента-історика чи фільольога, і просто інтелігента, не чужого науковим інтересам.

Відчуваючи потребу такого наукового журналу, присвяченого українознавству, який би при всій науковості мав би можливо ширший характер і держав би свого читача в курсі поступів українознавства, його актуальних питань і завдань, Українське Наукове Товариство задумало зазначити нинішній ювілейний рік українського культурного життя спробою такого видання, в формі наукового трьохмісячника. В ній поруч наукових розвідок, можливо загального змісту, або тимчасових звідомлень про результати наукових студій і праць, призначає воно визначне місце оглядам поступу наукових студій в поодиноких галузях українознавства—преісторії, археології, історії суспільній і культурній, письменстві, праві, мові, етнографії, дослідях економіки і соціального побуту, критичному розборови наукової літератури і бібліографічним показникам—української літератури і *Ukrainica* на інших мовах. Свого рода вступом до сих відділів служить огляд українського наукового руху за минулий рік, поданий в сій книжці. За ними підуть огляди спеціальні—літератури останніх років з поодиноких дієциплін, і бібліографічні показники. Разом з тим визначне місце даєть ся також науковій хроніці, де бажано було б зібрати можливо повно звістки про науковий рух на полі українознавства: організацію наукових робіт, пляни видань, знахідки і відкриття, визначнійші набутки музеїв і бібліотек, і т. и.

Видима річ, що здійснити се завдання редакція може тільки при живій і діяльній участі можливо широкого кола співробітників—представників українознавства. Заручивши ся обіцянкою багатьох з них, з різних наукових центрів, Редакція звертаєть ся ще і отсею дорогою до всіх, кому дорогі інтереси українознавства, до всіх, хто спочуває ідеї такого орґана його, з горячим проханням—своєю участю підтримати і зробити сей журнал справжнім орґаном українських студій—підручною книгою всіх, хто студіює або просто цікавить ся певними питаннями з українських студій.

В Києві, в січні 1914.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Кілька слів на нову працю з граматики українського языка:

Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stephan von Smal-Stocky und Theodor Gartner. Wien. 1913.

„Український язык навіть славістам дуже мало відомий. Посібників до його вивчення і наукового дослідження надто мало, та й ті недостатні. А з иншого боку, се мова другого по великості слов'янського народу, уживана майже в осередку слов'янського языкового обширу і на гаданому родовищі слов'ян; тим вона зосібна важна для історичного й порівнявчого дослідження слов'янських языків. То ж то ми й гадаємо, що не у малій послужі стаємо славістиці, подаючи вперше в сій книзі більшому колові дослідників і студентів спеціальний та докладний образ сього языка“.

Все се, написане в авторській передмові, зовсім правда, так само правда й те, що ся праця цінне надбанне для слов'янознавства. Український язык в сучасному його стані докладно описали автори; вони звернули бачність і на діалектичні явища, висвітливши багато чого також історично в області фонетики, а почасти й в інших розділах граматики. Дуже поважна праця С. Смал-Стоцького і Т. Гартнера „Руска грамика“, котрої друге видання вийшло року 1907, полекшила авторам їх важке завдання. Критика відзначить, звичайно, низку недбійминок в описах і вясненні авторів, але навряд чи ущербить ту ціну, що самі автори склали своїй праці.

Згоджуючи ся з авторами на тому, що вони своїм докладним описом українського языка явили значну прислугу славістам, я про те не бачу, щоб їх праця вложила щось додатне в історичне й порівняне вивчення слов'янських языків—і се мимо того, що автори мали таку мету перед собою. Гадаю навпаки, що той розділ їх книги, де вони переглядають питання про становище українського языка серед слов'янських языків (стор. 455 і далі: *Die Stellung des Ruthenischen innerhalb der slawischen Sprachen*) з погляду сучасної історичної науки не витримує критики.

Розумію, що слова мої мають у собі важке для авторів обви-

нування. А вже ж не важусь подати його голослів; мені доведеться уґрунтувати його.

Ми різнимо ся з авторами не в особностях, не в поясненні тих або інших явищ, а в засадничому погляді на історичну минулість українського языка, на його походження і відносини до інших слов'янських языків. Але я певен, що різнимо ся ми з ними тільки на науковому ґрунті. З своїх наукових поглядів на історію українського языка я не дозволяю собі нічого висновувати що до сучасного його становища. Вірю, що і автори розгляданої праці уложили її не на політичні цілі і що вони не зважувать ся зробити політичних висновків з тих наукових тверджень, що виставили. Тільки ся віра дає мені звагу піднести проти них закиди. Бо підносити наукові закиди проти політичного памфлету була б даремна річ.

Засадниче твердження, з якого виходять автори, але яке вони доводять і індуктивно, се заперечення існування праруського языка, себ-то такого языка, що з його пішли всі сучасні язики, а власне велико-руський, біло-руський і мало-руський (останній в його літературнім ужитку звуть і українським). В § 283 читаємо таке твердження авторів: „Гадаємо, досить докладно ми довели, що «праруського языка» не було“. Се твердження потребувало б пояснення: навряд чи можуть автори сумнівати ся що до справжнього існування „праруського“ языка; обидва великоруські язики—північно-великоруський і полуднево-великоруський—що, як знати, дуже відійшли від себе, звичайно з гори вказують на існування загально-руського праязыка, чи то праруського языка, їх спільного правітця. Означити сей праязык як правеликоруський, ми не можемо з двох міркувань. Одно те, що різниця між обома великоруськими язиками дуже велика що до старших явищ при близькості їх що до явищ пізніших: се показує на пізніше сполучення в одну языкову цілість двох діалектів вже дуже від себе відмінних; а друге те, що полуднево-великоруський діалект перед своїм сполученням з північно-великоруським становив одну цілість з біло-руським (стисліше кажучи з одним з елементів, що увійшли в склад білоруського языка). Значить поняття „великоруський язык“ означає явище пізнішого походження; перед настанням сього языка точилося відрубне життя північно-русів і середне-русів; говорити про язык правеликоруський ми не можемо.

І так північно-руський і середне-руський діалекти пішли з языка праруського. Сього не будуть заперечувати автори „Граматики“; вони не можуть тільки признати, щоб з сього праруського языка пішов і язык український; як здасть ся, вони не зважувать ся вивести з нього і білоруський язык. Обидва язики вони виводять безпосередно з загально-слов'янського, з языка праслов'янського. Обминім поки що доводи

авторів і відповімо на питання: чим саме, якими власне явищами в області фонетики відзначався праруський язык (себ-то предок обох великоруських діалектів) від языка праслов'янського?

Але спочатку методологічна увага: відбудовуючи той чи інший праязык, дослідник повинен брати на увагу історію языка. З того, що в північно-великоруським і в полуднево-великоруським язиці загально-слов'янському рока (о значить носове о) відповідає *рука*, ми маємо право вивести, що зміна *р* в *у* відбулася в праруським язиці (а не в одрубному житті кожного з обох названих великоруських языків)—маємо право тільки тим, що вже в давніших руських пам'ятках (XI віку) можна постерегти відсутність носового *о* і заміну його через *у*. Але, наприклад, з того, що в північно-великоруському і полуднево-великоруському загально-слов'янське садъ бринить *сам*, зовсім не виходить, що вже в праруському язиці відпав кінцевий *ъ*, а дзвінка шелестівка, що опинилася тоді на кінці, втратила свою дзвінкість. І справді: одно те, що виучення старо-руських пам'яток показує, що поперед XII віку, середини сього віку, не можна казати про упад глухих, а друге те, що й досі ще деякі північно-руські говірки заховали дзвінкі шелестівки в визвуку ¹⁾. Так само з того, що в північно-великоруському і полуднево-великоруському загально-слов'янському роцѣ відповідає *рукъ*, *руке*, що не виходить, що така вимова була властивою праруському языкови, бо північно-руські пам'ятки XII—XIV в. свідчать, що форми такі як *руцѣ*, *вълци*, *пѣлци*, 2 ос. вол. сѣци і т. под. були звичайними в руським язиці в історичні часи.

Перепрошую читача за ці елементарні вказівки; але мені довелося їх зробити власне через те, що автори розгляданої граматики, як мені здається, зовсім знехтували історію языка, переглядаючи знаменні прикмети, що відрізняють сучасні слов'янські язики від языка праслов'янського. Так в § 262 до лічби відмін українського языка від праслов'янського відноситься не одно повнозвучність (п. 7) і не одно перехід *е* в *о*, *ь* в *ъ* перед *л* (п. 28) ²⁾, а й зникнення *ъ* і *ь* та заміна їх на *о* і *е* (п. 2)—а проте навряд чи автори згодяться припустити, щоб усі ці явища повстали на українським ґрунті перед XII віком; або ще теж збіг загальнослов'янських *ы* і *и* в одному звукови (п. 5)—а про те трудно, щоб хто зважився припустити, що сей збіг стався вже в XI або XII віці; допустивши се, доведеся присвідчити, що збірник 1073 р., збірник 1076 р., Галицьке євангеліє 1144 року писали

¹⁾ Такі говірки занотовані в Яренському повіті Волог. губ., Покровському і Муромському пп. Владим. губ., Углицькому п. Ярослав. губ. і Костромському п. Костр. губ.

²⁾ Укр. молоко з*молко, а це з*мелко, пор. давнеболг. млѣко; вовк з*вълкъ а це з*вълкъ, пор. польське wilk.

не українці; до того ж збіг *ы* і *и* в одному звуці не може назватись загально-малоруським явищем, бо рефлексі обох звуків і досі можна відрізнити в деяких угорських і північно-малоруських говірках. Історія языка застає український язык не тільки в тій стадії, що відбивається в сучасній живій мові, але теж і в давнішій стадії, коли глухі *ѣ* і *ь* ще існували, *ы* і *и* не змішувались, *е* „в замкнених складах“ (п. 12) ще не перейшло в *ї*, *ѣ* ще не змінилось на *і* (п. 10), сичачі *и* *ѣ* *ч* *ѣ* *ѣ* і *р'* ще не ствердли (п. 36). Але історія не знає українського языка з носовими, без повнозвучності, з сполученнями *tj* і *dj*, з сполученнями *ор*, *ол* в назвуку, з вимовою * мелко, замість молоко, або * вълкъ замість вълкъ. Значить автори „Граматик“ в § 262 змішали українські явища двох рядів: перший ряд—се той, що відрізняє український язык від загально-слов'янського, і другий—це той, що відрізняє пізніші стадії українського языка від давніших стадій того ж языка ¹⁾. Перелічим за авторами ті явища, що повинні рахувати ся до першого ряду:

1. *е* (е носове) і *о* (о носове) перейшли в *а* і *у*; в певних випадках *е* (означаю се *е* як *ѣ* носове) перейшло в *ѣ* (п. 1).—2. Повнозвучність (п. 7).—3. Сполучення *tj* і *dj* перейшли в *ч* і *ѣ* (ж) (п. 13).—4. Сполучення *р*, *б*, *в*, *м*+*ѣ*, перейшли в *пл'*, *бл'*, *вл'*, *мл'* (п. 14).—5. Сполучення *kt*, *gt* перед *ї* і *ь* (взагалі перед голосовими переднього ряду) перейшли в *ч* (п. 15).—6. Сполучення *kv*, *gv* (*chv*) перейшли перед новими голосовими переднього ряду в *ц'в*, *з'в* (*с'в*) (п. 19).—7. Звук *ь* перейшов у *ѣ* (*о*) і *е* в *о* перед *л* (п. 28).—8. Назвукове *е* перейшло в *о* (п. 29).—9. Звуки *а* з *ѣ* і *ї* з *е* в замкненому складі, так само як і *ь*, що зник, помяклили попередні суголоси (п. 16 і 17).—10. Звук *е* переходить в *о* по *и* *ѣ* *ч*.

Ціла решта явищ, перелічених в § 262, належить до пізнішого життя українського языка. З сим автори розгляданої праці напевно згодять ся. Зіставлення напр. явищ, показаних в п. 13 (*tj*, *dj* переходять в *ч*, *ѣ* і *ѣ*), із явищами, показаними в п. 36 (стверднення *и*, *ѣ*, *ѣ* і *р'*), доводить, що ці явища належать до різних діб, бо *tj*, *dj* перейшли безпосередно у м'які *ч*, *ѣ* і *ѣ*.

Одначе мої методологічні вказівки відтягли мене від того завдання, що я собі вище поставив: я хочу вказати на звукові явища,

¹⁾ З рештою в § 262 подано й такі явища, що їх треба звести на загально-слов'янський період: сполучення *stj*, *zdj* перейшли ще в загально-слов'янському праязичі в *ц*, *ѣ* (п. 13). Наведене в п. 18 явище, що кінцеві суголоси м'якшать ся в українському (in den Auslaut rückende Konsonanten erweichen sich, wenn auch der abfallende Vokal nicht palatal war), полягає на непорозумінні.

що відрізняли праруський язык (предка обох великоруських языків) від загально-слов'янського праязыка. Перелічу з'явища, найяскравіше виражені:

1. Сполучення *dl, tl* перейшли в *l* (випадки як *мыло, вела, мели*).—2. Сполучення *kv* і *gv* перед *ѣ* (и) з дифтонгу *oi* перейшли в *ц'в, з'в* (*цвѣтъ, звѣзда*).—3. Сполучення *p, b, v, m + j* перейшли в *пл', бл', вл', мл'* (*гублю, земля*).—4. Носове *e* перейшло в *a* (*с'аду*), носове *o* в *y* (*рука*).—5. Сполучення *tj, dj* перейшли в *ч, ж* (*свѣча, межа*).—6. На місці *kt, gt* з'являється перед голосовими переднього ряду *ч* (*печь, мочь, дочери*).—7. Назвукове *je* перейшло при певних умовах в *o* (*олень, озеро, овинъ*).—8. Звуки *e* і *ь* перед *л* в кінці складу перейшли в *o* і *ѣ* (**молко* з **мелко, вълкъ* з *вълкъ*).—9. Сполучення *og, ol* в назвуку перейшли в *ро, ло* (*ростъ, розга, лодка, локоть*).—10. Повнозвучність (**молко* перейшло в *молоко, *голова* в *голова, *серда* в *серед*).—11. Суголосні перед голосовими переднього ряду стали вимовлятися м'яко (*т'ма* з *тъма, с'аду* з *с'еду, т'ихо* і т. д.).—12. Звук *e* (*ь*) після м'яких суголосих перед твердими перейшов в *o* (*тѣтка, лѣн*).—13. Звук *e* по спокон-віку м'яких суголосах (*жс ч ш* і т. д.) перейшов в *o* не тільки перед твердим суголосом, але і в визвуку (*ужо, кольцо*).

Інших звукових з'явищ, якими предок північно-великоруського і полуднево-великоруського языка, себ-то праруський язык, відрізнявся від языка праслов'янського, я вказати не можу. Правда, порівняння обох великоруських языків з собою виявляє ще ряд інших звукових з'явищ, спільних обом язикам, але з огляду на історію языка се з'явища пізні і пізніші. Сюди належить, напр., упад глухих, себ-то зникнення звуків *ѣ* і *ь* в одних випадках, перехід їх в *o* і *e* в других: з північно-руських памяток можна бачити, що сї з'явища повстали вже потому, як північно-руський язык відрізнявся від середньо-руського (пор. заховання *ѣ* і *ь* в першому давнішого Новгородського І-го літопису, як се легко вивести з його копії, Синодального списку XIV в.). Далі сюди ж належить перехід сполучень *кы, гы, хы* в *ки, ги, хи*: з північно-руських памяток знати, що *кы, гы, хы* трималися діалектично ще в XV в. Потім того—перехід *ы* і *и* перед нескладовим *и* (*й*) в *o* і *e*, пор. *мою, шея, тупой, пей*: раніш XIV в. такого переходу не можна довести. Далі—стверднення *жс* і *шс*: судячи по пам'ятках (де пишеться *жи, ши, жо, шо*) се з'явище наступило досить пізно; діалектично *жс* і *шс* м'які і досі. Стверднення *ц* в жаднім разі не признаємо загально-великоруським з'явищем, бо воно в багатьох говірках північно-великоруських м'яке й досі. Перехід *ѣ* в *e* так само не можна вважати за з'явище спільне для всього великоруського языка: *ѣ* досі відрізняється від *e* в положенні під наголосом в кількох говірках полуднево-великоруських і північно-великоруських. Про те, що втрату

дзвінкості в шелестових суголосах в визвуку не можна признати явищем загально-великоруським, сказано вище.

Таким чином праруські явища, на скільки праруський язык можна відбудувати на підставі обох великоруських языків, можна звести до тих 13, що я тільки що полічив. Прошу тепер читача, щоб він зіставив знаменні прикмети українського языка, що виставили автори розгляданої праці, із знаменними прикметами „праруського“ языка, себ-то предка обох великоруських языків. Він побачить значний збіг; я упираю на те, що той збіг буде цілковитий, коли ми візьмемо до уваги те, що число прикмет, поданих в „Граматичі“, повинно бути доповнене і що деякі з них вимагають додаткових пояснень.

А власне, перше те, що автори „Граматики“ мабуть з недогляду опустили 1-шу прикмету, що я вказав: переміну *dl, tl* в *l*. Вони кажуть про се явище в §§ 30 і 267, підкреслюючи, що воно є й по інших словянських языках. Друге те, що опущено 9-у прикмету: перехід назвукових *op, ol* в *po, lo*. Третє те, що в прикметі 10-й показує ся на перехід *dj* в *js*, тим часом як в українському, на вказівку авторів „Граматики“, *dj* перейшло в *дж* і *жс*; але *дж* в українському (обминаю деякі угорські говірки) заховало ся тільки під впливом асоціації з звуком *đ* в споріднених утворах (ходжу—ходиш), взагалі ж воно, так само як і в великоруському, перейшло в *жс*. Четверте те, що прикмета 11-та відповідає 9-й прикметі, вказаній в „Граматичі“; правда, автори відзначають, що суголоси в українському мязі тільки перед рефлексом носового *e*, перед зниклим *ь* і перед *ї*, але ся обставина вже сама собою може доводити, що колись суголоси були в українському мязі взагалі перед усіма голосовими переднього ряду; стверднення ж *ix* перед *e* і *и* се явище пізніше; на пізніше стверднення спокон-віку мязих суголосів *л р н* (з *лј, рј, нј*) в українському показують і автори „Граматики“ (в п. 21 § 362), пор. з нею, них, книга, поле (старо-болг. съ нею, н'ихъ, кн'ига, поле, сербськ.: нних, кн'ига), значить і українське небо низько, може бути зведене до н'еба, н'изько. Пяте те, що дотично дванадцятої прикмети, завважу такє: в обох великоруських языках на місці *e* перед твердим суголосом знаходимо *o* (в полуднево-великоруському, зрозуміла річ, тільки під наголосом), напр.: м'оду, с'остры, але можливо, що в праруському посередний звук між *e* і *o*, себ-то *ö*, не встиг перейти в *o*; коли ж ми припустимо сю можливість, то знайдемо підставу гадати, що і в українському колись при тих самих умовах розвивав ся звук *ö*; зіставлення північно-малор. нюос, люод, вјуол, мјуод з несу, леду, вела, меду доводить, що колись в сих словах на місці етимольогічного *e* з'явив ся звук *ö*; *ö*, будучи в складі, що по нім зник склад з *ъ*, дифтонгувало ся й перейшло в *йö*, звідки потім *ио* (пор. дифтонгізацію *o*, напр. в нуос, вуол); в інших

положенні *ö* перейшло в *e*, стисліше *ö* і *e* збіглися в одному звуці, мабуть *e* середнього ряду, перед котрим попередні суголоси ствердли: таким чином як великоруське *н'ос*, так і малоруське *н'уос* (відки *н'іс*) можна звести на одну форму *н'öслъ*. Зіставлення великоруського *л'он* з українським *л'он* доводить, що *ö* в українському перейшло в *o* тільки в тих випадках, де стверд перед ним суголос; там, де таке ствердження затримувалося впливом аналогії (напр. *л'ну*, *л'на* передавали своє *л'* в форму номінатива *одн.*), *ö* (в слові *л'он* воно зводить ся на *ь*) в *o* не переходило. Шосте те, що *e* по сичачих переходило в *o* в українському при тих саме умовах, що і в великоруському: пор. північно-великор. жона, чотыре, україн. жона, чотири; в визвуку *o*, напр., в серце, дєревцє, замінене на *e* під впливом поле, море і т. д.

Ітак ми бачимо, що предок обох великоруських мов відрізнявся від праслов'янського мови тими самими звуковими прикметами, що й предок української мови. Для мене звідси неминуче виходить, що українська мова з одного боку, великоруська з другого—можна звести на одного спільного предка, що відрізнявся від праслов'янського мови цілим рядом звукових відмін. Цього спільного їх предка, прадка всіх руських мов, ми й зовемо праруською мовою.

Не сумніваюся в тім, що й автори „Граматики“ зважили всю довідну силу вище-наведених фактів; се знати з добору, зробленого в § 267. властивостей, що ободнюють українську мову з великоруською і білоруською. Але сим спільним прикметам автори потрапили дати цілком відмінне освітлення, притягнувши до зіставлення з ними прикмети інших слов'янських мов. Прикмет, що ободнюють три руських мови, показує ся дуже багато; з § 271 знати, що їх налічуєть ся 44, при тому вони розкладають ся на 11 груп. Коли ближче роздивитися в сих спільних всім руським мовам прикметах, то показує ся, що в лік 44 йдуть не саме ті споконвічні звукові явища, що ми бачили вище в § 262, але й ряд пізніших явищ як звукових, так і морфологічних¹⁾. Ні тим, ні иншим явищам я не можу надати тої довідної сили, яку, як здаєть ся, їм признають автори: сюди належать, напр., такі явища, як упад *ъ* і *ь* або проникнення в деклінацію імен муж. і нїяк. роду кінцівки—*ам* в дат. множ., або заміна кінцівок м'яких пнів на кінцівки твердих пнів, напр. в дат.-лъок. ж. р. (земл'є—землі, під впливом вод'є, воді, замість землі), в лъок. м. і нїяк. р. (пол'є—полі, під впливом сел'є, селі, замість поли); се останнє явище не можна назвати навіть загально-малоруським, пор. діалект.

¹⁾ Вказаний в п. 39 §§ 271 і 270 перехід *sk* в *sch* і *stj* в *sch* став ся загально-слов'янською добою; се принаймні для переходу *sk* признають і автори „Граматики“, як знати з § 27. 1.

на землі, на поли в Галичині і на Буковині (§§ 100 і 110 „Граматики“). Всякому ясно, що все се явища пізніші, що повстали самостійно в великоруських язиках і в українському; звести їх на той період, коли повсталала повнозвучність, коли затратили ся носові, ані способу. Тим сї пізніші явища і не можуть свідчити в питанні про споконвічні звязки українського язика з великоруськими; не можна ж припустити, щоб язики одідичували від своїх правітців спільну *vis latens*, що виявляєть ся в пізніших добах їх життя. З огляду на все вказане, я надаю довідну силу тільки тим явищам, які можна звести на добу передісторичну: ми перелічили їх вище.

Погляньмо, як висвітлюють їх автори „Граматики“ в §§ 267 і дал., і що на їх розсуд дає зіставлення з іншими слов'янськими язиками, подане ними. З їх зіставлень знати, що тільки три звукових явища звязують український язик з великоруським найближче; се повнозвучність, заміна загально-слов. *e* на *o* [одначе сюди входять: перше—заміна назвукового *je* на *o*; друге—заміна *el* на *ol*, третє—заміна *e* на *o* по сичачих, четверте—заміна *e* на *ö*, звідки *o*, по інших м'яких суголосах], перехід *yl* в *čl*. Замість трох явищ ми налічили, значить, шість. Ціла решта спільних українському і великоруському язикови явищ не доводить ближчого споріднення сих язиків, бо повторюєть ся і в інших слов'янських язиках. Так *y* замість *o* знаходимо ще в чеському й сербському (лужицькі язики автори обминули), *a* замість *e* в чеському, перехід *tj* в *r* в словенському, змякшення суголосів перед голосовими переднього ряду в польському й чеському, випад *d*, *t* в групах *dl*, *tl* в сербському, словенському і болгарському, перехід *kv*, *gv* в *cv*, *zv* перед *ѣ* в словенському, сербському і болгарському, перехід *pj*, *bj*, *vj*, *mj* в *pl'*, *bl'*, *vl'*, *ml'* в словенському і сербському; нарешті український перехід *tj*, *dj* в *ч*, *дж* (ж), великоруський перехід *tj*, *dj* в *ч*, *ж* ставить ся поруч з переходом *tj*, *dj* в „широкий сичачий звук“ (*breiter Zischlaut*) в сербському й болгарському (§ 267, пп. 23 і 27).

З приводу сих зіставлень завважу от що. Перше—поза розглядом лишив ся перехід *e* відмінної якості в *ѣ* (ген. одн. землѣ, вин. мн. конѣ); тим часом се явище знане тільки руським язикам. Друге—усунено з-під уваги зміну назвукових *or*, *ol* в *ro*, *lo* (випадки як розга, локоть): воно спільне руським і західно-слов'янським язикам. Третє—не вказано, що *e* переходить в *o* і в польському по сичачих при умовах, подібних до великоруських і малоруських (польськ. *żona*, *czło*); воно переходить в польському в *o* і по інших м'яких суголосах при умовах, подібних до великоруських і прамалоруських (*siostra*, *niose*). Четверте—руську зміну *tj* на *ч*, *dj* на *ж* не можна утожнювати ні з болгарською зміною названих груп в *шт* і

жд, ні з сербською зміною їх на *t'* і *d'*. Пяте—руську зміну *tj* на *ч* не можна утворювати з такими самими змінами в словенському, тим що *dj* в словенському дало *j*, а не *ж*; се провадить до вказівки на те, що словенське *ч* зводить ся на *ć*, *t'*, бо певна річ зміна *tj* і *dj* відбувала ся паралельно (пор. польськ. *c* і *dz*, болг. *шт* і *жд*, серб. *t'* і *d'*, макед. *к'* і *г'*).

Мимо двох останніх наших уваг, в повній силі зістаєть ся спостереження, що зробили автори „Граматики“: ряд явищ, спільних язикам великоруському і українському, являють ся спільними і иншим словянським язикам. Про те чи зможе се ослабити той вивід, що ми вище зробили, що сі спільні відмінні провадять нас до праруського язика? Анї трохи; бачимо тільки, що деякі звукові зміни праруського язика були подібні до звукових змін инших словянських язиків. Та обставина, напр., що в чесько-словацькім *o* і *e* перейшли, як і в руських язиках, в *y* і *a*, не дає нам підстав заперечувати можність такого ж переходу в праруськім язичі. Річ не в подібности звукових змін між поодинокими словянськими язиками, а в тім, чи доводить історія звукових змін українського і обох великоруських язиків існування загально-руського, праруського періоду.

Авторам „Граматики“, як мені здаєть ся, було ясно, що ставлячи поруч загально-руські відмінности з явищами поодиноких полудневих і західних словянських язиків, вони не досягнуть тривалого висновку і не знищать теорії про праруський язик. Через те вони пішли иншим шляхом: вони звернули свою бачність на ті відмінности української мови, що наближують її до инших словянських язиків, проти-ставлячи її разом з тим або решті двох руських язиків, або тільки одному великоруському. Близкості українського язика до великоруського автори не заперечують, але вони виясняють її сусідством сих двох язиків: великорусько-українська границя тягнеть ся приблизно на 1100 кілометрів. Сусідством не можна пояснити відмінну близькість українського язика до деяких инших словянських язиків. Гостро виявляєть ся, на думку авторів, близькість українського язика до сербського; вона доводить найближче спорідненне обох язиків. „Українці колись мусїли мати багато тіснішу спільність з сербами, як з великорусами“—таке твердження, виставлене авторами „Граматики“ на стор. 471.

Далі се твердження доводить ся дуже докладно. Налічивши одинадцять груп для прикмет, спільних українському язикови з великоруським, автори ставлять проти них тринадцять груп для прикмет, що спільні українському язикови з сербським і що відрізняють їх від великоруського. Вага сих цифер у викладі авторів має рішуче значінне; вони вдають ся навіть до графік для наочнішого доводу тісної спільности українського язика з сербським. Ми підемо в слїди

авторів і розважимо спільні відмінності українського і сербського языка. Але спочатку два слова про те, як маєть ся поняття „група“ до поняття „прикмета“: внутрішнього язку між ними у авторів нема; так до першої групи належать отсі прикмети: повнозвучність, вставне *о*, перехід загально-сл. *е* в *о*, перехід загально-сл. *ь* в *ть*, акуз. множ. імен живітніх заміняє ся на ґенітив множ., лок. однини м'яких пнів ніяк. роду бере кінцівку твердих пнів, дат.-лок. одн. ж. р. від м'яких пнів приймає кінцівку твердих пнів, дат. мн. м. р. на *ам*, дат. мн. від пнів ж. р. на—*б*. з кінцівкою *ам*. Ви бачите тут повну мішанину різних і різного часу явищ: звукових і морфологічних, споконвічних і пізніших. Автори, сполучаючи сі прикмети в оден ґурт, поводували ся тим, що всі вони не повторюють ся в інших словянських языках. До групи 29-ї залічено вісім прикмет, що спільні всім словянським языкам, лічучи тудиж український і білоруський, але що їх нема в великоруському. До групи 26-ї залічено дві прикмети: вони спільні взагалі всім словянським языкам, окріч чеського. Ітак ось ті цифрові величини, що ними оперують автори, переносючи їх в графіки про наочність. Вони мають і випадковий і довільний характер.

Переходимо до розгляду одної з графік, поданих в § 471, а власне тої, де вказано 13 груп з прикметами, спільними українському языкови з сербським і чужими великоруському. Прикмет показуєть ся 27. Тим часом в попередній графіці, де показано 11 груп з прикметами, спільними українському языкови з великоруським і чужими сербському, таких прикмет, як знати з таблиці, 44. Але се не трівожить авторів: вони не ставлять цифри 44 проти менчої цифри 27; вони ставлять скомбіновану ними цифру 11 (що значить лічбу груп!) проти більшої цифри 13. Але пригляньмось ближче до таблиці при графіці, що малює тісну близькість українського языка до сербського.

На чолі таблиці уміщено 29-ту групу: ми бачили, які прикмети вона в собі має—се явища, спільні цілому славянству, але невідомі великоруському языкови. Тим ледве й можуть прикмети 29-ї групи (їх вісім) свідчити про відмінну близькість українського до сербського ¹⁾. Те саме скажемо про 20-ту групу (з трома прикметами), бо ті явища, що вона в собі має, спільні всім словянським языкам, окріч великору-

¹⁾ Сюди належать: перше—прикмети, одідижені від праслов'янського: кінцівка—*ый* (не—*ой*, що на думку авторів „Граматики“ зводить ся на—*ый*) в закінченні ном. одн. прикметників; закінчення 3 ос. одн. на—*е*,—*је* (воно дуже звичайне і в великоруських говірках); порядковий числівник друг, замість котрого в великорус. второй; злучники *але*, *али*; префікс *най*—при утворенні найвищого ступня. Друге—пізніші явища: ствердження *ч* і *щ* (автори спустили з ока, що в чеському *ч* не ствердло, пор. О. Брок, Очеркь фізіології слав. рѣчи с. 64); стягнення—*оје* і *аја* в *е* і *а*; третє—слово *нема* „es gibt nicht“.

ського, словенського і болгарського¹⁾. Не мають довідної сили і ті групи, де з сербським у згоді не саме малоруський язык, але теж і білоруський, бо певно автори „Граматики“ не зважувать ся твердити, щоб і між білоруським языком і сербським істнувала якась відмінна близькість: через те обминаю групи 28, 22, 24, 31 і 41²⁾.

Перехожу до розгляду тих відмінностей, що відрізняючи український язык від обох інших руських языків, наближують його до сербського. Всього шість груп налічують автори з сими прикметами, а прикмет, що сюди належать, всього десять. Прикмети сі такі:

1. Збіг *ы* і *и* в однім звуці. З приводу сеї прикмети завважу, перше—що такий збіг, як я вже показав, поширений не на цілій малоруській території; друге—що українське і сербське явища в самій істоті не однакові: в українському спокон-віку м'які суголоси твердлі перед рефлексом *и*, а в сербському лишили ся без зміни як звук *и*, так і м'які суголоси перед ним (пор. укр. нива, них, з ним при серб. ныва, ных, с ным). Значить розглядане явище не може наближати українського языка до сербського.

2. Сполученне *ті* з'являє ся без м'якшення, себ-то автори вказують на відсутність м'якшення суголосів перед *і*. Беручи на увагу, що споконвічні *г'і*, *л'і*, *ні*, як твердять самі автори, перейшли в українському в *ри*, *ли*, *ни*, можна гадати, що й українське *ти* зводить ся на давніше *т'і*. Тим часом, щоб припустити в сербському *т'і* (з загальносл. *ті*) ми не маємо жадних підстав; спокон віку м'які суголоси в сербському не стали твердими перед *і*.

3. Захованне дзвінких суголосів у назвуку. Автори „Граматики“ спустили з ока, що в Галичині перехід дзвінких в глухі дуже звичайна річ (дýt, грип, лых, польіс, рас, запріх, на поріх), з окрема теж саме у Лемків, у Замішанців (Верхратський); таке саме явище діалектично знане в північно-малоруськім. З другого боку, назвукові дзвінкі суголоси в багатьох сербських говірках, заховуючи свою природу, стають безголосими, і се в противність українському языкови. У всякім разі розгледжене явище не може свідчати споконвічної близькості

¹⁾ Злучник нехай, пісєх, нека (?); відсутність дуже редукованих голосівок (автори спустили з ока, що є вони в білоруському); захованне вокативу.

²⁾ Сюди належать такі явища: перехід сполучення *голосовий + і* в дифтонг¹⁾ (автори „Граматики“ не взяли на увагу, що те саме явище відоме в північно-великоруських говорах Архангельської, Вологодської, Олонецької, Новгородської, Костромської та инш. губ.); закінчення 1 ос. мн. на—*мо*; зміна прийменника *от* на *од*; поява *той* (серб. *тај*) замість *тѣ*; стверднення м'якого *р* (автори „Граматики“ не звернули уваги на те, що на українськім обширі се явище має дуже обмежений простір (з рештою вони утворюють з ним розвій *рј* зам. *р'*: морја); відсутність м'яких губних (що колись вони істнували в укр., знати з випадків, як *пјатий*; *ј* розвинуло ся власне з м'якого *п*).

українського і сербського языка хоч би вже тим, що умови зміни назвукових дзвінких суголосів в глухі могли бути дані вже по випадку глухих.

4. Вживання вокативу в функції підмету. Авторі „Граматики“ не взяли на увагу, що таке саме явище мало широкий простір в давних північноруських говірках, як се перше вказав А. И. Соболевський в „Исследованиях въ области русской грамматики“ (М. 1882). Пор. його Лекції по історії р. языка.

5. Розрізнення *ѣ* і *е*. Перше — його не проведено послідовно в цілому сербському обширі, де говірки на *е* допустили збіг *е* і *ѣ* в одному звуці. Друге — *ѣ* і *е* різняться в їх рефlekсах в значній частині північно-великоруських говірок (де *ѣ* переходить в *і*); опріч того ми бачили, що в багатьох північно-великоруських і полуднево-великоруських говірках *ѣ* відрізняється від *е* в положенні під наголосом.

6. Відсутність акання. Авторі „Граматики“ забули, що акання, невідоме в північно-великоруському, характеризує тільки полуднево-великоруський діалект.

7. Відсутність переходу *е* в *ю*. Тим часом самі автори „Граматики“ наводять в § 91 ряд випадків, де *ю* заміняє *е* (льон не можна ж вияснити великоруським впливом), спиняючись зрештою з належною увагою на північно-мал. н'уос, пл'уов, л'уод, що, як ми бачили, свідчать, що *е* переходило в напрямі до *о* по м'якому суголосі.

8. Сполучення *те* не м'якшить ся, себ-то автори вказують на відсутність м'якшення суголосів перед *е*. Див. сказане вище з приводу другої прикмети. Можність зводити укр. з *нею*, до *него* на з *н'ею*, до *н'его* (з споконвічним н') доводить, що і укр. небо може зводити ся на давніше н'ебо (з загальносл. небо).

9. Льокатив одн. ніякого роду часто заміняє ся на датив одн. Се явище пор. в білоруському: в войску, у вучилищу, у полю, пор. Е. О. Карскій, Бѣлоруссы, II, 2, 177—178.

10. Льокат. одн. муж. роду часто заміняє ся на дат. одн. Ся заміна (мова іде радше про проникнення кінцівки льокат. одн. пнів на-ъ в пні на-о) не чужа ні великоруському, ні білоруському языкови.

З розгляду десяти прикмет, що наближують український язык до сербського і, на думку авторів „Граматики“, відрізняють їх від обох інших руських языків, знати, що жаден з них не може довести тісної спільності українського з сербським в минулому. Твердження, висловлене в вищенаведених словах сторінки 471-ї, треба відкинути. Жадної споконвічної спільності між сербами та українцями не існувало. Навпаки, зіставлення українського языка з іншими слов'янськими языками доводить, що між ним та іншими руськими языками існувала в минулому не саме тісна спільність, але навіть і повна одність.

З повним правом ми можемо говорити про праруський язык, про загальноруську мову однієї в епохах передісторичних¹⁾.

Закриваючи сю замітку, гадаю, що мені нема чого підкреслювати, що спільність, завважена між сучасними руськими мовами, залежить не від того, що один з них наче пішов від другого, а тільки від того, що всі вони пішли від одного спільного праязыка, що може умовно бути названий праруським мовою або загальноруським праязиком. Обминаю питання про ту добу, коли об'єднання руських земель під київською державою повело за собою зближення руських племен і діалектів, що вже розійшлися попереднього часу. Ся доба гегемонії полуднево-русського племені в руській родині є блискучою сторінкою минулого життя українців.

Автори висловили жаль, що українська мова не вистудіована. Поділяю сей жаль і висловлюю бажання, щоб українські учені заповнили своїми працями сю замітку в славистиці прогалину.

П. І. Житецький, К. П. Михальчук і А. А. Потебня заснували наукове вивчення української мови. Нехай же і далі розвивається воно, ідучи тим же об'єктивно-науковим шляхом.

¹⁾ Редакція „України“ бажала б дальшого обміну думок на сю важну тему на своїх сторінках.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ НА СХІД.

Разселенне за московською границею до 1648 р. ¹⁾

I.

Українське розселення на східнім пограниччю і за границею Польщі і Москви в XVI—XVII вв. досі, на мій погляд, зістає ся не оціненим відповідно, як факт загальної української історії.

Історія сього розселення була виключно розроблювана як місцева історія Слобідщини чи менших її районів та окремих осад і з сього погляду має навіть чималу і цінну літературу ²⁾, але воно не введене, як складова частина, в загальний образ історичного процесу України, хоч в ній сьому епізодови належить визначне місце. Хочу дещо зробити власне в сій напрямі, користуючи ся поруч давнійше звісних матеріалів також новітніми, дуже цінними публікаціями ³⁾, і добутками власних архивних занять.

Уже та сума матеріалу, якою ми тепер розпоряджаємо, відкриває перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю й стихійною силою—нового походу українського народу на схід. Ті саме моменти, що на перший побіжний погляд здавали ся хвилею розбиття, безрадности, пониження і упокорення української стихії, були в дійсности хвилею могутнього дерзновення її—в сфері колонізації. Програвши свою справу з шляхетським режимом на Україні надніпрянській, в котрій український робочий нарід XVI і початків XVII в. сподівав ся утворити царство свободи і безпанського

¹⁾ Се епізод з VIII т. (другої частини) моєї Історії України, з скороченнями в деталях; читаний був на прилюдних засіданнях Українського Наукового Товариства 13. XI і 4. XII 1913.

²⁾ Важнійші новітні праці по історії Слобідщини й її колонізації: Багалія Очерки изъ истории колонизации степной Украины Московскаго государства, 1887, Миклашевскаго Къ истории хозяйственного быта Моск. госуд.—Заселение и степное хозяйство южной Украины XVII в., 1894, Альбовскаго История Харьковскаго слободскаго полка, 1905, Багалія і Миллера История г. Харькова, I, 1905.

³⁾ Розумію особливо видання московським архивом юстиції „Столиць Білгородського стола“ (Описаніе бумагъ т. XII—XIV, 1901—5) и „Донскія дѣла“, I—III (Рус. ист. библиот. т. 18, 24, 26).

жити,—він береться творити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягання. „Непослушна“ людність, котру приборкували над Дніпром, Сулою або Ворсклою, шукає захисту над Донцем або Тихою Сосною; свосвільники, котрим Польща загрожує „козацьку дорогу“ Дніпрову, шукають і знаходять собі дороги через степи, через Донець і Дін „в мордовські і черемиські місця“, в басейн середньої й нижньої Волги, вказуючи дороги пізніший хліборобській українській колонізації.

Повторяється більше менше той самий процес, який розвивався протягом попереднього століття колонізованню Подніпров'я. Обставини відмінні, і супроти того й форми сього нового руху інакші—але основні моменти властиво ті ж самі. На услугах правительства й його організації воєнної охорони йдуть і осідають все значніші кадри української воєнослужебної людности. Самовільне добичництво іде авангардом, опановуючи степи, зганяючи з них Татарву; але серед галасу його погромів і розбоїв, лицарської боротьби з неприятелями хреста святого і неллицарського промислу над всяким переїздом людиною тихо і непомітно розвиваються господарські степові промисли, хазяйновита господарська людність. Те, що діяло в середині й другій половині XVI в. на середнім і нижнім Дніпрі, в задніпрянських уходах, на Порогах і на запорозьким Низу, повторюється в отсім широкім степовім поясі, що тягнеться басейном Дону між границями оселої великоруської колонізації—рязанською україною і донським козацьким Низом—також глибоко пересякненим українським козацьким елементом. Місце литовсько-польських старост займають пограничні московські воеводи, служба в московських станицях; воєно-адміністративна схема, система замків-городів, острогів і сторожевих станиць, начеркнена московським правительством, що правда, далеко основнійше і здійснювана далеко зручнійше і витреваліше, ніж організація оборони України литовсько-польської,—заповняється українським змістом, народньою українською стихією, яка витісняє і покриває завязки великоруської колонізації, насаджувані правительством, зганяє степове „воровство“ українських і всяких інших добичників і протягом XVII в. на тих старих, забутих попелищах Антів VI і VII вв. творить завязки дійсно нової України, обшаром майже рівної подніпрянській Україні XVI—XVII вв.

Тяжкі розчарування великого руху середини XVII в. довершують сей процес, викликаючи все нові й нові еміграції. Український нарід немов нагороджує себе великими територіальними, колонізаційними здобутками за крах своїх політичних плянів—розширенням української землі за розбите самостійної України. Енергія соціальної і політичної боротьби заривається в степовий переліг московського погра-

нича, кривава війна переходить в епопею здобутків українського плуга. Дістаємо не тільки величавий образ стихійної народної сили, але незвичайно характеристичну, хоч і не так уже втішну ілюстрацію переходу інтенсивної енергії в екстенсивну і перемогу сеї екстенсії—одну з многих записаних на сторінках української історії.

II.

Перша половина XVII в. і особливо десятилітє безпосередно перед Хмельниччиною се був апогей кольонізаційних здобутків польської шляхти, і вона дивила ся на них, як на свою велику заслугу—як на властиву і реальну прислугу свою державі, в противність егоїстичним, династичним воєнним плянам свого короля. Та обставина, що східно-українські мастки, величезні тутешні лятифундії зібрали ся в руках кількох впливових магнатів-достоїнників, міцно підпорядковувала самим поміщицьким інтересам інтереси державної політики, домагаючи ся приборкання татарських нападів з одного боку, козацького „непослушенства“ з другого. Станислав Конєцпольський, що з сином своїм у двох держали староства барське, плоскировське, чигиринське, корсунське, переяславське, гадяцьке і миргородське, Миколай Потопкий—староста між ин. черкаський і нїжинський, Ярема Вишневецький, звісний властитель Лубенщини, Прилуччини, Роменщини—з природи річи, з свого становища були головними героями на сїм полі кольонізації, оборони і—приборкання своєвільства, і могли дійсно перед Хмельниччиною похвалити ся не аби якими результатами. Особливо Конєцпольський і Вишневецький славні своєю кольонізаційною діяльністю. Звісний Боплян, що прослужив при Конєцпольським кільканадцять лїт, як його придворний інженер, хвалить ся, що він бувши в його службі, сам положив фундаменти більш як пятдесяти визначних слобід—„справжніх кольоній, з котрих за недовгий час, з помноженням сеї нової людности, вийшло більше тисячи осад“ (villages) і ся людність, „покладаючи свої старання для добра держави“, розширила далеко її границі, перетворила безплідні пустині в дивно родючі загоны і зробила їх непереходним забором для турецьких і татарських нападів.

Під зверхньою поволокою самохвальства і побільшення в сих словах застаєть ся все таки багато правди, і на своїх звісних картах України Боплян закріпив результати сього кольонізаційного зросту східної України—тих розмірів, які вона осягнула, розумієть ся—не завдяки опіці польських магнатів і їх інженерів, а зовсім иншим, економічним і соціальним обставинам польського режиму, що наганяли хмари осадників у сї слободи. Образ заселення Задніпров'я в переддень Хмельниччини, в порівнянні не тільки з тим, чим було воно пятдесят-шістьдесят лїт тому, коли козаки Лободи і Наливайка ішли в сї зад-

ніпрянські пустині від польського війська, а навіть і з тим, як виглядали вони чверть віка перед Хмельниччиною,—справді імпазантний.

Переглядаючи генеральну карту Бопляна ми справді бачимо в порічках Остра, Удає, Сули, Олави і Рашівки, Хорола, Псла, Груні, в сусідстві східної границі—цілі десятки осад. Але сама статистика осад, хоч би й як деталічна, не дає ще, розуміється, поняття про стан заселення. Щоб відповідно оцінити його, треба пригадати наведені вище слова Бопляна про тутешні слободи, „що значать так як кольонії“; пригадати оповідання Потоцького про задніпрянські осад, як головні розсадники бунту—„що містять в собі по кілька тисяч своєвольних людей, як обидві Кобиляки й інші осад“¹⁾; пригадати реляції з кампанії 1638 р., які засоби повстанські дало Острянинови московське пограниччя—„найбільше Роменщина, з котрої пристало до нього до десятка тисяч хлопів“²⁾. В світлі цих випадкових згадок сучасників, які власними очима бачили тутешнє заселення, не здають ся гіперболічними і цифри заселення Вишневецьчини перед Хмельниччиною, подані свого часу з незвісного ближше реєстра³⁾, де в таких волостях, як Лубенська, Хорольська, Лохвицька, Роменська виступають тисячі господарств, десятки млинських колес. Маємо ще інший, вповні певний, хоч і посередній тільки показчик залюднення Задніпряв'я перед Хмельниччиною—реєстр, споряджений в осени 1649 р., себто в момент, коли пізніший рух з правого берега на лівий не встиг ще себе проявити. На території задніпрянської Київщини (задніпрянської частини Київського воєводства) маємо тут шість полків: ніжинський, прилуцький, переяславський, кропивенський, миргородський і полтавський і в них вписано в реєстр 13 тисяч козаків. Коло трьох тисяч припадає на територію самої Вишневецьчини. До декотрих міст приписано по дві, три, чотири сотні—все се дає досить високе свідцтво залюднення в момент повстання.

Нарешті деякі інтересні ілюстрації тодішнього заселення східної границі дає переведене тут 1647 р. розмежування Польщі і Московщини⁴⁾. При тім примежовано до московських земель пограничну смугу від сіверської границі до степів і докладно описано в межевім

¹⁾ Див. Історію України-Руси т. VIII с. 276. ²⁾ Ibid с. 295.

³⁾ Про сей реєстр особливо у Лазаревського „Лубенщина и кн. Вишневецкіє“ (с. 343 і д.); хоч пок. Молчановський по замітках Лазаревського признає дані сього реєстру безвартісними (К. Стариза 1896, VI), одначе сам Лазаревський в своїх пізніших працях користувався сими даними без особливих застережень (Опис. ст. Малороссіи, Прилуцький полк с. 4 і далі, *passim*), і думаю, що так і треба було: фальсифікат тут трудно добачити.

⁴⁾ Акты относящиеся къ Малороссіи, подав Холмогоров—Чтенія московскіи 1885, II.

протоколї сї прилученї осади, а що вони, розумїється, попали в сю позицію зовсїм випадково, то ся опись має певну типову вартість. І от в сїм пограничнїм поясї бачимо не тільки укріпленї городи—кріпости, а й міські та сїльські осади, з церквами, з усякими промислами—млини, винокурні, бровари і солодовні, рибні лови і пасіки.

Ріжна кореспонденція, яка зникла в звязку з сим розмежуванням між пограничною адміністрацією з обох боків, доповняє ріжними подробицями сей образ пограничної колонізації. Ярема Вишневецький просить продовжити час на виселеннє його підданим з Недригайлова, бо вони не встигли на визначений час перевезти збіжє і сіно, бжолу і всякий припас з пасік і буд. Так само йшла кореспонденція про буди і пасіки, не зведені на час з-під Олешні й Ахтирки, про пасіки, заведені Українцями з польської території над Мерлом, Можом, Коломаком за граничною лінією, котрі згоняла по розмежуванню московська адміністрація, і т. под.

В сумі сї звістки дають нам образ досить (розмірно) значного залюднення і загосподарювання сього крайнього пограничя, яке півстолїтя тому представляло ся землею незнаємою, і ще більше, розумїється, обіцували з нього собі властителї й державцї в будуччинї, з дальшим утриманням „золотого спокою“, коли почнуть виходити терміни ріжних свобод, признаних мешканцям. Се й поясняє нам той азарт, той запал, який вносили в усякі заходи і забїги коло тутешніх лятїфундій місцеві королевята: в їх очах ся нова Україна малювала ся золотою копальнею в будучности, крайною нових, велетенських фортул, яких їще не знала Польща.

Та заселеннє східньої України, розумїється, не спиняло ся на польсько-московській границї. Ся зовсїм випадково проведена, змінна, довгий час вповнї теоретична, не закріплена якимись дійсними знаками володіння тої чи сеї держави границя не могла служити реальним розділом на території обєднаній спільними географічними, економічними і колонізаційними умовами. Ще далеко швидче ніж українське розселеннє заселило се пограничє з польського боку трївко і густо, воно стало переливати ся за його межі, як буйна піна з далеко ненаповненої ще чарки. Границя довгий час не існувала для людности; вона розрізувала українську етнографічну територію й ігнорувала ся живою суцїльністю народнього житя. Ще з першої половини XVI в. спільний нерв тутешнього житя—боротьба з татарською гідрою, обєднував в спільних заходах против Орди обидві половини української землі, розрізані московською границею: козаків черкаських і канївських з козаками путивльськими, і так само потім з козаками донськими, чи то під проводом представників місцевої офіціальної адміністрації, чи то заходом власних вождів і ватажків козацьких. Плани боротьби з

Кримом спільними силами обох Україн, литовсько-польської і московської, піднесені особливо виразно Дм. Вишневецьким, проходять потім червоною ниткою в діяльності пізнійших козацьких ватажків, що стоять на становищі оборони обох держав, обох Україн від спільного ворога, і на тій підставі вимагають підмоги від обох правительств. Скільки б не було тут простого „желанія къ жалованью“, але в усякім разі козацькі ватажки стояли на реальнім ґрунті спільного інтересу обох Україн, спільної боротьби їх силами, і московське правительство, приймаючи военні послуги козаків „короля його милости“, або й даючи їм різні военні доручення—як кн. Рожинським, або Кр. Косинському,—підкривало з цілою силою сю службу „на два боки“. Особливо царська грамота 1593 р. донським козакам, де поясняється плян кампанії, організованої против орди, являється цікавою ілюстрацією такої спільності в обороні полудневої границі всіх тутешніх сил. Донські козаки мають іти разом з московським військом, „з путивльськими і з запорозькими Черкасами ¹⁾ котрі приїдуть по нашому указу на Донець—велено Черкасам запорозьким, гетьману Хриштофу Косицькому (sic) і всім отаманам і Черкасам бути на Донці на шляхах і за царем (ханом) іти на наші україни“, пише Донцям цар московський ²⁾.

Воєнне братство Запорозців з Донцями велося здавна, від коли розвинулися обидві козацькі громади. Правда документальні наші дані не сягають так глибоко; але не тільки московські літописи, а навіть народня пам'ять—великоруська поезія донесла імя донського отамана „Мишки Черкашеніна“, що виступає в середніх десятиліттях XVI в., як оден з найвизначнійших проводирів донського війська, а смерть його оспівана піснею:

За Зарайскомъ городомъ, за Рязанью за Старою
Изъ далеча изъ чиста поля, изъ раздолья широкаго,
Какъ бы гнѣдаго тура привезли убитаго,
Привезли убитаго атамана польскаго ³⁾,
А по имени Михайла Черкашеніна.

Для пізнійшого часу клясичне свідощтво запорозького отамана Олекси Шафрана, з 1626 р. ⁴⁾: „живе він Олексій на Дону 18 літ, а иньші його товариші (з Запорожа) живуть літ по 5 або по 6, а всіх їх на Дону буде з тисячу чоловіка, а на Запорожу донських козаків також багато—трохи не половина того, скільки їх (Запорозців), тільки живуть переходячи, одні йдуть на Дін, а з Дону козаки до нас, і живуть скільки і де хто хоче, і се повелося у них з донськими коза-

¹⁾ Черкаси—звичайний в тим часі московський термін для підніпрянських Українців і особливо українських козаків.

²⁾ Собрание госуд. грамотъ II с. 62. ³⁾ Степового.

⁴⁾ Матеріали Куліша с. 290.

ками здавна, що сходять ся між собою і живуть укупі, в одних куренях“.

З другого боку, з давнього часу більші й менші ватаги українських козаків переходили границю і вступали в службу московського правительства, більше менше на постійно, приймаючи на себе обов'язок пограничної сторожи і оборони. Одні з них осідали і „устроюли ся“ при пограничних московських замках, діставали землю, заводили хазайство; иньші зіставали ся на воєнній нозі, несучи за московське жалованне сторожеву і степову службу.

Заховані накази московському дворянинові Зіновєву, завідателеви сторожевої служби в 1580-х р.¹⁾, знайомлять нас з одною такою значнішою ватагою, що вийшла з Запорожа з отаманом Матвієм Федоровим²⁾ в 1589 р.; було їх коло 700 душ: літом 1589 р. посилали ся гроші від правительства для 50 душ старшин („отамани й осавули“) і 620 рядових козаків. Їм доручено було тримати сторожу на р. Донці, на татарських перевозах, а за се обіцяно жалованне. Присилали їм муку, толокно, сукно для старшини і гроші для рядових козаків, але в розмірах досить невеликих, „велике жалуванне“ обіцяло ся на пізнійше, коли вони певнійше засвідчать свою вірність. Козаки скаржили ся, що їм жити нема з чого, мусять коней різати та траву їсти, а московське правительство все прислухало ся до ріжних підозрілих вістей про них і дивило ся досить невірним оком, приглядаючи ся, чи вони не пристають до „воровських Черкасів“, що ходили в краях донських і навіть над Волгу. Московське правительство очевидно не вміло розібрати, де тут „вірні“ і „не вірні“ ватаги і тому бояло ся звирати ся їм, на доказ вірности доручало громити і вішати „ворів Черкасів“, але кінець кінцем—такі непевні відносини знеохочували і самих козаків, які хотіли „служити“ цареві в сих степах.

Иньші осідали в пограничних містах і подібно як московські „дїти боярські“ (дворяне) й козаки одбували станичну та сторожеву службу. Так в московській кореспонденції того ж 1589 р.³⁾ згадуєть ся „Черкашенинъ Василей Андрѣевъ“, що відстав від компанії отамана „Степана Ђвласова“, яка громила московських служебних козаків, і подав ся до Путивля „на государеве імя“; з доручення путивльських воевод він „з путивльскими нововізжими Черкасами“ їздив на „ворів-Черкасів“ і по сих доказах своєї вірности просить „о государевѣ жалованѣ и о верстанѣ“ (зачисленне в службу). Ще скорійше вступили в московську пограничну службу „Черкаси Якуш Лисий і

¹⁾ Вивліюєнка Русская Полевого, 1834 с. 266 і далі.

²⁾ Українські ймення в московських актах звичайно передають ся в таких змосковщених формах.

³⁾ Акты Историческіе I ч. 228; Вивліюєнка I. с.

отаман Агій“, Їх теж посилають „з путивльськими Черкасами і охочими козаками“ в степи „громити ворів Черкасів“; воевода визначив був їм ґрунти для осель, але вони дворів не ставлять, відмовляють ся, що не мають чим, просять царського жаловання, кажуть, що не мають що їсти і в що убрати ся. Місцевий воевода рекомендує цареві служби Їх і Їх товаришів—головно Їх „промишлюванне“ над ворами Черкасами, над Їх розбійничими ватагами—громили Їх на Донці і в „полі“, заганяли ся і за польську границу, над Сулу, „межи Сули і Хорола, женучи за черкаськими ворогами, побивали Їх і відбирали загарбану здобич. На Їх прохання воевода пустив Якуша просити у царя жаловання, а на його місце вислав його товариша Івана Ізюмського з товаришами його „новоприборними козаками“—нововзятими в службу. Але про Якуша у московської адміністрації були вісти не дуже похвальні, його підозрювали в воровстві, і в царській грамоті Зіновєву, коли б сї вісти справилися, доручаєть ся без церемонії його бити і перевести з отаманства в „рядові Черкаси“.

В тих же наказах Зіновєву згадуєть ся про висилку „жалованія“ Черкасам Федору Городському з товаришами і донецьким отаманам Юшку Лопаткину, Івашкові Розмазні, Трушеви Черкашенинови, Гришкові Деменькову, Федьку Жулидорови, Іванкові Білоусови.

Як провідник „воровських Черкасів, що ходили на московську територію, в сїм часі виступає отаман Мишук; судячи з згадки грамоти, він теж служив давнійше в путивльських козаках, потім пустив ся на воровство, заїздив ся з своїми товаришами на Донці й на Осколі, громив московських станичників, і московське правительство особливо наказувало своїм людям виловити і вивішати сю ватагу. Згаданий вище отаман Степан Євлашов промишляв на Донці і Кам'яній; у отамана Лазаря, що його погромив Якуш Лисий „в Княжих Горах“, відібрано пограбоване ним майно путивльських севруків (уходників): „рухлядь и борошна и рушницы“. Той же Якуш відгромив „кіш“ у отамана Лукияна Карнауха і погромив отамана Берчуна на р. Батакві в Путивльськїм повіті і забрав у нього борошно і рушницї путивльських севруків, а отаман Агій, шукаючи між Сулою і Хоролом Черкасів, що ходять в московську землю „на бортні ухажаї, придибав отамана Колошу на Рополоті, а на Сулі „коло Нятина перевозу“ погромили якусь иньшу черкаську ватагу. Иньші „вори Черкаси“ разом з донецькими козаками ходять на Дону і Волзі, і Їх громлять царські люде „з Шацького і Ряжського“ і т. и.

Се все вичислене з одного—двох лїт; як бачимо, було того черкаського народу за московською границею досить.

Бачимо, що крім промислів над Черкасами-добичниками „путивльські козаки“ з Черкасів промишляли і над більш скромною за-

кордонною ухадницькою братією, зганяючи її з московської території, і взагалі се був промисел против промисла: против „воровських Черкасів“, які промишляли на московській території ухадництвом і добичництвом, ішли Черкаси путивльські, які з московської руки і в московських інтересах громили на московській території заграничних добичників і ухадників, що йшли за московський рубез, „в бортні уходи“, на лови, на сіль, і т. и.

Я вже зазначив се явище—сей розвиток українського ухадництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“. Варто одмітити вказівки джерел XVI в. про Черкасів, що йдуть зза польської границі в землі московські „в бортные уходяи“, і поставити поруч пізнійші нарікання московського правительства, на соборі 1621 р., на литовських людей, що вони переходять границу, будують ся, захоплюють ліси і води, і в Путивльськiм повіті в сімдесяти місцях промишляють ріжними промислами, варять селітру, палять ліси на попіл, ловлять рибу і звіря і побивають людей ¹⁾.

Так було в XVI в., і ще більше потім в XVII. В міру того як отся українська кольонізація все більше присувала ся до московської границі, а за нею слідом ішла шляхта, своїми претенсіями викликаючи сильне роздраження і конфлікти з боку сеї української людности, рух її за московську границу мусів усе зростати. Український люд чим далі забирав ся в глибину польської України, шукаючи вільної безпанської землі, тим дражливіший мусів бути на всякі, хоч би й найменші прояви панських претенсій до його свободи і праці. Людність Лівобережа, сеї „останньої України“ польської, природно, була особливо дражливою з сього погляду і нас через те зовсім не повинні дивувати оповідання лубенської людности в 1618 р., що „трохи не половина“ тутешніх осадників покинула свої осаді й розійшла ся, коли кн. Юрий Вишневецький почав заводити тут „неслиханые податки пѣнежныє, быдлярне, медов накидане, горелки и селитры“ ²⁾—або перекладаючи на менше трагічну мову, мабуть почав заводити перші початки чиншів, поволощини і примусову продажу меду, горілки і селітри—перші і найлегкі, з погляду шляхетського господарства, початки експльоатації підданської людности, а люде з плачем скаржили ся, що князь їх тим „зубожил велми“ і вони з початку платили, але „на остаток, же внивец зубожено і знищено“ їх тим, почали тікати. Потім, в третім, четвертім і особливо п'ятім десятиліттю—в часах славного заспокоєння і приборкання „непослушних“ елементів, се оподаткування поступило значно далі і появили ся вже перші по-

¹⁾ Книги Разрядныя т. I с. 774.

²⁾ Київ. центр. архив кн. 13 л. 1035.

чатки панщини. В гадяцькій королівщині, то значить на території останнього заселення, в аренднім контракті, списанім в 1643 р., бачимо не тільки доходи з панських регалій—горілки, тютюну, млинів, судових доходів, „викидщину“ і „заруки“ „відумерщину“ і „одбігщину“, не тільки поволовщину і пчільну десятину, але і роботу на полі і підводи—„нажати дві копи якого небудь збіжа, звести то, змолотити по дві копи, сіно косити оден день, покошене зібрати, звести і скидати на скирти, або замість того дати готове сіно, або грошима по 15 гр.“, привезти по два вози дерева, возити поташ з гадяцьких буд; навіть гадяцькі міщане мають ходити з підводами, робити різні роботи, шарварки і т. ин.¹⁾ Се все для людности, яка йшла на край хрещеного світа, щоб позбути ся панів,—були річи незносні, і се поясняє нам, чому вже під час повстань 1637/8 рр. Задніпрове з своїми слободами, як свідчив гетьм. Потоцький, стало головним резервуаром непослушних, повстанських елементів, а в парі з тим мусіло йти відси сильне переселення за московську границу, за межу панських претенсій шляхти.

По всіх дотеперішніх марних силкуваннях сих пересельців—знайти собі вільну від панів землю, така можливість відгородити себе від них непереходною державною границею мусіла їх вабити дуже сильно, і мандрівка йшла, без сумніву, невинно, збільшаючись до розмірів масових в моменти особливого напруження, невдалих конфліктів з панським правом, панських нагінок і т. и. Літом 1638 р. урядник лубенський в листі до путивльського воєводи рахував на кілька тисяч підданих кн. Вишневецького „отъ мѣста Гадятцкого“, що вийшли за границу в Путивль „в нинішню свою козацьку війну“. Допоминаючи ся видачі Остринина і Гуні з иньшими емігрантами, польські послы перед московським правительством рахували сеї козацької еміграції на тисяч двадцять „або й більше“; по їх словам сі емігранти поставили собі слободи в різних місцях на степах „на Усерди, під Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мценськом, Осколом, Валуйками, Вороніжом, Михайловим, Дідюловим, Гремячим, Дудинськом, Курськом, Путивлем, Сівськом й иньшими старими городами царського величества“. І коли та цифра „тисяч 20 і більше“ була може пущена без докладнішого обчислення, то без сумніву в польських кругах здавали таки собі справу з великих розмірів сього переселення і непокоїли ся ними серіозно. Не тільки безпосередно по погромі козаків 1638 р., але й далі українська людність йшла за московську границу,

¹⁾ Див. мою статю в Записках київських т. І: Господарство польського магната на Задніпрові (там і самий контракт).

осідала при московських замках, наповняла собою степові уходи і творила завязки нової української колонізації в басейні Дону.

III.

Щоб вияснити собі процес розвою сеї колонізації, яка починає так сильно поступати і тверднути власне з сього десятиліття 1638—1648, мусимо трохи приглянути ся організації московської України, її колонізації й обороні.

XVI в. становить епоху в поході Московської держави на південь. З прилученням Рязанських земель і відібранням від в. кн. Литовського Сіверщини вона по цілій лінії, від Дніпра до Поволжа стріла ся з степовими просторами Чорноморя. Закінчивши протягом XV в. процес збирання великоруських земель на півночі, могла вона тепер подумати про колонізаційні здобутки на півдні, тим більше що протягом тогож століття і потім XVI в. зазначив ся сильний рух людности з верхнього Поволжа, куди вона була загнана татарськими бурями, на південь в південні частини басейна Оки і верхівя Дону. Сї колонізаційні, а zarazом і оборонні мотиви—супроти страшених татарських спустошень, які від часу до часу спадають на московські землі, приводять до того, що московське правительство потиху і помалу, протягом всеї першої половини XVI в. робить заходи коло укріплення і оборони передстепової полоси, виробляючи охоронну систему, яка в другій половині сього століття докладно розроблюєть ся, поволі посуваєть ся на південь, прилучаючи все нові простори для оселої колонізації і перед завірюхою „смутного часу“, яка перервала сї заходи, осягає значні успіхи—рівняючи з попереднім.

Тепер, з непривички, навіть неймовірно собі представити, як глибоко на північ, в лісові простори була загнана великоруська і всяка инша осела колонізація в попередніх століттях. По всіх заходах коло оборони східньої і полудневої границі ще в половині XVI в. внутрішня оборонна лінія йде по-над р. Окою—від Нижнього Новгорода на Муром, Рязань, Каширу і Серпухов; друга лінія проходить в південній частині басейна Оки—Пронськ, Михайлів, Тула. Крайня оборонна лінія йде з порічя Сури на вододіл Оки й Дону (Алатир, Темніков, Рязск, Данков, Новосиль, Орел); сіверські городи—се крайній редут на заході, що далеко вривуєть ся на південь в басейні Десни й Сейма (Рильськ, Путивль, Новгород Сіверський) і служить опорною базою для дальшого руху на південь. Сей південний пояс: Сура—Десна, Алатир—Новгород-Сіверський живе на воєнній позі; всі городи сильно укріплені, звязані між собою системою дрібніших фортифікацій, прикриті з півдня ланцюхом засік, валів, сторожовень, мають на поготові контінгенти всякого воєнного люду і неустанно стережуть степу своїми сторожами і станицями, висилаючи їх далеко на південь

—підстерегати ворога і завчасу повідомляти про його наближення пограничні воєнні центри.

Система вповні аналогічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями воєннослужбової людності, сторожами замковими, польними і шляховими. Аналогія пояснюється не тільки однаковими географічними і колонізаційними обставинами, але і спільними традиціями—організації пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленою попередніми століттями пограничної практики в суєдстві з степом і його кочовниками. Але те що в Польсько-литовській державі, при її дезорганізації, недостачі фінансів і незмірно слабій езекутиві вело ся слабо і уривково, виходило хаотично і безтолково,—в Московській державі з її незмірно розвиненим бюрократизмом переводило ся систематично і пляново, виконувало ся досить точно і вірно. Тільки—коли вже по вести до кінця сю паралелю—в Польсько-литовській державі безсильність і непорадність державної машини виручала ся і нагрожала ся самопомічю, активністю народніх мас, які кінець кінцем—хоч і ціною безконечних жертв—і оборону наладили і колонізацію утворили; а в Московській державі менше було сеї активності—хоч би й тому, що запопадлива правительственна опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обрабований український демос упередив державну великоруську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України, і перехопив у великоруської народності її території, географічними і політичними обставинами призначені властиво до сколонізованія Великоросам.

Після того як московське правительство рішучо облишило пляни агресивної боротьби з Ордою, якими на хвилю вмів його захопити Дмитро Вишневецький, воно з 1560-х рр. з тим більшою рішучістю звертає свою енергію до плянної оборони і повільного розширення своїх границь. 1571 р. для можливо систематичного переведення оборонних заходів цар Іван визначив завідателем сторожевої і всякої степової служби одного з найвизначнійших воевод своїх кн. Воротинського, доручивши зайняти ся її можливо кращою організацією, а в помічники йому придав найкращих знавців відносин степових, між иншими і звісного дяка Ржевского, участника воєнних походів Вишневецького. Воротинський свою діяльність почав докладним виясненнем дотеперішньої практики; зібрано попередні роспорядження і кореспонденцію в сій справі, скликано знавців сторожевої служби з місць, що знали її за останніх 10—15 літ, і на підставі зібраних таким чином відомостей насамперед описано докладно дотеперішню організацію сторожевої служби. З сеї інтересної „росписи“ довідуємо ся, що вся степова московська границя в 1550—1560-х рр. поділяла ся на 12 районів („раз-

рядів“) привязаних до пограничних городів. Путивль і Рильськ, найдальше висунені на південь, обслуговували своїми „дальніми“ і „ближніми“ сторожами пограниччя з Польщею і поріччя Донця; сі сторожі становили кілька категорій. Близшу сторожу служили люди з міст за повинність—по Сейму, на вододілах Сейма, Псла і Ворекли, на півдня і день дороги від міст. Дальні сторожі „донецькі“ служили наємні „севруки“, під доглядом служебних „дітей боярських“, в три переміни, міняючи ся що два місяці. Було тих сторожевих пунктів сім і вони виступали далеко в степи, на чотири, п'ять і більше днів дороги від своїх городів. Таким чином в сім часі Московська держава, своїми кріпостями не виступаючи далі поріччя Сейма і полудневих допливів Оки, своїми сторожами захоплювала побережжя Донця на півдні. Але се була сторожа виключно вістова, яка мала підстерігати татарські наїзди на їх звичайних донських перевозах і давати вісти в пограничні городи. Якої небудь відправи наїзdnикам сі дрібні пікети не могли дати: кождий складав ся з трьох севруків, під началом одного „боярського сина“ і вони по двох їздили „в право і ліво“ від свого становища і нічого крім подавання вістей не могли зробити, та й сей обовязок наємні севруки сповняли лихо, „стояли на сторожах неусторожливо“; весь сей степовий пограничний пояс від Донця і до пограничних городів був зданий на волю божу, і там всякі добичники і ухонники з-за польського рубежа могли господарити зовсім вільно.

Нова адміністрація на підставі зібраних відомостей і ревізії переведеної на місці, крім деяких змін в розміщенню сторож рішила згустити взагалі сю сторожеву сітку, а крім того замінити непевний наємний елемент з тих севруків-ухонників, елементом служебним. В сторожі на будуче рішено посилати самих „дітей боярських“, приписавши для пограничної служби ще різні інші міста (між ин. Стародуб, Почеп, Новгород Сіверський), крім того признано бажаним організувати для потреби пограничної служби козацькі контінгенти в Путивлю і Рильську, чоловіка з тисячу, або скільки землі стане для роздачі їм. Крім дотеперішніх сторож заведено ще розіжжі „станиці“, заведено службу так званих стоялих голов, котрі мали з своїх становищ розсилати патрулі, „разїзди“ в степах. Таким чином просторонь між поріччям Сейма і Донця і саме поріччя Донця по обох сторонах мали тепер в різних напрямках обїздити сторожеві станиці, висліджуючи „воєнних людей“, і ся характеристична система сторож і розїздів далі потім розвиваєть ся, направляєть ся і доповняєть ся новими контінгентами.

Але для сього всього треба було людей—особливо місцевих, звичаєсних до сеї тяжкої і прикрої степової служби; без більших контінгентів вся ся складна система сторож і станиць ставала павутиною,

крізь яку проривалась безпардонно всяка сильніша ватага. В 1591 р. воеводи доносять про повну безрадість пограничних сторож супроти українських ватаг—„Черкасы во многихъ мѣстехъ ходять въ поля и путивльскіе большіе станицы и сторожевые всѣ погромили, и проѣзду изъ Путивля большимъ станицамъ къ усть Айдару, а сторожевымъ къ усть Боровой нѣтъ“.

І от ми бачимо справді, що московське правительство радо приймає емігрантів, тихже Черкас, верстає їх в козаки, хоче наділити грунтами і оселити при пограничних містах, щоб мати з них службу, а цар Федор, виставляючи свою кандидатуру на польську корону по смерті Баторія, між иншим виступав також з обіцянкою земельних надань магнатам і шляхті „коло нових городів в степу“.

Сі нові городи, що починають будувати ся на полудневій границі особливо з 1580-х рр., також потребували великих засобів людности. Дуже жваве будовання їх починаєть ся особливо з 1586 р. Того року ухвалено поставили город Ливни на Сосні і Вороніж на Дону і в них оснувати нові центри сторожевої служби в поміч давнійшим. Кілька літ пізнійше являєть ся Єлец на Сосні, низше Ливен; 1593 р. датуєть ся заснованне городів Білгорода на Донці, Оскола на верхнім Осколі і Валуйки на нижнім; коло того-ж часу або трохи згодом зявляють ся Кроми на верхів х Оки і Курськ в порічю Сейма, і на решті в останні роки XVI в. поставлено і обсаджено значною залогою крайній пункт сеї нової системи укріплень город Цареборисов, недалеко устя Оскола в Донець, в сусідстві теперішнього Ізюма.

Але ся нова система городів і звязаних з ними укріплень, засік і т. и., не устояла ся. Налетіли бурхливі „смутні часи“, які заляли всякою вольницею се степове пограниччє, розстроїли всю систему оборони, і коли по десятилітній перерві нове правительство царя Михайла Федоровича взяло ся наново до реставровання південної оборонної лінії, воно зрікаєть ся такої великої і складної системи, яка була вироблена з кінцем XVI в. Цареборисівську кріпость залишено. Крайніми кріпостями на степовім пограниччю поруч старих Путивля і Рильська стають Курськ, Вороніж і перед ними найдалше висунені в степи Білгород, Оскол і Валуйка. Складну і дорогу систему далеких сторож і розїздів облишено—бачимо тільки „близші“ сторожі, по старій термінології; брак засобів по недавнім розстрою держави змушував до здержливости і можливої ощадности. Все таки в порівняню з системою оборони Польщі погранична оборона Москви виглядала досить показно й тепер. Масмо інтересні росписи пограничних кріпостей і залог 1616 р. і з них бачимо, що загальне число війська по полудневій границі виносило понад 6 тисяч.

Період нового розросту починаєть ся з закінченням польської

війни. Насамперед розпочато будову нових городів і всякого рода граничних укріплень на східній, волзькій частині границі; потім в 1637 р. вислано комісію в допські і донецькі місця, на Муравський шлях, на Ізюмську й Калміуську сакму (шлях) і згідно з предложеним сею комісією проектом рішено поставити два городи на Калміуськім шляху, один на Муравськім і цілий ряд дрібніших укріплень і оборонних валів. Так зявилися в 1637—8 рр. на р. Тихій Сосні Усерд, а на схід від нього на р. Холку, що тече в Оскол—Яблонів, далі Короча на р. Корочі, при Ізюмськім шляху, між Яблоновим і Білгородом; в рр. 1640—1 на схід від Білгорода стали Хотмижськ і Вольний, над Ворсклою в рр. 1645—8 Ольшанськ і Коротояк, що виповнили прогалину між Усердом і Доном, Новий Оскол між Усердом і Корочею, над р. Осколом, Болховой і Карпів (над Ворсклою) між Білгородом і Хотмижськом, а крайні на заході городи—Олешня і Ахтирка були примежовані від Польщі при розмежуванні 1645 р. Таким чином Білгород, що перед тим стояв на переді, як оден з форпостів, був включений в цілий ланцюх кріпостей, що тягнув ся неперервано від Дону до польської границі і звязаний посередніми укріпленнями—валами, засіками, острогами і сторожовнями, творив славу „білгородську черту“, по імені Білгорода, що в XVII в. стає центром сеї оборонної організації і взагалі всеї організаційної і кольонізаційної діяльності московського правительства в пізнішій Слобідщині, перейнявши се значінне від давнішого центра—Путивля. Поза сею „чертою“, перед нею зістала ся тільки Валуйка, в ролі московського форпоста, центра стовличної і вістової служби, ескортовання послів і гонців і т. и.

Се була велика робота, а при тодішніх технічних засобах і в тих обставинах—просто таки грандіозна, вимогала масу праці і матеріальних засобів і переводила ся з великим напруженням сил держави. Палісади—ріжні „надолби“, „столбці“, „частики“, „частоколи“—не кажучи про стіни і вежі робили ся незвичайно сильні і масивні; засіки, котрими перегорожували ся дороги через ліси, представляли собою величезні маси зрубаного дерева, на кількадесять сажнів широко (дерево надрубувало ся, а не зрубувало ся, щоб його не зеувано з місця). Такі засіки тягли ся через ліси, на прогалинах ставили ся укріплення, вали й палісади, що боронили проходу. Від городів-кріпостей на кілька верст „на право і на ліво“ в напрямі сусідніх городів робили ся звичайно високі вали, укріплені палісадом. Кінець кінцем ся „білгородська черта“ утворила неперервану лінію укріплень, обсажену сторожами, на протязі яких 300 верст—свого рода китайську стіну, тільки дерев'яну і земляну, а не камінну! Але до повного ладу вона була доведена тільки в 1670-х рр. і почавши з 1630-х рр. яких сорок літ ішла тяжка робота в сім напрямі—поки розвиток оселюї української кольонізації по за „чертою“ зробив її властиво зайвою.

Будова сих нових городів, обсадження їх залогами, всякими службовими і сторожевими контингентами викликає нове запотрібование в людях. В нові города правительство „зводить“ ріжний службний нарід—дворян і дітей боярських, стрільців, козаків і т. ин. з давніших городів, набирає на доповнення ріжних добровольців, і між ними знов і ще в більших розмірах ніж перед тим користується українськими емігрантами, які власне в сім часі—від повстання 1638 р. особливо—в великих масах ідуть за кордон. Два явища—заходи московські коло своєї границі і еміграційний рух український, не тільки стрічають ся хронологічно, але безсумніву й підтримують себе: московське правительство використовувало сей еміграційний рух для укріплення своєї границі, і навпаки „устроювання“ українських емігрантів, наділювання ґрунтами, підмогами і постійною платою під умовою військової служби в сусідніх московських городах вабило і притягало українську колонізацію. Се було більше менше те саме, чого шукали українські маси в козащині і чого позбавила їх катастрофа 1638 р., викинувши з козацьких прав десятки тисяч показаченої людности і замкнувши козацький реєстр на розмірно невеликім числі старих козацьких родин. Обіцуюно користання з землі без панщини і повинностей, свободу від панського права, з одиноким обовязком воєнної служби. Правда, з часом приходило ся познайомитись з тіневими сторонами тутешніх відносин—тяжкою властю адміністрації, прикрою, дрібязковою регламентацією життя і „жесточею“ на випадок її переступлення,—тому не рідко потім чуємо про „зраду“ і утечу сих українських емігрантів, і пізніше, замість осідати по московських городах, вони волять оселяти ся на свободі поза „чертою“ в Слобідщині. Але в кождім разі в 1630—1640 рр. українська еміграція в степові города московської України розвивається значно.

IV.

Кампанія 1638 р., програна козаками закінчила ся відновленням Кодака, що мав замкнути своєвільній козащині дорогу на море, і осадженням на Запорозжю залоги з реєстрових козаків, що мала пильнувати тут порядку і не давати своєвільникам тут господарити. Комендант Кодака і козацький полковник, що стояв на Запорозжю (теж з польських шляхтичів, по новій ординації 1638 р.) мали спільними силами пильнувати тутешніх шляхів, переловлювати своєвільників, не давати їм прократати ся на Запорозжя і на море. Але вповні сповнити се поручення вони не мали змоги. Своєвільна козачина все таки знаходила захист в дніпрових уходах, там способила ся і вибирала ся в походи на море і сухопуть. Так літом 1640 р. маємо відомість про напад запорозьких козаків на околиці Варни. Зимою 1640—1 рр. вони ходили

під Порекоп сухопуть. Ще частійше чуємо про спільні походи Запорозців з Донцями в сих роках.

Видані останніми роками донські акти 1630—1640-х рр. кинули дещо світла на сю сторону козацького життя—на воєнне брацтво, яке велося між козаками запорозькими і донськими. Ще в 1632 р. донські козаки казали московським людям: „У нас у донських козаків запорозькими Черкасами така умова вчинена: коли сподіватися звідкись приходу великого на Дін або на Запороже, то запорозьким козакам нам на Дону помагати, а нам донським козакам—помагати запорозьким Черкасам“. Тоді донські козаки сподівалися різних репресій від московського правительства і грозили, що в такому разі напишуть на Запороже і до них прийде запорозьких Черкасів багато—тисяч десять або й більше. Потім коли Донці заходилися здобувати Азов (1637), і далі як їм прийшлося боронити його від Турків,—Запорожці брали в тих їх війнах живу участь, і взагалі від того часу, як польське правительство утруднило своєвольному козацтву перебуток на Низу, воно залюбки удається на Дін, щоб відти йти в різні походи, великі і малі. Се не було секретом для польського правительства і через своїх послів, висланих до Москви зимою 1639/40 р. жадаючи у московського видачі інших всіх емігрантів, вони згадували, що „до королівського величества дійшла чутка, що найбільші зрадники і проводир того множення (емігрантів) Яцко Острияниця та Андрій (sic) Гуня з богатяма старшинами засіли в Азові й там живуть“, і просило їх також видати.

Що до Остриянина, то не маємо ніяких вказівок про його участь у донських ділах, але що до Гуні то поголоска, очевидно, не була фальшивою. Весною 1640 р. оповідав один донський козак про похід Донців на море: ходило їх 23 „струти“ (чайки), отаманом був „Гунка“ Черкашенин; прийшовши „к гирлу Чорного моря“ (очевидно—Керченської протоки), вони стріли там турецьку флоту, „40 катор турецьких“, і вернулися. На сім одначе не скінчилося мабуть, і те що оповідає в своїх записках Радивил, виглядає як продовження сих операцій: козаки ударили на турецьку флоту, що йшла під Азов, і потопили дві галери; а взяті Турками невільники оповідали, що їх післяв король польський і Річ-посполита.

Новий похід на море, спільними силами Донців і Запорозців, стався на весну 1641 р. Козаки сподівалися тоді турецького походу під Азов і в цвітні т. р. вислали „для язиків“ експедицію на 12 „стругах“, всього коло 600 люда під проводом отамана „Тимофія Яковлева“. Ся ескадра наловила десь татарських „язиків“, і по сім Яковлев вернув ся з частиною човнів назад, а п'ять човнів під про-

водом „Черкашенина“ Миська Тарана післав зловити ще язиків турецьких. Вони ходили під турецький город „Подризу“, наловили язиків і пішли з ними назад, але на „гирлі“ стріли турецьку флоту, і та їх до Азова не допустила. Козаки кинули ся горі Дніпром і послали дарунки полковникови, що стояв з залогою на Запорозжі, аби він позволив там переховати ся від Турків, поки ті відкриють їм знову дорогу. Той дарунки прийняв, але зажадав, щоб козаки видали йому човни; коли козаки не згодили ся на се, він дав знати очаківському баші, і він на спілку з полковниковими козаками погромив тих морських козаків. Подібний епізод повторив ся два роки пізнійше; сим разом Конецпольский називає приходнів Донцями, не Запорозьцями, але сю заяву його приходить ся приймати обережно супроти польської тенденції—валити все на Москву.

В славній обороні Азова від турецьких військ, що мала місце того року, брали показну участь також і Запорозці. Правда, не маємо ближших подробиць про сю їх участь, але в високій мірі характеристично напр., що московське правительство, наказуючи Донцям покинути Азов, zarazом умовляло їх, аби вони не слухали „Черкасів, або якихось иньших ворів“, котрі б їх намовляли Азова не кидати і даліше воювати,—очевидно сих „Черкасів“ в Москві вважали до повної міри за привідців тої азовської війни, „для своєго воровства и кровопролитья“.

В осени 1644 р. став ся морський похід Запорозців під Азов, в досить великих розмірах, і як оповідав про се донський отаман московському гонцеві—ініціатива всеї кампанії була запорозька: „В октябрі (1644) прийшло з моря стругів тридцять Черкас, і стали приступати під Азов; побили багато людей азовських і наробили великої шкоди. І дали знати донському війську, щоб до них прийшли під Азов у поміч. І донські отамани й козаки ходили з тими Черкасами під Азов, приступали з ними під Азов, починили багато шкоди коло города; вибили з гармат городового муру сажнів з дванадцять, а декотрі Черкаси були і в городі“.

Донські козаки перед тим, в 1642 р. на жадання московського правительства, щоб не заходити в війну з Турками, облишили Азов Туркам, і на тім з Турками стала згода. Дуже правдоподібно, що нове „азовське розмире“, що вийшло 1643 р., Донці умисно складали на Запорозців і їм надавали ініціативу походу, бодай перед московськими послами. Можливо, що вони дійсно підмовили Запорозців взяти сю ініціативу „розмиря“ на себе, а в кождім разі участь Запорозців в сій війні 1643—4 р. мусіла справді бути визначна. Так само в морськім поході 1645 р., про котрий згаданий московський агент на підставі зібраних на місці відомостей оповідав так:

„Апріля в 20 день пішли з Дону отамани і козаки на Чорне море—тридцять чотири струги. Отаманом у них Олексій Старов, і з ними запорозький полковник Сулима з запорозькими Черкасами. Та ще на морі пригребло до них тридцять стругів Черкасів, та ще з Запорог їх, мовляв, іде двадцять стругів на море—всіх запорозьких стругів пятьдесят, зійшли ся до купи з донським військом. Мають вони бути під Керчю (там зійти ся) і з моря приступивши, промишляти над Азовим—і драбини на морі роблять, а час призначений—на Петра“. Дальшого гонець не міг оповісти, за виїздом з Дону.

Весною 1646 р., коли московське правительство, по великих спустошеннях татарських, вчинених в московських землях перед тим зимою, змобілізувало ся против Татар—посунула до московських полків маса добровольців і з України польської. Дрібні ватаги їх прибували з різних сторін і приймали ся до московського війська, але охочих було далеко більше, ніж московське правительство могло їх прийняти. Степан з Бобрика і Климко з Гадяча, що привели до Білгорода ватаги добровольців, оповідали, що в „Литовській стороні“ з різних городів Черкас зібрало ся тисяч пять, і стоять в зборі—як тільки буде їм грошева плата від государя—хочуть іти на службу йому. В польських кругах теж оповідали в лишні, що шість тисяч козаків з польських земель пішли аби зеднати ся з козаками московськими. Але московське правительство ухилило ся від такої маси добровольців—може навіть побояло ся її, і поручило своїм воеводам не пускати їх через московську границю—бо більше добровольців уже не потрібно. Куди обернули свою енергію після сього сі запорозькі охотники, не ясно. Кримський вістник оповідав донським отаманам 12 мая с. ст., як тисяч із сім запорозьких козаків пішли були походом на кримські Урмаметові улуси, що кочували в степах, але від Запорозців утік до Татар якийсь переметчик і перестеріг їх і сі улуси пішли в Крим, за Перекоп, і так з сеї експедиції нічого не вийшло. З донськими козаками, що незалежно від московських воевод „промишляли“ того року над Татарами й Турками коло Азова, були теж українські козаки—про них доносили Потоцькому його кореспонденти. В донських актах заховали ся тільки другорядні деталі з сеї кампанії.

Разом із сими більшими, більш організованими, більш коректними воєнними екскурсіями, де елемент війни переважав над добувничтвом своєвольного козацького елементу, вела ся його силами і засобами, як звичайно, дрібнійша і щиріше закрашена добувничтвом партизанська війна, про котру для сих літ знаходимо досить багаті відомости особливо в московських актах, з польсько-московського пограниччя.

Так напр. весною 1641 р. ватага „Черкасів“, коло сорок душ,

промишляла розбоям на устю Богучара до Дону—стояла курінями коло „Тарлавної Избушки“ на устю Богучара. Літом того ж року папала подібна ватага козацька на солеварні торські (по р. Тору); взятий з тої компанії в неволю Черкашенин Фомка оповідав, що прийшли вони з Полтави, в числі 80 душ, з отаманом Василем Копанем, аби промишляти на Сіверськім Донці, на Дону й иньших сусідніх річках пїле літо до осені—розбивати подорожніх людей, які їдуть до Азова і з Азова.

Особливо цікаві відомости про таких промишленників маємо з 1642 р. Весною того року „валуйські Черкаси“, бувши на промислах на Донці над р. Жеребцем (недалеко теп. Славянська) наскочили на „Черкас Литовських“—з польської сторони, і ті їх завели у своє становище на усте р. Жеребця: там стояв отаман їх Васько Рябуха і полковник Гришко Торський, і було з ними тих „литовських воровських Черкас“ сімсот чоловіка, або й більше. Коло тогож самого часу, може кілька днів пізнійше, але далі на захід, на теперішній границі Донської області стала ся пригода більш голосна—з московським гонцем Засекиним: коли він переїздив „для поспішання“ з Валуйки на Дін через степи, на долішній Донець, коло „Митякиного колодязя“ (на границі теп. Донської області) напали на нього „воры Запорожские Черкасы“, чоловіка со сто, погромили і побили багато людей, і після того він їхав уже „глухим степом“, обминаючи „черни (ліси) Донецькі“ і річки тутешні, бо по тих „чернях“ і річках скрізь „Черкаси“—такі ж очевидно „промишленники“ як і отсі, що погромили його. З пізнійших вістей виявило ся, що се були козаки з тоїж компанії Васька Рябухи, під проводом отамана Мокія. Валуйчане-вістники самі були тоді „в Черкаськім війську у Васька Рябухи з товаришами в становищах їх на річці Чорнім Жеребці“ і були свідками тої утечі Мокієвої ватаги, як вони „изъ войска побежали вонъ“. При них же переходила зміна влади в сім „війську“: „приїхали до того війська до Васька Рябухи два отамани з Литви: Семен Забузький та Трошевський (мабуть згаданий вище Грицько Торський) і з ними прийшло з Литви 230 чоловіка, і почали вони володіти тими Черкасами, що були з Васьком Рябухою“.

Таким чином, побіч тих дрібних ватаг, що „промишляли“ над ріжним переїзжим народом, вирисовуєть ся перед нами властивий кіш тої степової братії, „черкаське військо“, на чолі котрого стояв „старший отаман“ Забузький, що вважає себе немов легальним представником козачого війська польської України, яке має своєю метою охорону України від бусурман. З приводу поголоски про ворожі заміри сього війська супроти московської України і з приводу отого погрому царського гонця маємо два листи його до валуйського воеводи,

Перший можемо досить докладно реставрувати в оригіналі, і я вважаю потрібним навести в цілості ¹⁾.

„Отъ мене Семена Забузького, атамана старшого над товариствомъ, козаками войска в. кор. милости Запорозкого и отъ насъ всихъ черни пану Павлу Федоровичу, воеводе волуйскому—челомъ биемъ до лица земли. Прислалисте до мене стороны вѣдомости о томъ непрятелю креста святого—где кочуютъ; теды вѣдомо тебѣ чинимъ, ижъ около Донца на Магмутовѣ у Мелевого тежъ колодезя, якъ соль варять, тамъ єсмо ихъ били; а иние розно стоять—всюды ихъ много коло Донца, толко не могу знать о замыслахъ того неприятеля, где умышливаєть вторгнути ся—чего ему Пане Боже не помоги; а што бихъ могъ знати певного, то заразомъ старати ся буду, чтобъ вамъ вѣдомость дати о тихъ Татарахъ. Зашла тежъ къ намъ вѣдомость, ижъ насъ удалъ передъ вами Степанъ Бушинской и Демко Черкашаница, переѣзчики волуйские ²⁾, же бы єсмо хотѣли злой замыслъ взяти и Волуйку звоевати—чего (рач) Боже заховати, жебы єсмо ся того могли важити ми(рное) постановене королевское и царское розривати! Не ймите тому слову ихъ вѣры—а мы хочемъ и будемъ з вами по крестному целованю мирно жити. Писанъ у Торскомъ ³⁾ июня 7 дня року 1642“.

З 1643 року не маємо ніяких інтересніших відомостей. 1644 р. літом, виправляючи назад московських послів і забезпечуючи їх від усяких можливих подорожніх пригод, донська старшина в своїм листі цареві поясняла своє піклованне великою небезпекою „отъ литовскихъ воровскихъ людей съ украинныхъ городовъ“. „По Дону і Донцю від них завело ся велике воровство, прийшло з Литви чимало народу, більш сімсот чоловіка“, донських козаків на розіздах і всяких людей громлять і бють, засіли Дон ріку, і на Донці їх багато перебуває“. Але один епізод з промислів сих „литовських людей“, переказаний воропільським воеводою в його донесеннях до Москви, малює їх в менше зловіщім світлі. Двох Валуйчан бувши на покосі під Валуйкою попали в руки Татар, що невеликим загonom, 150 душ, побігли туди літом, ловити язиків; коли Татари вели їх в орду, на верхівях річки „Бахмутової“ (на південь від теп. Бахмута) погромили тих Татар „литовські люде“: отаман Матюшка Миргородець з товаришами, і відбивши від них тих Валуйчан, відвезли їх в Святогорський монастир.

¹⁾ Маємо його в копії, з великими пропусками, і в перекладі повнійшим (Донскія дѣла II с. 437—8). Другий лист тамже в перекладі.

²⁾ Се власне згадані вище „валуйські Черкаси“, що були у Рябухи і донесли про замисли на Валуйку. Забузький зве їх переїзчиками-дізидентами, очевидно з становища Польщі.

³⁾ Торський—теп. Славянськ, на р. Торці.

Зимою 1644/5 р. донська старшина знову скаржить ся московському правительству, що через „воровських литовських людей“ перестали до них на Дон приїздити торговельні люде з московських українних городів, і не привозять до них ніяких хлібних запасів. І дійсно як ілюстрацію до сих скарг оповідає воронізький воевода таку пригоду: вибрала ся була з Богучара на Дін „для свого промыслу“ ватага, 11 душ; і як ішли вони повз „Обросимів караул“ (теп. Обросимівка на Дону, низше Богучара), напали на них в ночі воровські Черкаси, кінні і піші, і на човнах Доном прийшовши—було їх чоловіка з триста або й більше — декотрих побили, декотрих половили; взятих в неволю роспитували, чи будуть іти низу бударі, та казали провести їх на багаті козаці городки, де мало козаків, та на багаті українні села та городи. Одначе иньші оповідали, що чули, як між тими воровськими людьми декотрі розмовляли між собою „руским язиком, а не по черкаски“—так що між ними могли бути й місцеві люде—коли не удавали тільки місцевих.

З другого боку люде з Вільного, бувши „на литовській стороні“, в Зінькові, чули там, що „Черкашенин отаман Гришка Тарской“ (Торський очевидно, котрого ми стрічали в 1642) виходив і того року в степи, громити московських, турецьких і кримських послів і сподівав ся до себе людей з ріжних „литовських українних городів“: з Зінькова, Лютенки, Бобрика, Гадяча й иньших, тисячі з півтори чоловіка, або й більше, але ті люде на час не поспіли, і він тому посланників тих не громив, бо був „малолуден“. Оповідали також про отамана Петрошенка, що з одним Татариним „чоловіком місцевого урядника Лукомського“, зібравши чоловіка 200 „литовських людей“, пішли воювати „в Мордву“—в московські східні „України“.

На другий рік, 1646, уже з ранньої весни „Черкаси“ зв'яляють ся тамже на Дону, в околицях Богучара. Тим часом як одні зголошували свою службу в московське військо, инші, а може й ті самі добровольці, оскільки не були прийняті в московське військо, промишляли в тих же сторонах добичництвом. Московські воеводи, вислані на Дін для промыслу над Татарами, нарікаючи на всякі труднощі, скаржать ся гірко також і на черкаське добичництво: „Черкаси на (Дону) громлять судна безперестанку і два городки верхні (донських козаків) знищили“. Воронізький воевода доносить, що Черкаси громлять на Дону Воронізців торгових людей. Ватага кінна, чоловіка триста або й більше—напала на козачий городок Решетів і знищила до решти.

З огляду на сю небезпеку від Черкас воронізький воевода підняв в осени того року питання про те, щоб поставити город на Дону—на Богучарі або „на козацьким перевозі“, аби загородити дорогу Чер-

касам в поволзькі сторони, „в мордовські і черемиські місця“ і забезпечити від них Дін—бо вже воровські Черкаси зайняли його своїми дрібними ватагами і вже нема дороги від них торговим людям, і московське правительство доручило йому ближше розробити плян такого города. Дійсно, Запорозці в тім часі проторили стежку за Дін і в осени того року якась ватага „воровських Черкас“, „чоловіка п'ятсот або й більше“ ходила в поріччях Хопра і Бузулука (уже на вододіллі Волги), громила тутешні юрти.

Поминаючи дрібніші звістки в осени 1647 р. знову маємо відомости про Гришка Торського. Оповідали в Миргороді московським вістникам, що другого тижня Пилипівки прийшов до Миргорода з Сіверського Донця—де очевидно він „промишляв“ і сього сезону—Гришко Торський, „за-для тих людей, котрі з ним бували в степу за-для здобичи“. Назбиравши в тутешніх „литовських городах Черкас тисячі дві“, він пішов з ними в степи „послів громити“: „і з тими Черкасами пішло для торгівлі (очевидно для скуплі здобичи головно) багато купців з Полтави“. Чи удалося тоді Гришкови дійсно погромити послів, про се не відомо. Але весною 1648 р. він знов промишляв в донецьких сторонах: білгородські вістники доносили воєводі, що Гришко прийшов з Миргорода на Донець „для воровства“ з двомастома людей, а з Черкас повз Валків пройшов на Донець же „отаман“ Забузький, маючи при собі Ляхів і Черкас 70 душ, Татар 30 душ—всі вони їхали о двуконь і стали на Донцю в різних місцях. „І од тих ворів Черкасів з ріки Донця чинить ся велике воровство, і далі від тих ворів Черкасів станичникам (розіжжій сторожі) на урочища (призначені для сторожі) проїхати неможна“, кінчить білгородський воєвода свою реляцію з 3 мая 1648 р.—в переддень великого перелому в життю східної України.

V.

Тим часом як одна частина козацтва, виключеного з війська ординацією 1638 р., а не охочого вертати ся в підданську кормигу, знаходила таким чином вихід своїй енергії в усякім добичництві за московською границею, друга частина, тікаючи від обставин, витворених тою ординацією, шукала воєнного ремесла в льоальній службі в московських пограничних городах, або в напів-легальних степових господарських промислах. Як я вже сказав, десятилітє по програній кампанії 1637—8 р. було добою незвичайно живої української еміграції в пограничні московські города, в московську службу.

Певні служебні контингенти українські позіставали ся в московських українних городах ще з Смутних часів, з тих українських ватаг, що ходили тут. В другім і третім десятиліттю в різних городах

по цілому пограниччю, гень аж у Сибір бачимо відділи „Литви і Черкас“, переважно невеликі, по кільканадцять і кількадесять чоловіка. Але великих розмірів „черкаська“ людність в московських городах доходить по війнах 1637—8 рр. У нас нема якої небудь реєстрації самого приходу її, але раптом починаючи з 1637—8 рр., і потім в 1640-х рр. виступає в московській урядовій кореспонденції ся українська повинь, що заливає московське пограниччє. В Путивлю, Курську, Осколі, Вороніжі, Костенську, Коротояку, Усерді, Яблони, Корочі, Хотмижську, Білгороді, Валуйці і в подальших городах як Єлец, Ливни, Орел, Кроми, Новосиль, Чернь, Серпейськ—скрізь адміністрація заходить ся в сїм часі коло українських емігрантів. Величезна маса московських розпоряджень і місцевих одписок з тих років присвячена справам „устроєнія Черкасів“ по всіх отих українських містах—наділення їх „жалуванєм“, ґрунтами, підмогами для загосподарення, зачисленнем в службу і реґляментацією сеї служби, відносинами їх до місцевої адміністрації й иньших верств людности, їх внутрішніми сварами і ріжними „измѣнами“. Московське правительство, очевидно, відповідно оцінювало сю еміграційну хвилю, яку гнав в її границі польський режім; воно не жалувало засобів і заходів, щоб заохотити до нових осель сих людей, і вважало до того першою умовою, щоб вони тут осілись, загосподарились і привязали ся до землі; тому цінило особливо людей „семьянистых“, „прожиточних“. В загальній інструкції, виданій воеводам, наказувано пильнувати, щоб Черкасам-пересельцям „не було ні од кого ніяких кривд і шкод,—аби коней і всякої худоби у них ніхто не крав і не відбирав, і сам воевода аби був до них ласкавий і привітний, аби жесточю не привести в сумнів“; тих котрі б хотіли вернути ся потім назад в Литву, пускати свобідно зо всім („совсѣмъ вѣѣлѣ“); Черкасів „добрих, семьянистых і прожиточних“ записувати в службу, наділяти їх рілями, сіножатями і всякими вигодами, а „одиноких, худих“ (незаможних) в службу не приймати. Прихильно ставить ся воно до „білоруських полів“¹⁾, що приходять разом з козаками, і т. и.

Взірцем такої української кольонії в „українних“ московских городах сього часу може служити Короча, для котрої маємо з 1640—6 рр. кількадесять актів, присвячених тутешній черкаській кольонії. „Черкаси“ приходили партиями і „устояли ся“ згідно з загальною інструкцією; напр. 1639 р. прийшло 17 чоловіка семьянистых і 3 одиноких і їм дано „за вихід і на дворове строєнне“ по 8 руб., а одиноким по 5; жита мали давати більшим сімям по 5 четвертей, меншим по 4,

¹⁾ „Білоруський“ се в тодішній московській термінології не тільки білоруський, але і український.

одиноким по 3—але за жите давали грошима. В 1640 р. назбирало ся Черкас 466 чоловіка—того року роздано їм 2208 р., 734 четв. жита і стільки ж вівса. В 1643—4 рр. було їх „440 чоловіка“—себто 440 родин; мешкали вони осібною слободою під самим „острогом корочанським. З описи „пустих дворів“ декотрих Черкас-утікачів 1643 р. бачимо, що вони встигли побудувати ся, мешкали в дворах, обгороджених „тином“, мали крім хат комори, стайні, льохи. Розміру ґрунтів, вимірених тутешнім Черкасам, в актах не показано; для аналогії можна вказати, що в селі Старикові, що причислене було до Корочі, козаки мали ще з 1620-х рр., по 20 „четей“ орної землі в кожде поле (разом коло 30 десятин або 50 моргів), а отаман 30 четей. Так само в сусіднім Усерді козакам в 1630-х рр. міряли по 20 четей; чугуївським Черкасам також велено виміряти по 20 четей. Супроти сього можна думати, що і корочанським і иншим Черкасам в нових українських городах також давали по 20 четей, бо взагалі Черкаси тутешні трактують ся на одній лінії з козаками, тільки ріжна старшина черкаська мала більші ґрунти, або попадаючи на службу „дітей боярських“ діставали вони більші наділи. Крім орної землі діставали сіножаті і різні инші ужитковання, котрими користували ся спільно. На прогодованне і посів діставали підмогу від держави, мабуть і не раз; так ще в 1643 р. цар наказує корочанському воеводі, аби тим корочанським „руским людям і Черкасам“, котрі не мають чим посіяти і взагалі того потребують, роздав „проса по четверику, и смотря по ихъ землямъ, чѣмъ имъ земли свои обсѣменить, чтобы имъ на Карочѣ хлѣбомъ обзавестись“. При тім воеводі доручалось допильнувати, щоб ті Черкаси і „рускиі люде“ свої ґрунти („указыя свои земли“) зорали і засіяли доконче—коли попереднього року деякі не зробили того з бідности своєї, то щоб сього року вони обробили і засіяли їх доконче—а котрі-б почали „изгиляться“, то їм аби велів обробити і засіяти землі „съ наказанієм“. Так само при роздаванню „жалованія“ того року велено воеводі брати за кожного „Черкаса“ поруку, що він в Корочі побудуєть ся, виміряну йому землю буде обробляти і засівати, „что-бы имъ впредь безхлѣбнымъ не быть“, а пізнійших років при роздачі грошового жалування доручало ся нагадувати, що сі гроші дають ся на те, аби вони службу служили, „на вічне жите уряджували ся, рілю орали і збіже сіяли“; при роздачі мала бути черкаська старшина і статочні люде („рядовые лучшіе Черкасы“) і мали казати воеводі по правді—котрі досі на Корочі на вічне жите не урядились, землі не орють, хліба не сіють і ніякого добра від них не надіятись, котрі піячать, царське жалування пропивають, „в зернь програвають, або якимсь воровством промишляють“—таким грошей не давати.

„Жалуванне“ діставали Черкаси розмірно велике—відповідно до

вищенаведеної інструкції. Як я вже сказав, вони рахували ся на лінії місцевих козаків „полкових“ і служили однакову службу з ними, але „для ихъ иноземства“ їх гонорували вище, і платню більшу давали—у всяких перелісненнях місцевих служебних людей їх звичайно називають після дітей боярських, а перед козаками („діти боярскія, Черкасы и козаки“). Жалування грошового їм давали рядовим козакам по 5 рублів, сотникам, осаулам і прапорникам по 6 р., отаманови 7 р., тим часом як козаки „полкові“, звичайні діставали тоді по два рублі з четв. Удержання Черкас таким чином коштувало державу величезні для тих часів суми, одна корочанська кольонія коштувала 2215 рублів на рік.

Всі ті 440 корочанських Черкас становили один дивізіон з чотирох сотень, на чолі котрого стояв отаман, на чолі сотні сотник, сотня поділяла ся на десять десятків, в кождім десятник; в кождій сотні була своя корога і хорунжий. Так само були організовані „козаки рускіє“, або полкові, і серед них теж знаходимо дуже багато Українців, як показують їх деякі імення як Пожаренко, Волковицький, Полтавченко, Левченко, Мельниченко, Дубовиченко, Лагайденко, Єфимка Свиридов, Гришка Вілашенко, Стенька Новицький і т. п. (було їх, безперечно, далеко більше, як би московські канцелярії не змінiali імен на великоруський лад). Були се мабуть українські виходці старшої дати, поверстані в звичайні козаки, тим часом як тих 440 були новоприхожі. Таким чином місцева українська людність зовсім не кінчила ся на тих офіціальних Черкасах, а була значно більша, в самій черті, і ще більше—поза нею.

Наскільки автономна була в своїм житті українська кольонія Корочі, її акти сього не поясняють—чи був тутешній отаман і сотники виборні чи іменовані, не згадуєть ся. Але в кождім разі житє і відносини таких черкаських кольоній підлягали незвичайно пильній і детальній реґляментації—не тільки місцевій, а навіть центрального правительства. Московська адміністрація напр. забороняла місцевим воякам приймати в служилі Черкаси на вакансії навіть найблизших свояків синів, братів і т. д. служилих Черкас, не то щоб сама черкаська старшина мала сим завідувати: щоб зайняти опорожнене місце, треба було подавати ся з чолобитнею до самого царя і т. п.

Ся тісна реґляментація, яка впливала з духу московського бюрократизму й так глибоко переймала весь московський устрій, що на кождім кроці мусіла давати себе відчувати українським емігрантам, безперечно, дуже докучила їм, бо глибоко противна була тим звичкам і поглядам, які сї українські емігранти приносили з своїх задніпрянських слобід. Далі, при всім бажанню московського правительства бути не тільки прихильним, але й спеціально виrozumілим і ласкавим для

українських емігрантів—легко попускаючи їм навіть таке, за що немилосердно карано своїх людей, воно попросту не вміло відчуті тих прикритих сторін своєї політики, котрі мусіли давати себе болізно відчувати Українцям-емігрантам,—не могло переробити всієї адміністраційної практики з огляду на сю українську еміграцію.

Як дико напр. се мусіло здавати ся Українцєви, вихованому в понятях козацької „свободи“, коли він довідував ся, що він не має права свobodно распорядити ся виданою йому з державної казни платою, не сміє її пропити або прогуляти і мусить відповідати перед властью за невідповідний ужиток сих грошей, які він вважав заслуженими своєю службою. Тим часом от напр. доносить білгородський воевода, що йому білгородські Черкаси Лаврін Березинський з товаришами (уже, видно, натаскані на московський порядок) донесли на „перейзжих Черкас“ Петра Данчура з товаришами (також очевидно білгородських служебних), що вони були в Білгороді „пропились і зерню програвались, пашні не завели, дворами не побудувались і служби від них наперед не сподівати ся“, і воевода супроти того не важить ся їм далі давати жалування і запитує правительство, як йому бути, а з Москви наказ: Петрови Данчурови з товаришами за їх воровство „учинити наказанє, бить батогом нещадно, і учиня наказанє дати жалованє по нашому указу сполна“, та ще дати на поруки, „що на будуче їм не бражничати і ніяким воровством не воровать, на дачах своїх будувати ся і землю орати“. Не дуже мабуть смакувало і „жалуванне“ з такими присмаками!

А от напр. „державний“ процес з приводу „непригожих слів“, котрі говорила „корочанського Черкашенина жона Федьки Лободи Оринка Алексєва дочь“ у Корочі на забаві (на бесіді) у свого земляка „Черкашенина Якушки Ткачева“. Не було в тих словах нічого такого дуже страшного, але корочанські Черкаси, що були на тій бесіді, не залишили їх донести (може з огляду на присутного стрільця Нечаєва, що в противнім випадку міг би донести не тільки на ту нещасливу Оринку, але і на їх, яко укривателів). Даремно Оринка випрошувала ся, що говорила ті слова „забывся умомъ, больна падучею болѣзнью“, і подала чолобите на царське ім'я—московське правительство доручило воеводі розслідувати „накрѣпко“, чи дійсно та жінка хора падучею болѣзнью і говорять „завираючи“ з хороби—в такім разі воеводі поручало ся скористати з такого часу, коли вона не буде хора падачкою і бити її кнутом у приказної ізби при собі і при людях; коли ж слідство не потвердить її хороби і виявить ся, що ті „непригожі слова“ вона говорила „в цілїм умі“, в такім разі бити її „кнутом нещадно, только бѣ чуть жива была“. На слідстві місцевий священник, духовник Оринчин, і корочанські Черкаси під присягою показали, що Оринка здавна

хора падучою хворобою, і воевода поступив по указу: велів ту хору падачкою стару жінку коло розправи при собі і при иньших людях бити кнутом, „і бивши віддав її чоловікови Федькови Лободі“¹⁾. Можна собі представити, яке вражіння робили такі епізоди на Українців—до чого-чого, а вже зовсім не звичайних до таких езекуцій, та ще й з такого благого приводу.

Вкажу також іще на одну обставину життя „на черті“, яка теж не могла бути приємна українським емігрантам—се земельна тіснота. Землеволодіння стояло під пильною реґляментацією, адміністрація нарізувала ґрунти на основі розпоряджень центрального правительства, в розмірах не дуже щедрих. 30 десятин, хоч би з придатком сіножатей і ужитків—се було дуже небагато для емігрантів, які прибували з лівобічних свобод і за московською границею шукали свободи, дозвілля, простору, а й такого наділу треба було допрошувати ся, щоб володіти ним легально. Московське правительство, виховане в практиці й традиціях своїх тісно засиджених центральних областей, не розуміло психології „новоприбулих“ підданих, і се було причиною, чому серед них так часто виникають невдоволення, сварки між ними самими і з адміністрацією, і кінець кінцем—черкаська „измѣна“ й утечі се були причини, чому українські емігранти не укладали ся в рамки життя „в черті“, а йшли „за черту“, в ті неосвоєні порожні простори, що стелили ся по-за її межами на полудне, й осідали тут, більшими й меншими групами, зрікаючи ся і більшої безпечности, і навіть московського жалування, аби за те мешкати свободнійше і просторнійше, не знати прикрої реґляментації й тісноти московського укладу.

VI.

З українних московських городів Українці йшли легально—розбираючи від московської адміністрації в державу, за певну оплату, ті ухажай та пасіки, якими вона завідувала, або земельні надання,—і нелегально, без її контролі осідаючи в різних степових місцях.

Подібно як старости подіпрянських замків в XVI в., так воеводи українських московських городів розпоряджали роздачею всяким охочим людям бортних і всяких иньших „ухажайв“ і різних ужитковань за певну оплату. Завдяки писцовій книзі Путивльського повіту з 1620-х рр. маємо кілька інтересних дат з сеї області. Бачимо, що в тім часі воеводи роздавали в держави 266 бортних ухажайв, з котрих збирали звиш 1000 пудів меду і 75 р. грошима. Такі ухажай в дійсности були великими хуторами, що займали великі просто-

¹⁾ Корочанські акти с. 52 (1646), новійше у Новомбергского, Слово и дѣло I с. 537—8.

ри землі, і в них проживало чимало людей, займаючи ся всяким хазяйством — рибальством, звіроловством і хліборобством; наприклад, один такий ухажай описуєть ся так: він лежить на Пслі і горі Пселом до Прилїп і Біринської волости, на річці Уні і Смердиці, по р. Судзі і „на проходах“. Книга доходів Білгородського повіту 1627 р. описує подобним чином тутешні пасіки; майже при кожній пасіці згадуєть ся орна земля, часом двори, рибні лови, хмельники і т. и. Пасік сих було тут дуже багато.

Правительство радо роздавало також землі в держави (помістья) в тих степових просторах пізнійшої Слобідщини. При заснованні Царевоборисова, в наказі данім висланим воеводам доручало ся їм закликати до себе отаманів і козаків лучших з Донця і Осколу і їм оголосити, що цар дає їм сї ріки з усіми допливами, аби вони тими землями по тих ріках володіли, а цареві сторожеву і воєнну службу служили, і росписати ті землі („юрти“) за тими козаками і атаманам — хто якими землями володітиме, і ті реєстри прислати до Москви. Таким чином тоді вже московському правительству уявляв ся плян роздачі тутешніх земель; плян сей тоді не здійснив ся, і покинувши Царевоборисов — відступивши далі на північ, московська адміністрація мусіла зрікти ся такої гадки про широку роздачу земель в поріччях середнього Донця. Одначе охочим роздавали ся і далі землі в сих сторонах. В писцовій книзі Білгородського повіту стрічаємо ряд земельних надань в околицях теп. Харкова, Салтова, Печенігів, Чугуєва, Ізюму, розданих в другім і третім десятиліттю XVII в. ріжним монастирям, церквам; між ними білгородський Черкашенин Яцко Зарубин держав два „юрти“ Баболинський і Тетлізький, на р. Бабці і Тетлізі недалеко Чугуєва.

Але далеко більше ніж таких легальних державців промишляло всяким промислом і вело пів-оселе, або майже оселе жите в тутешніх сторонах ріжного заходжого закордонного українського люду. Бачили ми таких заграничних Черкас, що промишляли на бортних ухажаях тутешніх ще в XVI в., і ще більше маємо про них звісток з XVII. Звістки припадкові, уривкові, але їх досить, щоб з усею силою потвердити сказане вище, що й тут як над Дніпром поруч з добувництвом і „воровством“, уживаючи московського терміну, і під їх покровом розвивало ся хозяйство ухадницьке, пів-осела, а далі й осела кольонізація.

Коли московська адміністрація заходила ся ставити новий острог на валківськім городищу, на верхівях р. Можы, при польській границі (теп. Валки), і московський воевода став на місці робити для того приготування (1646), перед ним ставило ся кілька чоловіка Черкасів, що проживали в пасіках на р. Можы й иньших сусідніх річ-

ках; вони оповідали, що в околицях нового острога було до 150 литовських пасік, і в кожній жило 5—6 або й 10 чоловіка Черкасів. Виявило ся при тім, очевидно, що такі пасіки й хутори закордонних Українців існують і по иньших місцях. На другій рік московське правительство нарядило слідство в сій справі в Вольнівському повіті, в порічях Воскли й її допливів. В сім слідстві дійсно вольнівські люди подали до відомости, що по сусіднім річкам—Рабині, Братенці, Мерлу, Мерчику литовські люди тримають пасіки, і не тільки тут: між Вольним, Хотмижськом, Білгородом і Чугуєвим таких пасік може бути більше трьохсот. Декотрі з них заведено вже літ сім тому, иньші останніми часами; литовські люди проживають там „безпрестанно“, чоловіка по 5—6; від них Вольнівцям приходить ся терпіти всякі прикрости: коней їм крадуть, бють і побивають, так що по дорогах проїзду нема. Близші розсліди виявили, що сї литовські люди понаходили сюди з пограничних міст: Ахтирки, Миргорода, Гадяча, Полтави. Московське правительство веліло вислати їх всіх за границю „без бою і без задору“ і наказати на будуче не входити в сї московські землі для ніякого промислу. Але сї українські хуторяне за кордон вертати не хотіли і московське правительство кінєць кінцем прийняло їх в підданство і лишило на їх займанщинах.

Так поволі і потиху, неофіційно і нелегально оселялася ся поволі українськими осадниками пізнійша Слобідщина. Сей економічно-колонізаційний процес розпочав ся, як ми бачили, ще в XVI в., потроху приготавляючи пізнійшу масову еміграцію в сї незахищені простори. Розвинула вона ся головню по 1649 р.—але перша проба її, хоч і звихнена кінєць кінцем, припадає знов таки на отсе десятилітє 1638—47 рр. Розумію еміграцію Острянина і його оселення на Чугуївськім городищі, за чертою, самостійною осадою. Як перший крок, або прецедент пізнійших козацьких осад, сей факт здавна звертав на себе увагу і варт її дійсно—не вважаючи, що ся перша проба скрахувала так мізерно. На жаль тільки, досі не маємо подробиць з розвитку сеї еміграції. Подібно як з тими ватагами, що в тім самім часі мандрували і осідали ся в московських українних городах і перед нами виступають уже пізнійше на сих своїх нових оселях, і дуже рідко маємо при тім якісь ретроспективні пояснення,—так і тут не маємо ближших звісток по тім, як Острянин—по словам польських свідків—в нещасливій битві під Жовнином 3 (13) червня з кінним військом втік з козацького табору. В польських кругах оповідалось також, що він і багато иньших учасників повстання вже наперед мостили собі стежку за московську границю, вислали туди свої родини і майно. З липня маємо звістку від путивльського воеводи, що до нього прийшли післанці з листом від „гетьмана запорозького“.

Яцка Остринина“ для відшукання жінок своїх, і воевода потім тих післанців відправив назад „в Литву“, за польську границю. З того б виходило, що по своїй утечі з-під Жовнина Остринин ще пробував якийсь час на польській Україні, організуючи еміграцію, і на сім пункті, видно, були певні непорозуміння між ним і новим козацьким правлінням—від Гуні і війська Запорозького до того ж самого воеводи приходили коло того ж самого часу післанці з остереженням, що ті Черкаси, які пішли до Путивля, забрали з собою „много добрыхъ людей, невинныхъ душъ и животовъ“ (майна)—отже аби воевода тих Черкасів арештував до дальших відомостей, а силоміць захоплених людей і чуже майно аби видав післанцям. Гуня тоді ще сидів на Старці і поки кампанія не була програна безповоротно, мусів кривим оком дивити ся, як на дезерцію, на отсі утечі за московський кордон; переконавши ся, що справа програна вповні, він потім, як знаємо, сам пішов слідом Остринина.

Не далі як в серпні 1638 р. Остринин приїхав до Білгорода з сином, з старшиною і з військом і ставивши ся перед тутешнім воеводою „били чолом“ цареві на тім, що вони в литовській землі держали ся православної віри і Поляки та „папіжане“, хочаби їх неволею привести в „папезську віру“, почали їх самих і жінок та дітей їх убивати, і багато вже їх братії, жінок і дітей і всяких „родимців“ побито, і вони—гетьман і Черкаси, тікаючи від того смертного убийства і не хочачи бути в папезській вірі, з жінками і дітьми прийшли на царську сторону. Просили прийняти їх під царську державу і веліти „устроїти“ на вічне жите на Чугуєвім. Мотивували се тим, що з собою вони вивезли за границю худобу і бжіл, і як їх почнуть розсилати по різних українних городах, як то робила звичайно московська адміністрація, то худоба й бжолі пропадуть, і їх господарство піде прахом, а як їх посадять у Чугуєві, то вони тут своїм коштом побудують ся і грошей та збіжа у царя просити не будуть (так принаймні потім переказує сей пункт царська грамота).

Московське правительство прихилило ся до їх бажання, дозволило їм селити ся на Чугуєвім городищі, на р. Донці—в районі тих „черкаських промислів“, котрі і сій Острининовій компанії зробили добре знайомою сю місцевість. Для „устроєння“ її вислано від білгородського воеводи свого чоловіка, М. Лодиженского, аби зайняв ся будовою „острога“ і визначенням ґрунтів для мешкання Острининовим козакам. Всього їх зібрало ся тут тисяча чоловік¹⁾, цілий полк, який і організував ся по полковому: було десять сотників, дев'ять п'ятдесятників, 102 десятника, військовий осаул і писар, а ролю полковника

¹⁾ Точнійше—1012 козаків і 2 попи, Багалій Очерки с. 181.

сповняв сам Острианин, тільки далі заховує титул гетьмана, і московське правительство його в сій ранзі признає. На перший початок велено дати їм по 5 четвертей жита і 5 рублів грошима, відповідно до наведеної вище загальної норми, а старшині більше, відповідно до ранги; жито одначе теж при видачі замінено на гроші. Ґрунти під оселі роздано зараз же, ще з осені, і за зиму козаки будували ся і ставили під доглядом Ладиженского острог, а на весну просили виміряти їм ґрунти під рілю і сіножати, і московське правительство веліло вимірити—простим козакам по 20 четей в полі, старшині більше (сотникам по 35, Острианину по 120 четей) і видати їм на засів жита і вівса. Але тут трапила ся біда. Воевода білгородський не приставив на час призначеного на засів збіжа—писав до воеводи, визначеного в Чугуїв, аби прислав по збіжжє самих Чугуївців, а ті відмовили ся, що їм нічим возити, і так час засіву пройшов, і поселенці зістали ся без збіжа. В чолобитю до царя вони гірко описували свою біду: як вони стягали ся з останнього, попродали всячину, аби дотягнути до хліба, зорали поле, і не мавши що посіяти тепер гинуть з голоду і всякої хороби.

Нарешті збіжє прийшло, козаки обсяїли ся, мали добрий врожай, і біда від голоду проминула їх. Але виникли иньші справи. Служба, котрою обложила їх московська адміністрація і її місцевий представник—воевода чугуївський, була тяжка і на сїм ґрунті між козаками і воеводою виникли непорозуміння. До того прилучили ся також ріжні суперечки за ґрунти. Осідаючи на степу „за чертою“, в центрі ріжних степових ухажїв, Острианинівці мабуть сподівали ся, що матимуть бодай тут повне дозвіле, не так як під рукою московської адміністрації по українських городах; але їм і тут не давали господарити, як хочуть,—скупенько вимірили рілю і огороди, а коло вони хотіли свобідно використовувати сусідні ухажї—і тут стріли ся з ріжними обмеженнями і перешкодами з боку адміністрації: одні землі вважали ся вже приналежними до білгородских поміщиків, в иньших місцях воевода забороняв їм ставити млини, заводити пасіки і т. и. В усяких таких непослушностях воевода московським звичаєм брав ся до всякого „наказанія“, але ся московська „жесточ“ могла тільки гнівати козаків ще більше. Кінець кінцем московське правительство забрало воеводу Щетиніна і прислало на його місце Кокорева, наказавши йому не карати Черкас так остро як своїх людей, аби вони „отъ жестокаго наказанія въ сумненіе не пришли“, але відносини були вже попсовані. До того, очевидно, прилучила ся і агітація, яку вела польська погранична адміністрація, намовляючи емігрантів до повороту, підбурюючи против Острианина, лякаючи, що їх розведуть по українних московських городах і т. и.

В зв'язку з сим серед козаків розвивалося невдоволення на Острянина, що хотів іти в лад московській адміністрації і таким чином не здавав ся на речника козацьких інтересів перед нею, а іншого „гетьмана“ козаків собі не могли вибрати, бо його московська царська санкція зробила нерухомию на сім становищі. Острянин не вмів собі порадити з сею опозицією, скаржив ся цареві, шукав помочи у адміністрації, а се тільки ще гірше псувало відносини. Вже з початку 1639 р. маємо його донесення, що він не міг довести до кінця екскурсії на Татар, бо сотник Розсоха збунтував козаків і вони вернули ся з дороги. 1640 р. тойже Розсоха з іншими організували петицію на Острянина, обвинувачуючи його в зраді — мабуть хотіли, аби його перемінили; але що слідом той сам Розсоха втік за границю, то петиція не мала успіху. З початком 1641 р. козаки вислали нову петицію, підносячи різні кривди від Острянина (головно в земельних і господарських відносинах). Острянин поїхав сам на Москву, там переведено було слідство, Острянин довів свою лояльність і московське правительство вважало потрібним його підтримувати далі против опозиції. Прийнято його на царській авдієнції, чугуївському воеводі дано знати, що „гетьману велено бути у чугуївських Черкасів по давньому“, і воеводі поручало ся їм наказати, „аби у всім його слухали“.

Але результат з сього був зовсім противний: Острянинові козаки, переконавши ся, що повалити його їм таки не вдасть ся, по його повороті з Москви збунтували ся, вбили його, били ся з воеводою і московською залогою, що була при нїм, і забравши своє майно, жінок і дітей, пішли з усім назад за польську границю, 26 квітня 1641 р. Близших подробиць не маємо, і про самий епізод знаємо тільки з урядової кореспонденції московської, зверненої на те, аби запобігти якійсь тривозі в українських кольоніях по інших містах. Московське правительство, очевидно, боялось, щоб чугуївський епізод не викликав „сумнительства“ і серед інших українських емігрантів і поспішило розіслати грамоти, наказуючи адміністрації запевняти їх, аби вони „не сомнялись“, служили вірно і були певні царської ласки. Заразом одначе доручено перевести слідство і всякі елементи непевні з поміж емігрантів, за котрих інші не схотіли ручити, висилано у внутрішні міста. З чугуївськими утікачами слідом стрічаємо ся в ролі „воровських Черкас“: літом 1641 р. приходили на Тор „измѣнники чугуевскіе Черкасы“ і взяті з них „язики“ показали, що приходили вони з Полтави, значить вернули ся туди, куди накликали їх пограничні польські урядники. На Чугуїв на їх місце московське правительство вислало нові партії „сведенців“ з самих великоросійських службених людей. В результаті, московська Україна в Чугуєві дістала другий.

поруч Валуйки, ще більше висунений в степи аванпост своєї лінії укріплень.

Взагалі скільки можна судити, чугуївський епізод не полишив по собі прикрого вражіння в московських правительствених кругах,—і не повинен був полишити. Проба кінєдь кінцем не вдала ся, але вона дала цінний досвід, який научив, що з певними змінами такі „черкаські“ городи в степах зновні можливі. Перший український гетьман, прийнятий під царську руку, зістав ся льюальним супроти московського правительства до кінця — наложив навіть головою в своїй льюальности ¹⁾. „Измѣна“ козацького війська знаходила для себе оправданне і в намовах польських, і в різних помилках московської адміністрації, що боком вийшли сим емігрантам. Тому московське правительство далі радо приймає українську еміграцію, як ми бачили; розсилав її, що правда—по своїх городах, але перехід Острианин став прецедентом і для пізнійших козацьких осель „за чертою“, які розвивають ся під час Хмельниччини, а очевидно—не зістав ся без значіння, як прецедент, і в переговорах московського правительства з самим Хмельницьким—в московських пропозиціях переходу на московську територію і нарешті—в приймленню його під царську руку на території польській.

З українського боку еміграція за московську границю також, певно, не зістала ся без значіння в розвитку дальших подій, перед усім самої Хмельниччини. Еміграція ся протягом десятиліття утворила значні кадри воєнної людности, непридавленої шляхетським ярмом, яка потім могла взяти участь в великім народнім руху і сею участю його зміцнити. Се значінне позитивне; але було і негативне, далеко важнїйше. Еміграція ся, проробивши дороги на схід протягом отсього десятиліття перед Хмельниччиною, виробивши певну практику, певний досвід—послужила прецедентом до масової утечі української людности по перших невдачах великого повстання 1648 р. По перших розчаруваннях в нїм українські маси замість приложити старань до реформування козацької політики в бажанім напрямі, стали покидати арену боротьби, Польщу і польську Україну. Народній рух не дійшов до повної інтенсивности—бо еміграція відкрила инший вихід, і народня енергія пішла в сторону меньшого супротивлення. Енергія екстензивна, як я сказав, ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійности України була вбита—за ціну її територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізнійших компромісів з Польшею й Московщиною до певної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом, котрого перші стадії ми оглянули тут.

¹⁾ Про долю Острианинової жінки, що зістала ся в Московщині і постригла ся в Москві царським коштом—моя замітка в Записках т. XIII.

Початки української комедії.

Скоро втрата політично-національної незалежності й недовга її тривкість, невгавача боротьба в обороні найпримітивнішого існування, дезерція в польський табор вищих верств, що були й нині ще в усіх народів головними меценатами літератури, штуки й науки — такі й інші обставини викликали припізнення українського літературного життя. Значна зрозумілість мови наших церковних книг в противенстві до латинської мови, яка стала богослужбовою мовою на заході Європи, отже також в південно-західних слав'ян, спинювала загальне впровадження народньої мови до українських літературних і наукових писань. Як довга й важка була боротьба живої української мови з церковно-слав'янською, показує історія сеї мови в руській редакції і дальший компромісовий штучний язик слав'яно-український, в кінці факт, як пізно в порівнянні з західною Європою здобув собі невмирущу славу батько нової української літератури Іван Котляревський.

Постійно принадною атракцією українських театральних, сцен „Наталкою Полтавкою“ і безпретенсіональним, трохи пізнійше (в 1819 р.) написаним, „Москалем Чарівником“ розпочав Котляревський також нову добу української драми. Однак звинш двіста літ перед водевілем Котляревського були на Україні драматичні штуки в живій мові і гумористичнім тоні. Найдавнішими досі опублікованими українськими гумористичними сценами являють ся дві інтермедії, додані до драми Якуба Гаватовича, виданої 1619 р. Драму на тему смерті Івана Хрестителя (її заголовок: *Tragaedia albo wizerunk śmierci... Iana Chrsci-ciela...*) виставлено в Камінці Струмиловій, одним з провінціональних містечок нинішньої галицької України, в часі ярмарку в день св. Івана Хрестителя того-ж року. Хоч драма зложена польською мовою, атракційною силою вистави певно були дві українські інтермедії, додані до драми. Прилучаючи до своєї польської драми дві українські інтермедії, автор, Поляк вірменського походження, не тільки оглядався на чисто українську місцевість, але вірний був утертому вже звичаю, доказом чого є витанне унійського митрополита Рутського українським діяльом в 1614 р. вихованцями луцької єзуїтської колегії і

свідомство Івана Вишенського в посланію до старої Домінікії, що „латинських басней ученици, зовемий казнодії, трудити ся в церкві не хочют, толко комедії строчут і іграют“¹⁾). Навіть як віднести слова: „комедії строїти“ до новаторств проповідників, зворот „комедії грати“ говорить без сумніву про вистави. Я певний, що дальші пошукування і досліди по московських, петербурських і польських публичних і приватних бібліотеках (українські бібліотеки або пішли з димом або знищені що-до найцінніших річей) посунуть народження української драми й театру на кінець XVI в.

Однак коли навіть посунути початки української драми на кінець XVI стол., все таки порівнянне стану сеї справи на Україні з тодішнім розвитком драми в Західній Європі представляється не весело. В Англії виставлено в 1586 р. Тамерляна Марльова, що становить епоху в розвитку англійської драми як що до форми, так і що до змісту. На добре підготовленім ґрунті виступив найбільший драматург віків і народів Шекспір, якого тринадцятилітня половина поетичної творчости припадає на кінець XVI в. Поруч з ним працював цілий ряд драматичних письменників так, що драматичний доробок часів королеви Єлисавети перевищав всі інші літератури багатством і цінністю. В Іспанії творив при кінці XVI в. Лопе де Вега разом з плеядою драматичних поетів, що приготували ґрунт для Кальдерона. За те тодішня французька й італійська драма перетоплювала дуже невілнничо впливи ренесансу. З появою реформації в Німеччині запанувала там вповні релігійна драма, головню призначена для релігійної пропаганди; инша драматична продукція на світські теми була значно менша, але все таки більша ніж у всіх Славян разом, у яких розвій драматичної поезії не йде в парі з иншими родами поетичної творчости.

Взірці перших драматичних писань одержала Україна в формі містерій з західної Європи через Польщу. В тій закованій формі, в якій доживала вона свого віку, стала містерія у нас пануючою і небагато було таких відважних, як талановитий Теофан Прокопович, що зважили ся реформувати її (Владимір, 1705). Мало є річий меншої чи більшої літературної стійности поміж нашими старими драмами; із давнього українського драматичного доробку представляють ще найбільший інтерес комічні інтермедії, додавані часто до пустих і нудних містерій, але цікаво—вони не більше досліджені, ніж безвартісні нераз містерій.

Що ж се таке інтермедії? Коли на заході Європи містерія вийшла по за церковну огорожу, побіч дотеперішнього широко-релігійного тону залунали в ній і инші звуки, викликані кипучим дов-

¹⁾ Архивъ юго-западной Россіи, ч. I, т. VII, стр. 29.

круги життям: сміх, дотепи, сатира. Народний гумор почав здобувати що раз ширший простір у містерії. На випадкових комічних сценах у містерії блазнів, продавця мази, чортів то що не спинився розвій комічного елемента. З часом став світський елемент на стільки сильним у духовній драмі, що довів до відділення таких гумористичних вставок в одну цілість, до витворення з поодиноких сцен невеличких комічних штук, які відігравано поміж актами драми. Веселими сценами з щоденного життя відвіжували вони уми глядачів, змучених томлячою, поважною, не рідко нудною акцією релігійної драми. Такі комічні пєси, вставлені поміж поодинокі акти (*ludi*), називано інтерлюдіями або інтермедіями (межувброшення забавних ігралищ). Зразу були ці інтермедії трохи залежними від головної драми, старалися розвивати свою акцію паралельно до головної, але потім зробилися вповні незалежними. Прикладом такого, що правда, поверхового паралелізму може послужити інтермедія одної старої англійської різдвяної містерії. В пастуших сценах, які попереджували представлення Христового Різдва, була вставка, що представляла злодія овець Мака, який прикинувся бідним, обтяженим родиною, і просив пастухів дозволити йому провести ніч з ними. Обережні пастухи положили його межі собою, надіючися сим робом устерегти своє стадо від його нападів. Але Макові таки вдалося украсти найліпшого барана й занести його до жінки, що не менше вдатно вміла замотати кінці; вложила барана до колиски немов новонароджену дитину, а сама за перегородкою стогнала ніби з причини породових болів. Пригоди пастухів з Маком перериваються нагло піснею ангелів, що звістили народження Христа¹⁾.

В старих французьких фарсах виводжено монаха, простака-селянина, мандрівного продавця хемічних ліків, крутія-слугу, довгий ряд типів легких жінок, що обманювали чоловіків, шукали інтриг, в дома сварилися, типів сплетниць і різних аферисток то що. Чи фарса взяла тему з розпусного монастирського життя, чи з якої иншої суспільної болячки, вона не прощала вже нічого. В парі з таким невибагливим смаком і неперебираністю в темах і образах звичаїв, які допускала фарса, йшло залюбованне до цинізму й двозначностей, образливих для слуху жінок і дітей, що були на виставі. Багато з надрукованих таких фарс не можна було би тепер виставити на сцені, деякі не надаються й до друку²⁾.

І в чеських містеріях з перевагою народньої течії в складі містерії став розростатися світський, головною комічний елемент зразу в формі вставок, а далі й цілих сцен або інтермедій. Ці вставки так

¹⁾ *Ал. Веселовскій*, Старинный театр въ Европѣ, стор. 115.

²⁾ Тамже, стор. 128.

само без розбору цинічні як і інтерлюдії західних містерій, прим. бесіда Марії Магдалини з Спасителем у сцені трьох Марій відзначається грубим гумором ¹⁾).

На скільки судити на підставі досі відомого з історії польського театру в XVI в., завязки польської комедії в виді інтермедій з'являються досить пізно ²⁾; з трьох ніби інтермедій доданих до „*Sad-y Parusa*“ з 1542 р. одна музична в злуці з костюмовим танцем, а друга рід циркової забави. В 1579 р. появили ся інтермедії на єзуїтській сцені в Пултуску, але вони бліді, не забавні і моралізуючі. На правдивий комізм здобула ся польська інтермедія щойно під італійським впливом і під впливом загального зросту цивілізації в часах відродження. Справжні три польські інтермедії (досі відомі) походять з 1604 р. й додані до мораліте Юрковского „*O polskim Scylurusie*“. Одна представляє шляхтича на лихім селі, що занедбує діти і хазяйство, а на лови вибирається вистрошений і пересвідчений, що се додає йому багато поваги. Друга інтермедія представляє сього самого шляхтича, як він наймає у місті домового вчителя для дітей і не хоче студентови навіть стільки заплатити, що платить ся за турецького коня. В третій інтермедії повертають до дому два підхмелені хлопці, що крадуть по дорожці з поля, що можуть, аж сполошує їх дідич. ³⁾).

Що тикається ся України, наш нарід ще й досі називає усяку смішну, галасливу житєву сцену „термедією“. Можна бачити в сїм доказ, що й гри не були виключним привілеєм міст, але викликали зацікавлення і веселість також по малих містечках і селах ⁴⁾).

Обидві найстарші досі відомі українські інтермедії, додані до драми латинського священика Гаватовича, надруковані латинкою, що злучене з добрими й злими сторонами. До добрих треба зачислити передусім краще відданне неодної діалектольоґічної прикмети тодішньої живої української мови, ніж се можна було віддати кирилицею; до злих—досить польонізмів і помилок ⁵⁾), яких наукова лінґвістична критика досі не відділила від діалектольоґічних прикмет.

В першій із згаданих інтермедій виступає Климко з горшками, а Стецько держить kota в мішку на плечах. Стецько, багатий господар, наймає Климка до себе на службу. На питання Климка, на що Стецькови стільки горшків, чи не кидає він ними на жінку, відповідає Стецько, що любить жити як личить заможному господареві, й „всього достаток варити“. „Має много пуля“, вівці, барани, воли, ко-

¹⁾ *Ал. Веселовскій*, стор. 223.

²⁾ *Dr. W. Hahn*, *Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku* стр. 76.

³⁾ *St. Windrakiewicz*, *Teatr ludowy w dawnej Polsce*, стр. 169—70.

⁴⁾ *Др. Ів. Франко*, *Котра віра ліпша? Інтермедія Жида з Русином*, стр. 24.

⁵⁾ У питаннях справляю разячі похибки без осібних зазначень.

рови й гроші. Звелить варити для слуги „ягли до молока“, риби, тісто, товсту капусту, горох з лосем, пироги й насмажити шпирок. Климко годить ся служити, а запитаний, що вміє робити, чванить ся, що знає все робити; ловить вовків, щоби не псували овець і не розганяли худоби, й інших звірів. І тепер несе лисицю з поблизького ліса, яку радий би продати на борг. Господар бажає її оглянути.

Клим. Іще бистрий, тепер з ліса.
 Утюкл би міні до біса.
 Дома його оглядаєш,
 Гей же хороший, пузнаєш.
 Стецько. Як його шацуєш собі?
 Клим. За шість усмаков дам тобі.
 Стецько. Вельми зачинив-єсь много.

Торгують ся і годять ся на чотири вісьмаки. Климко лишає міх, а сам іде ніби заплатити борг і бере мішок з горшками, обіцяючи понести їх за господарем. По його відході Стецько нетерпеливо розв'язує міх, звідки вибігає кіт, що й викликає його падьканне:

Бідная ж ма головонько!
 Ось, ось мене гроший збавив,
 Лих чоловік, міх зоставив,
 Ось kota в міху купив-єм.
 Чом я так немудрий бив-єм,
 Іже в тот міх не глядів-єм.
 Та що в нїм не осмотрів-єм?
 Ось що виграв на сїм ярмарку
 Біс взяв із горщиками мірку
 І сукні либой не маю.

Під час сих нарікань вертаєть ся Климко, перебраний в иньшу одїж і приносить горшки, які накриває своєю першою одежею і потрясає їх травою. Стецько робить докори Климкови, що зажартував собі з нього, украв горшки з сукманою й обманув його в торзі, бо всадив kota в міх замість лисиці. Климко обурений, що Стецько звалоє се на нього тому, що тепер саме сюди надійшов.

Стецько. Як тебе зовут, питаю.
 Клим. Климко.
 Ст. О, того не знаю.
 Як здрайцю зовут тамтого.
 Та бо сепка власна його,
 Та для того-м гадал собі,
 Що он тамтот мовил тобі.
 Прошу-ж, пробач вину того.
 Клим. Милий брате, я з тобою.
 Та як кажеш, що ти зрадив,
 Kota вперед в тот міх всадив,
 Стецько. Ой, так.
 Кл. Та і пубрал гроші.

Стецько. Пубрал. К.л. Чоловік не хороший,
Та імів служити тобі?
Стецько. Мів. К.л. з грошами поїшов собі?
Стецько. Так, брате. Та і сукману
Взяв? Біс в його маму,
Як не пишному пану.
Стецько. Ой, взяв. К.л. То і горшки украл?
Стецько. Так.
К.л. Та-ся ти його не шукал? •
Стецько. Нїт, бо ся ти натрапивесь.
Клим. Тепер то? Ст. Тепер. К.л. Зблудилесь.
А хочеш міні вірити,
Здасть ми ся, що-м міг видїти
Тепер чоловіка того,
Що міл горшков вельми много.
Тот либой. Ст. Ей, либой. К.л. Сукману,
Що тобі благому пану
Либой взяв, нїс на полиці
Та собі ліг на травиці.
О бугме тот, бо шарая
Сукмана била такаа.

По сих словах показує Климко Стецькови на купу горшків і запевняє його, що се лежить його ошуканець. Радить Стецькови вибити „тою палицю гарасть його по хребті“ так, щоби скропив „травицю посокою“ а сам відходить. Сповняючи сю раду, бє Стецько власні горшки, спостерігає свою помилку, нарікає на своє горе тай йде жалїти ся на Климка панови. Закінчує інтермедію Климко, що знов з'являєть ся на сцені і глузує собі:

Га, га, га, га. га, га, га, га, два кроть одного
Чоловіка м ошукал, признам ся дотого.
Той пан, що знаєт в світі гараст махльовати.
Пойду іще та знайду кого ошукати.

Дієвними особами другої інтермедії три селяне. Максим та Грицько продали воли на лихім ярмаркови й тїшать ся, що не будуть

бульше шарварку
По тоїх волах робити.

Лїпше на флїсі служити, себто гнати дараби й човни на річці.
До них пристає Денис і просить ся до їх товариства. З Камінця Подільського

Пришов до містечка того (Камінки)
На ярмарок з воли.

Два инші від Городка. Всї три годять ся іти на флїс, Денис просить у їх хлїба:

Ой, братьонкове, слухайте
Та що міні їсти дайте.
Забив-ем хліба купити,
Без котрого трудно жити.

Одначе ні один не купив хліба. В дальшій дорозі Денис чує запах пирога й знаходить його в траві. Тому, що нема чим ділити ся, ухвалюють на пропозицію Дениса положити ся спати, а кому приснитись ся найкращий сон, тому й присудити пиріг. Усі лягають. В часі сну обох Денис зідає пиріг, потім будить товаришів і велить їм оповісти свої сни. Починає Максим:

Гей, братя, я-м в небі бив,
Гей, то-м ся там хороше мів.
Гей, гей, тож трудно сказати,
Що-м я там могл оглядати.

Небо як золотий замок, такої роботи не бачив ніде в світі. Мури золоті, висажені дорогими каменями, є й зелені, білі, червоні, сині, ясні.

Та і муст там ест золотий.
Та я собі перед вроті
Стою, аж там викрикают
Ангели, ей же співають
Хороше та святих много
Стоїт вельми. Ось я того
В небі ся там насмотрилем
І Господа там виділем
Бога. Та сидить за столом,
А всі біют пред ним чолом.
Та ся і всі так жегнають,
Як ми в церкві, та співають.
Потім Бог Господь носити
Їсти казал. Там служити
Що живое ся рушило.

Принесли страви, посажено за стіл і його.

Гей, било-ж, било-ж там много
Їсти, не пребачу того.
Било мясо, поросята,
Били печені курчата.

Було варене й печене, а все смачне з білою і жовтою юшкою.

І тісто било варене,
Смажене, та і печене
І пироги тамо били,
Та і борщика зварили.

Була й капуста й горох і каша,

Та била там і ботвина
І вшелякая звірина.
Отак ся я в небі мілем
На банкеті, що там билем.

Потім став оповідати Грицько:

Та я, батоньку, в пеклі був,
Ой, то-м же там біду терпів.

Чорти били його по голові й хребтови. Видів він там „всього поспольства много“:

Суть там попи, панове
Та наші побратимове.
Суть там і лихіє жунки,
Суть невеликі дітонки.
Всі гореють аж по уши.
Біда-ж там і моєй души
Била. Та на вічні віки,
Кажут, будеш терпить муки.

Почувши оповідання обох, став Денис оповідати про себе: „Та я, братя, собі лежу, тай ось, вижу, іде ангел. Тай прийшовши до мене, він пірвав мене за волосє і посадив мене на небі. Та я там видів тебе, що ти вживав собі, там я просив, щоби ти дав мені що. Ні кусня одного не хотів ти, а все говорив з неба про сей пиріг. Та ангел тут сказав мені: вже не треба тебе тут, коли ти видів товариша, ось в біса другий сидить в сім пеклі. Тай мене поставив там при теплі. Аж ти киваш на мене й говориш такі слова: „Вже мене не побачиш. Возьми пиріг, що там маєш, та зїж, бо на вічні віки буду тут терпіти муки“. Тай тут мене поставив ангел і я наїв ся пирога“.

М. Либой, Д. Ой, так. М. Ей, Динису,
Іди-ж же ти собі к бісу.

Д. Коли не будет пирога,
Гр. Будеш плакати на Бога.
Вшакось ся ти наїл в небі.
Як я, баламуте, тебе
Почну палицю взбирати,
Не будеш ти жартовати.

Д. Ось біда, зісти казали
Пирог та ся розгнівали.

Максим велить йому забирати ся, звідки прийшов, на що заявляє Денис:

Коли-м пирог я зїл, не дбаю
Та юж ся з вами жегнаю ¹⁾).

Втікає, а вони пускають ся за ним.

Сюжетам обох інтермедій присвятив спеціальну розвідку Драгоманів—„Старѣйшія русскія драматическія сцены“ в листопадовій книж-

¹⁾ Латинкою видав тексти обох інтермедій М. Павлик у розвідці „Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р.“ в XXXV і XXXVI тт. „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“.

ції „Кіевской Старины“ за 1885 р.¹⁾ Доказував тут, що сюжет інтермедії про продаж котика в мішку запозичений з книжки про мандрівки Ulenspiegel'a, а сюжет інтермедії про найліпший сон походить з не менше популярної збірки „Gesta Romanorum“. Не зашкодить зазначити, що обидві згадані збірки вийшли до 1619 р. в польських перекладах.

До драми „Wladyslaw Jagiello“, представленій 1663 р., була додана інтермедія на тему „Татарин зловив Німця“, в якій Німець сидить ся говорити ломаною польською мовою, а Татарин такою ж українською. Властивою ж і хронологічно найближшою українською інтермедією є „Інтермедіум Жид із Русином“. Жид держить тхорики в руках. Зав'язується розмова. Крім тхориків уторгував Жид іще й трохи воскобойн. Розмова сходить на релігійні теми, бо Русин сумнівається, чи їм віроісповідникам різних вір випадає разом відбувати дорогу.

Русин. Бо ти Жид, а я Русин, Бога в Тройці визнаю. Не знає, в кого вірять нехрести. Жид відповідає, що вірять у живого Бога, але чує знову закид, що вони розпили Бога на хресті. На се каже Жид, що Бог безплотний.

Р. Як же ти не віриш, жеби то то Син Божий бил, Жиде.

Ж. Не знаю того, але знаю, że Мессія прийде.

На се Русин своє: Мессія уже приходив і при його смерті діяли ся різні чуда.

Ж. Добер год на тебе, Русине, я того не знаю.
Але як ти свою віру, так я свою вихваляю.

Р. Щож у вас за віра, где ваш пост, где свята?

Ж. На що ти ся випитусє, для якого ката?

Колиб я тобі поцал свої свята вилицати,
Моглоб в твоєй бороди ні волоска не стати.

Згода. Жид починає наперед. Вичислив кілька свят, дальших не може пригадати собі без талмуду й хоче йти за ним.

Р. Ой, стуй же, Жиде, ось я свої тобі розкажу.

Ж. Обицаєне-з, добер год на тебе, покорне ти просу.

Р. Отож то тобі, Жиде, на память вношу (трисє бородою Жиди):
Рожество Христово, Богоявлїня,
Василя Великого і Стрітїня,
Сорок мучеников і Олексїя,
Тамже Благовїщеня і вербная недїля,
Та Спаса сятото і сятая недїля,
Тамже будет Петро і пророк Ілїя.
То сятото Амбросїя и батька Николи...

¹⁾ В перекладі на українську мову М. Павлика входять „Найстарші руські драматичні сцени“ в перший том „Розвідок Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство“.

Ж. Овей, не хочу я закладати ся с тобою ніколи!

Овей, гою, доки-з будет свят тих?

Р. Отож то вже, Жиде, неділя всіх святих.

Тут вириває цілу бороду, а Жид заводить:

Овей, Адонай, Боже живий!

Ото оспетил мене гой злосливий!

Бороду мні вирвал як драпізний волк

І ким дуже такзе бока натолк.

Ні до зонки, ні до дітий ніяк прийти,

Ото оспетил так еси мене, гою ти.

По сім Жид відходить ¹⁾).

Є інтермедія додана до різдвяної драми, з якої одначе заховав ся тільки кінцевий уривок (пята сцена). Сюжетом сеї інтермедії займав ся двома наворотами др. Франко. З книжних оповідань, які в таким разі правдоподібнійше послужили жерелом ніж устні, найближше підходить до тексту інтермедії „Слово... о вѣрѣ христіанской і о жидовской“, що його з рукописи кінця XVII в. опублікував Тіхонравов в 3 кн. „Лѣтописей русской литературы и древности“. Здасть ся, і інтермедія походить також з кінця XVII в.

До кінця XVII стол. відніс М. Марковський польський підручник риторики з польською драмою „Komunia duchowna śś. Borysa i Hleba“ з українськими інтермедіями. Перед початком драми йде інтермедія. В захованім уривку інтермедії гарбар і селянин розмовляють про сі декорації, що були потрібні для виставлення драми. Весь комізм побудований тут на невдалих замітках селянина з нагоди пояснюваних йому гарбарем незрозумілих предметів. В прольозі виходять два ученики і проганяють гарбара з хлопом. Але перед сценою юрба що раз росте; чути балачки, між иншим і гарбара з селянином.

В пятій сцені самої драми теж є декілька місць, написаних українською мовою. Післаний Ериманом до сенаторів козак дуже втопив ся у дорозі. „Кобилу до рук привязавши“, положив ся спати. Тоді зявили ся два драгуни, що богацько наволочили ся, а змогли украсти тільки шкіру кобили. От і задумали украсти кобилу. Оден з них і придунав штуку:

¹⁾ Текст сеї інтермедії опубліковано вже три рази. З наукового погляду має першенство публікація проф. В. Н. Перетца в XIV розділі багатої новими даними праці: „Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра“ (відбитка з академічних „Извѣстій“). Два рази надрукував її др. Франко: в XVIII т. „Сборника“ харківського історично-фільольогічного Товариства, виданого на пошану проф. М. Сумцова в Харькові 1908 р., п. з. „Інтермедія Еврея з Руссином“ і в 12 випуску „Міжнародної бібліотеки“ у Львові 1913 р. п. з. „Котра віра ліпша? Інтермедія Жида з Руссином“.

Бачиш кобила ходит по grazkīm болоті
 І ледво може хвостом облїзлим молоти,
 Так учиним. У граzi тут скуру утопим.
 А зверху трошка всїнку болотом покропим.
 Да мнимати буде, вставши, що у grazь упала
 Кобила, а облїзлий хвост тилко задрала.
 І не буде нас гнати, дасть покой усьому.

Пробудивши ся, думав козак, що кобилу вкрали жовнїри Святополка. Витягнувши шкіру, утоплену в болоті, задумав продати її. Саме підійшов Жид, що й купив шкіру як турецьку. Тепер вже хоче кинути орендарство, а бажає посвятити ся торговлі. І так не великий мав заробіток досі—

Юже не одну жменю соли усипати
 Казав у пиво, следцїх головок напхати,
 Споб смацненько мужицтву п'яному було.
 Кажу класти бугуну, споб лоб закрутило.
 По старому не охоцо цомусь тягнут гості.
 А як год мине, Жиде, заплати старості.
 Юже купцом остану, буду продавати
 Турецкіє скури, буду їми торговати.

В такім веселім настрою кладеть ся Жид відпочивати й накриваєть ся шкірою. З'являєть ся чорт, якому в останніх часах не дуже добре поводить ся. Хвалить ся, що буде радити Святополкови, щоби зігнав з світа своїх братів і сам вступив на престіл. Хочє записати собі всі проступки на світі, та нема в нього ні пергаменту, ні навіть кобилячої шкіри. Нараз бачить, як відпочиває під шкірою Жид, велить йому вилізти з під неї і починаєть ся межі ними розмова. Чорт закидає Жидови, що доливає води до горівки й робить людям шкоду в інших напоях. Жид признаєть ся що, й „до табаки сипле завше цемериці, а до ретки смажоний догтику з мажницї“. Далі нарікає Жид на панів:

Горе Жидов. І панове тепер салберами
 „і пан тепер заровно микитит з Жидами.
 Пан один за полтора тепер Жиди стоїт,
 Торгуєт, барисуєт, як на то пристойт,
 От тое, пане дябле, хотїй написати:
 Позичивши, панове не хотят оддати.

Чорт, що говорить по польськи, докоряє Жидови, що не сказав йому, „що велику кривду терплять селяне від панів, а череватні розпихають ся за се їх кровію, їх потом, товстїють як худобина, набирають тіла“. Спише чорт також, які великі податки, доходи з сіл і з мита й куди вони дївають ся. На запит, чи не має ще якої скарги, Жид жалуєть ся:

Пане дябле, студенци часом нам здимуют
 Сапки і на уликах часом зацєпають.

Чорт називає се дрібничкою, тим більше, що в разі, як хтось нападе на нього, все ховається до школи. Важнійшу річ забув Жид, що жінки дуже строятъ ся, не щоби подобати ся своїм чоловікам, але щоб дати принаду иншим. Шкіри чорт не вертає Жидови, але й ще хоче ужити його за коня. На се Жид:

Пане дябле, пов-мили на мене не заедес,
Сам себе осукаєс, сам себе заведес.

Просить дарувати йому бідні кісточки. Не допомагають і дальші прохання. Чорт сідає на Жида й відїзджає¹⁾.

Найстарша відома інтермедія XVIII в. се інтермедія, додана до „Прольога (властиво діялогу) на Воскресеніє Христово“, списаного „року Божого 1719“, В інтермедії виступають: баба, дід і чорт. Дід і баба минули вже дикі поля. На вид загальної веселости з нагоди Великодня рада би й баба забавити ся. Не дає дідови розмовляти з людьми та згадувати свою молодість, бо хоче з ним танцювати. Підпи-вають собі горілки:

Буть ти, дїдушу мой, здоров, то й я ш тобою!
Напій же ша, Арішко, тай потанцуєм
Ведлуг людшкості собі і пожартуєм.
Не маємо-ш дударя, щоби нам тилко заграв,
А ти би жо мною хороше пошкакав.

Питають за музикою. Приходить чорт:

Одинь день, бабко і ти дїду милий,
Вижу, же есте весолі і барзо подпилі.

Як що питають за музикою, він підземний грач—

Як заграю, не кождий в танцу весело скачет,
А инший с танечников і ревне заплачет,
Я такий музикант естем, як скоро заграю,
То тим, що танцюют, пекло отвираю.

Баба просить заграти й їм за добру плату. Чорт грає і співає, а баба з дідом танцюють. Баба не видить гри, тому кричить до чорта, щоб грав. Її успокоює дід, а чорт обіцяє поставити в пеклі на ліво. Дід додає, що дуже любить тепло, й довідується ся, що пекло знаходить ся „пятьсот миль за морем великим, а до нього усе треба іти по-лем диким“. Дід хотів би бути там із раз, як там поводить ся. Питає, чи можна там пити горілку й пиво, й довідується ся: „там пиво як смола і сірки достаток“. Край багатий, всього є подостатком.

¹⁾ М. Марковскій, Южно-русскія интермедіи изъ польской драмы „Сотупія і т. д.“ Киевская Старина, т. XLV (1894).

Дід: Провадь же нас з бабою до свого пекла,
Коли не бороните заживати тепла ¹⁾.

Тепер чорт жене їх до пекла.

З інших українських інтермедій XVIII в. передусім представляють значний історично-літературний інтерес інтермедії, додані до двох драм Митрофана Довгалецького з років 1736 і 1737. Правила шкільної піітики Довгалецького вимагали, щоби „в комедії виводили ся низькі особи, як господар, Литвин (Білорусин), Циган, козак, Єврей, Поляк, Скит, Турок, Грек, Італіянець“ і щоби комедії писали ся „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“ ²⁾. До чотирох яв „Комического дѣйствія“ на Різдво додані п'ять інтермедій. Се наводить за-служеного історика української літератури Петрова на здогад, що інтермедій не написав сам Довгалецький, а інші особи під його про-водом, правдоподібно студенти академії, його ученики, між якими були люде й з комічним хистом, як козачий син з г. Мглина, стародуб-ського полку, Сава Лебединський ³⁾.

В першій інтермедії „виходить астроном і хвалить ся своєю нау-кою, до которого виходять два мужики, Литвин, циган і проженуть“. Астроном чванить ся своїм знанням. Він знає, що дієть ся у небі і в пеклі. Він гордий на своє шляхетство, але без чобіт, без порядної одежі й шапки. Хлопи входять в розмову з ним, підозрівають, що хоче повернути їх на „менію“, та довідують ся від нього, що він не такий, а все відгадує.

Муж. Пархум, іди-ж сюда, ось чорт приніс с неба
Чоловіка сюди до нас, почуєш розмови.
Парх. Чи не вивести до його своєї корови
Рябої, то він чого чи не знає
З манації, якое буде теля, може і вгадає.
Ну кажи, як Бога боїш ся.
Муж. От не імет віри, таке придиви ся.
Парх. А що бак ти у чорта іскажи за птиця,
Чи миш, чи кажан, чи перепелиця?
Астрол. А ja jestem polskiej nauki astrolog.
Муж. Е, се бачу той, що бавлят остронуг,
Що він наперед летючую хватає,
Около неба звізди ізбирає.

¹⁾ В. Н. Перетцъ, Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра, розділ XI.

²⁾ Н. Петровъ, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII в., Київ, 1880, стор. 69.

³⁾ Н. Петровъ, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, Київ, 1911, стор. 297.

Циг. Осе-ж і я тут, в мене єст кобила,
Три роки жеребна, да ще не родила
Лошати. Чи не вгадаєш, дядку,
Яке буде, чи вороне, чи яке на взглядку,
Коли вороне, дам добру заплату,
Памятати меш і до смерти, тату.

Білорусин питає, чи живі пчоли в бортах, чи не порушив їх медвідь, коли сіяти горох. Не розуміючи мови астрольога або перекручуючи зміст його слів, мужики підозрівають його, що „він надувся до оранди“, глузують з нього й проганяють його.

Муж. Озмім лиш єго в руки хорошенько,
То він перестане крутитця швиденко.

В другій інтермедії „виходить мужик, сон сповідає і прикликає до себе ще двох. Потім приликує бабу й циганку; циган прийде, за циганку всіх прожене“. Дивний сон приснив ся мужикови й він просить Пархома вяснити йому сей сон:

Тільки що був прикорхнув с праці хорошенько,
Аж но приснив ся мні сон сей да і швиденько,
Бачить ся, янгол з рогами пробрав ся до мене,
Сіпає, торкає, кличе: устань лиш, Семене.
Я швиденько кинув ся, всюди озираюсь,
А тут, що Хивра хвата, я не сподіваюсь.
За руку як не шпурне мною як мячиком на пул,
Дак у мене іє правою ного іспав постул.
А місяць на небі із звіздами бєть ся.
А одна звізда з неба да до мене прєть ся.

Для вяснення сну постановляють закликати Кузюберду, далі бабу Настю, що саме підходить до них прохаючи милостині. Вона вяснює сон прихильно:

Осе-ж вам ідет на хліб, на плуд да на діти
Будет за ким на старість спокійно сидіти.

Підходить циганка, що очевидно підслухала розмову, ніби відгадує сон, а тимчасом витягнула затурбованому сном мужикови хустину зза пазухи. Була б циганка потерпіла кару за крадіж, але врятував її з клопоту циган, що саме надійшов:

Циган. Дак вам за тєє з неї паругать ся,
Да колиб не нахвативсь, то-б ви збили, братця.

Муж. Іще ми і до віта єї суку попремо,
Да і там драла доброго дамо
І в громадську колоду ногами забемо.

Циг. В нашім роду того не має, щоб у колодках сидіти,
Чого ваші не дождуть і вси пєї діти.
Лучше би цигану не бути на світі.

Кульмінаційною точкою вистави різдвяної драми Довгалецького була без сумніву третя інтермедія, в якій „виходить козак з піснею, до якого виходить Лях на лови, а Козак сховасть ся, потім виходять до сього Ляха піддані з поклоном“. Козак співає:

Мати моя старенькая,
Чи ти мні раденькая
Моєї молодости?
Був у Турка под руками,
А в Татаров з кандалами
У самої жалости.
Дадже, правда, тепера нема добра всюди,
Дармо прадуєм, виставляєм груди,
Бог виручив мя оттуду,
А тепер місця не найду,
В дому не сидіти,
Ліси, поля спустошенні,
Луги, сіна покошенні,
Пороспускав діти.
Толко-ж правда, що треба взирати на Бога,
Той всім єсть в добичі проста дорога.
Пойду знова на Січ мати,
Пойду долі в Низ шукати,
Козацкая доле.
А чей буду потугою,
А в Москаля заслугою,
Мати-ж моя, оле.
Спитаю, чи не буде хоч на Низу добра,
Чи не трапить ся де поймати лиса або бобра.
Буду Турков воевати,
Мечем слави добувати,
Буду воевати.
Кармазини з луданами,
Шати драги з сутанами
Зовсім буду брати,
З очей не спускати.
Егей, колиб внять як була козацкая слава,
Щоб роспустилась всюди як пірами пава
І щоб зацвіла знову як рожка у літі,
Як Бог позволит побрать турецькії діти
Або Ляхов на той час трапить ся поймати
І сим кием козацким по ребесах дати.

Лях іде на лови. Правда, має ястріба до ловлення перепілок, але рад би мати ще другого від підданих. З'являють ся піданні Білорусини, а старший з них навчає молодших, як витати пана. Але їх простим привітом обиджуєть ся гордовитий пан і велить хлопцеві відрахувати сьому провідникови сто кив. Для сього пана не дивота забити хлопа як „skurwego syna“. Дивуєть ся хлопський відвазі, який видно помагає Москаль або козак. Сі два імена розбуджують у нього

згадки про давню славу Польщі, коли він був губернатором Київа. Він мріє завоювати Україну та чванить ся, що повідрубусь підданим шні, вижене з України козаків і забере все по Полтаву. Та його заборчі пляни перериває козак:

А доки-ж, ви бестюги, будете звегати,
Чи то ми вас не зможем кіями прогнати?

Кличе на поміч Москаля і кнутами по спині визначають границі, про які мріяв панок, так щоби й

другий памятав,

Да й дідчой своєї дитині наказав.

Четверта інтермедія починається ся представленням їзди мужика з Жидом на ярмарок:

М. Гей, соб, який кат, воле, тобі тепер став ся?

Ж. Поганай зе свиденко, в дорозі не гай ся
Ну, посписай ся скоро в ярмарок, Іванце.

М. Сиди-ж бо, коли сидити, остилий поганче.
Як покину, то озмет дяволова мати.

Ж. Як покинес, то не дам твоєї заплати.
Коли ціло привезес, я платити буду.

М. Я із горла видеру, як рока добуду.

В такім тоні ведена розмова переходить на покупки, які звеліла поробити Одарка:

Казала і бумберу

Купити, голку муштукову і перцю,
Ладану, воску, калї, і курки да й ложечку перцю,

до того люльку й цибух. Надходять три польські ксьондзи: Єзуїт, Крижак і Бернадин. Жид просить їх на горівку, вони годять ся, але виконанню сього заміру перешкаджає Москаль. Він не розуміє добре польської мови й йому причувається ся, що його назвали злодієм. Жадає підводи від ксьондзів, запрягає двох, а з третім сам сідає і відїзджає з словами: садись, погоняй, вить мніє ніє даліоко,

В Броварах почту смієнцѣм или вѣ Платавіє,
Тамѣ васѣ пущу кармитця на доброй отавіє.

В пятій інтермедії Жид тужить за кобилою, яку згубив:

Ох, о вей мір, який мні тепер смуток став ся,
Сцо в дорозі до мене капарник прибрав ся.
Цорний год на його голову, нехай йому смуток.
А цим зе буде їздив у мене хомуток?
Капарник брав кобилу та забув взяти узду,
Я знаю, сцо він прийде, й троски позду.
Ох мір, зал зе бо буде, хороса була кобила,
Хоц відки їду, то вона не зблудила.
Зна і в ноці оранду, цує пах великий,
Сіна не показуй, поки не дам горілки.
Взе-з тепер нї до Сари, сцо маю цинити?

Колиб на такую серсть кобилу купити
 І не обідай, така споб була в дорозі:
 Ні на пядь не оступить, все стоїт при возі.
 А взе як дома, то з оранди не відбити,
 Мед, горілку й пиво уміє було пити,
 Ох, о вей мір, капара на мою голову стало,
 Сцо моєї кобили тепера не стало.

Надходить Грек, насміваєть ся з Жиди, потім Волох, що велить
 своєму хлопцеві вивести кобилу. Жид признаєть ся до кобили й купує її з причини нерозуміння чужої мови на два рублі дорожше. Ті-
 шить ся, що купив за сім рублів—

О тепер зе хвалю Бога, сцо такую кобилу купив,
 А сче не дорого за неї заплатив.
 Узе-з тепер Сара єї не познає,
 Бо і вона тая, як ина, хвостом киває.
 І ся, бачу, буде добре медок затинати,
 Споб цигане взе єї не доздали брати,
 Як ту кобилу самі з рук ухватили,
 І до свого сатра учевисне всадили.

В недобру хвилю згадав Жид за цигана, що саме являєть ся:

А хто тут, бачу, мене зневажає,
 І злодієм великим мене називає?
 А в мене самого кобила пропала,
 Колиб где познати, то-б і родина єго памятала.
 Ха, ха! Але бачу, і Жиди вже коні волочат,
 Тилко бідних циган злодійством порочат.
 Ось як, і сей Жид власную кобилу у мене вкрав.

Ж. Я в Волосина купив, будесь ти на тое брехав.

Ц. А се-ж моя кобила, я здам ся на люде,

Коли в неї петна под хвостом не буде.

Ж. Так сцо хоц петно єсть? ти ходи до пана,

То може ти ізбудес оттого зупана.

Ц. А твое око коле на циганськіє жупани,

Да може нас знають лучше тебе пани,

Кому гуляти, кому веселитись с паном,

А ти хочеш єще що скурати с циганом?

Лахло, ходи, ось свого злочинця зловив.

Ж. Бресес ти як собака, єще ти мене не оходив,

Ц. Озми, хлопче, кобилу, до шатра поведи,

А я старому собаці уріжу бороди

Або запряжу його в хомут скурвого сина,

Щоб памятала до смерти його дитина,

Щоб він наказав роду своєму купувати,

Циганского добра в себе не держати.

А тепер придатку дам сергієм по плечах,

А ти, собачий сину, щоб знав ся на речах.

(Докінченне буде).

3 настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства.

Загальні завдання Кирило-Мефодіївського гуртка зазначені в Уставі та Правилах гуртка, на жаль в стислій, короткій формі. Для характеристики настроїв та інтимних переживань гуртка треба звернутись до листування членів. Поки що з цього листування відомі нам лише нечисленні витяги і хто знає, чи буде швидко можливість познайомитись з ним вповні. Отже поки що приходить ся на превеликий жаль користувати ся лише сими уривками.

Студіюючи листування членів Кирило-Мефодіївського гуртка легко зауважити, що поруч з питаннями соціальної реформи та національно-культурного розвитку велике значіння мали питання етичні.

Члени гуртка сподівали ся стати в близькій будучині діяльними членами української суспільности. На се дивили ся вони дуже поважно, вважали таку суспільну діяльність високою місією і гадали, що до такої місії треба спеціально готувати ся, що б бути корисними „дійствотелами, оратами родной почвы“.

Шляхом уважного постійного самовиховання думали братчики підняти ся над рівнем звичайних щоденних пристрастей та нахилів та дійти „въ разливѣ неограниченнаго чувства“ до глибокої „возвышеннѣйшей въ свѣтѣ любви“...

Тільки така любов зовсім вільна від усяких егоїстичних почувань, вільна і від „гнуснаго, чудовищнаго самолюбія“...

Віддати ся вповні без вагань та сумнівів суспільній діяльності на користь „сиротствующей матери нашей“—сю мету ставили перед собою братчики.

Величезне значіння надавали в гуртку щирій любови до рідної України і вважали, що на такій любови має засновуватись усяка суспільна робота. В листуванні знаходимо багато натяків на такі погляди. Поруч з розвитком загальних думок зустрічаємо тут і щирі признання тих, хто думав про себе, що мало ще має в собі щирої безкористної любови до рідного краю. „Любовь самая горячая, какую только воображалъ я,—да что воображалъ? и не воображалъ никогда ни въ комъ,—къ нашей любезной, къ нашей плачевной родинѣ, поразила меня до глубины души“ пише Оп. Маркович в листі до Гулака. „Когда я говорю о сиротствующей матери нашей и плачу съ кѣмъ нибудь по

ней, всегда помню, что мои слезы, мои разговоры высоки и благородны“... Се—признание, що любов до рідної землі не вповні ще вільна від різних егоїстичних почувань. „Я люблю сироту, но Боже мой! сколько въ моей любви примѣшано эгоизма...“ Вповні признаючи, „чего стоитъ, какой любви стоитъ родина наша“, автор листа щиро признаєть ся, що йому ще дуже далеко до щирої безкорисної любови, що в його почуваннях є дуже багато егоїзма і поки що йому дуже важко підняти ся до „возвышеннѣйшей въ свѣтѣ любви“. Тільки поволі, постійною працею над самим собою, своїми почуваннями можна підняти ся вище і вище над голосними, але пустими вигуками патріотизма і виплекати в собі дійсну глибоку любов до рідного народу, до рідної України, щоб любити її, не тільки як „предметъ жизни и занятій, безынтересно, безкорыстно, но вѣрою и надеждою“ (з листа до Гулака).

Чи було досить цієї любови до рідної України, до рідного народу, щоб бути корисним „дѣйствителемъ, оратаемъ родной почвы?“ О ні. Щоб діяльність суспільна була корисна, треба, щоб вона завжди була звязана з ясним і глибоким розумінням життя рідного народу. Гурток дивив ся критично на тодішнє суспільнє українське життя і роздумував над пляном потрібних невідложних реформ. І ось як раз для сих реформ потрібне було ясне глибоке розуміннє психології українського народу, щоб намічені реформи вповні відповідали духу українського народу і не вносили б нічого чужого, зайвого, невідповідного, щоб се невідповідне не лягло б важким тягаром на український нарід.

Отже другим завданням для членів гуртка було збільшеннє відомостей про рідний український нарід, щоб вся суспільна діяльність була вповні перейнята свідомим відношенням до народу, ясним, глибоким розумінням його дійсних потреб, щоб любов звязана була з знанням.

Намічені реформи мають, по думці гуртка, вивести український нарід з сьогочасного сумного його стану і вести до ліпшої будучини. Яка ж ся будучина? Чи можна уявити її собі? Чи може всі гадки про будучину помилкові?

І на ці сумніви була відповідь. Щоб думки про будучину українського народу не були химерні, безпідставні, треба засновуватись на яснім глибокім розумінню психології (душі) народу.

Будучина не щось зовсім окреме, самостійне. Вона тісно звязана з сьогочасним та минулим. Сьогочасне та минуле се підвалина будучини. Тільки знаючи добре минуле, можна уявити собі будучий хід життя народу і бути свідомим робітником на користь народу. Без ясного розуміння минулого можливі дуже важні помилки, шкідливі для народнього поступу.

Народня душа розкриваєть ся в історії народа. В минулім народ да розкрити вповні ясно і зрозуміло народня психологія. Знання історії дає можливість зрозуміти психологію народа і разом з тим уявити більш або менш ясно будуче народа, що його чекає, які можливости він може досягнути і здійснити в своїм розвитку.

Знання сьогочасного українського народнього життя та розумінне української історії мають бути тісно сполучені одно з другим. Тільки з знанням сьогочасного життя та з розумінням минулої долі щира любов до народа може дати корисні гарні результати, вірно направити суспільну діяльність і полекшити перехід до ліпших умов життя і розвитку. Тільки знання звільняє від важких помилок людей перейнятих щирою любовю до рідного народу.

Минуле се підвалина будучини. В минулім ми бачимо, що досягнув нарід в тих умовах, в яких йому довело ся жити. Але той щабель, на який вже підняв ся нарід, натякає на слідуючий щабель розвитку. Минуле се аргумент проти тих, хто дуже низько цінить український нарід в його сьогочаснім стані занепаду. Така була думка гуртка.

Сі погляди приходило ся не тільки розвивати в товариських розмовах і листах, але і висловлювати в суперечках з иньшими людьми, коли розмова переходила з загальних питань до конкретнішого вияснення сьогочасного становища українського народа.

Останнє століття українського життя лишило невеселі спогади. Шевченко в своїх „Гайдамаках“ та в поезії „До Основ'яненка“ висловив не свої лише власні думки, а й погляди української суспільности на останні десятиліття українського життя—після Гайдамаччини або після знищення Січи:

а Україна— на віки,
на віки заснула...

Засновуючись на сих сумних споминах недавнього часу та невеселих вражіннях сьогочасного побуту, висловлювали не раз сумніви і про будучину українського народу.

Що чекає в будучім сей нарід, який не міг витворити за останнє століття своєї власної самостійної культури? Так ставили питання в дебатах сорокових років про будучу долю українського народа.

Відгомін таких дебатів ми як раз знаходимо в листуванні братчиків.

Дебати починали ся з приводу відомої теорії про поділ народів: перед одними, „избраними“ лежить широкий шлях безмежного культурного розвитку, иньші вже в минулім пройшли свій невеликий шлях культурного життя і їм немає чого чекати в будучім, де вони матимуть другорядне становище. На одних народах лежить висока культурна місія і їх культурний розвиток має величезне значінне для історії всього сві-

ту, інші йдуть своїм непомітним шляхом, живуть своїм окремим життям, не вносячи багато в загальну скарбницю...

Яке місце відведене українському народу, яка доля чекає його в будучині?

Песимістичні гадки висловлювали не тільки ті, що ворожо ставилися до українського народу. І з Українців де хто—під впливом різних теорій—песимістично малював собі будучу долю українського народу.

Братчики не могли прийняти таких песимістичних поглядів. Ціла їх діяльність перейнята довірою до будучого, вірою в рідний нарід і його великі духовні сили.

Доводилося часом чути братчикам сумні висновки про український нарід. „Горькая, ничтожная судьба Украины происходит отъ ничтожества души народа“—такий гіркий докір кидали в очі українській інтелігенції.

Сей гіркий докір зустрічав рішучу упевнену відповідь. „Раздѣленія вашего на избранныхъ и неизбранныхъ я не принимаю и боюсь, чтобы вы не зашли съ такимъ взглядомъ на исторію въ глубокой мракъ“. Чи є реальний ґрунт для того, щоб поділяти народи на ті або інші групи та в зв'язку з сим намічати шлях будучого розвитку народу? Ні, немає. „Благодать Божія всѣмъ дарована и въ каждомъ народѣ мужъ свѣтлаго ума и чистой воли можетъ сдѣлать много для его чести и будущаго могущества (нравственнаго или вещественнаго)“. Немає причини вважати одні народи вищими, а інші низшими, призначеними до менше помітної долі. Не можна називати душу народу „ничтожною“.

Докір українському народу, може, прийдесться перекласти на плечі його діячів. З поширенням історичних відомостей, з винаходом нових невідомих раніше джерел змінювалися прийняті українською суспільністю погляди на давні минулі часи. І Костомаров і Куліш знаходили під час своїх архивних розшукувань невідомі акти, хроніки і мемуари, які кидали нове світло на відомі події старого часу та по-іншому освітлювали відомих діячів української історії. Ще в 1843 р. Куліш, розглядаючи збірки документів Грабовського, знайшов там багато нового до історії Коліївщини і сі нові джерела значно міняли погляди на сю подію. Помітивши помилки Максимовича (в його статті про Коліївщину), Куліш і сам задумав тоді написати статтю про Коліївщину, щоб виправити ті хибні погляди, які були тоді про сю добу української історії. Се приклад того, як змінювалися оцінки і погляди під впливом нових джерел.

Гарний приклад зміни думок про минуле знаходимо в поезіях

Шевченка присвячених Гетьманщині. В петербургських поезіях (1838—1843) до подорожі на Україну Шевченко вповні тримаєть ся загально прийнятих тоді в українській інтелігенції поглядів, закрашених романтичним відношенням до минулого. Він не розрізняє окремих моментів в історії козаччини до Хмельницького, самої Хмельниччини і доби після Хмельницького; в відношенню Шевченка до особи гетьмана Хмельницького не помітно ніяких сумнівів, ніяких вагань. Після подорожі на Україну та сумних вражіннь від цієї подорожі, після розмов на історичні теми з Кулішом, Бодянським та Костомаровим, Шевченко змінює свої погляди на Хмельницького та Гетьманщину. Коли раніше гетьмани взагалі синонім колишньої слави та сили України—

не вернуть ся сподівані,
не вернеть ся воля,
не вернеть ся козаччина,
не встануть гетьмани,
не покриють Україну
червоні жупани,

тепер поет більш критично відносить ся до Гетьманщини і гетьманів. Хмельницькому закидає поет його нерозсудливе відношення до ідеї унії з Москвою, до інших гетьманів, наступників Хмельницького становить ся поет більш суворо і не стримуєть ся в різких висловах на їх адресу. Поворотний момент в поглядах поета на Гетьманщину взагалі і на особу гетьмана Богдана відбив ся вперш в поезії „Розрита могила“, де вражіння з сьогочасної України тісно сплітають ся з споминами про минуле та з докором Хмельницькому (X/1843 р.).

Коли в історії України небагато можна назвати діячів, які щиро і з глибокою любовю піклували ся про добробут народа, то в сьому не винен нарід український, так відповідали братчики на докори. „Браните низость представителей его, но не называйте ничтожною его душу—это непростительное богохульство!“ Приходилоь, дійсно, признатись, що „всѣ наши лучшіе умы обращали свою дѣятельность для пользы своего семейства, для ложно-понимаемаго спасенія своей души, для науки, отвлеченной отъ теченія настоящей жизни“... В сьому приходилоь, дійсно, признати ся, але вина за се не може падати на нарід.

Навпаки, нарід в минулім вповні проявив свою духовну силу: „душа народа такъ сильно напрягалась, когда ея Моисей говорилъ: 'тимъ и сталаь по всему свѣту страшенная козацкая сида, що у васъ була воля и душа едина'“.... В історії українського народа вповні розкрила ся його висока душа і народови неможна докоряти. „Смотрите, отъ Сагайдачнаго, прилагавшаго попеченія объ утвржденіи просвѣщенія въ отечествѣ, до Хмельницкаго какимъ являлся народъ украин-

скій!“ Треба пам'ятати, в яких умовах довелося жити Українцям за століття їх історичного розвитку і тоді не може бути ніяких докорів, ніяких сумнівів...

Про високі духові скарби українського народу ясно свідчить його творчість, його поезія. „Зачѣмъ нападуть на душу народа, за которую еще вамъ слабо говоритъ единственная въ новой Европѣ поэзія украинская“. Народня творчість свідчить ліпше від усяких інших доказів, що нарід український високо-обдарований нарід і багато може він дати в будучині, в будучім своїм розвитку...

Ось до сього культурного розвитку українського народу і думали братчики прикласти всі свої зусилля. Всі плани їх перейняті глибокою вірою в сили українського народу. Раніше бракувало діячів, які б широ віддалися праці на користь українського народу, тепер такі діячі знайдуться: „именно теперь самы горячія чувства малороссійскихъ дѣятелей сосредоточиваются на народѣ“.

Те, що було занедбане, лишалося без уваги протягом десятиліть, тепер вимагає швидкого і невідложного розроблення. Гурток вірить в нарід і в свої власні сили, сили людей перейнятих гарячим бажанням присвятити свою діяльність рідному народові. Спільними зусиллями можна легко двигнути справу. Треба тільки мати гарячу, глибоку любов до рідного народу без усяких егоїстичних почувань. Се перша умова корисної діяльності на користь рідної землі...

А ця діяльність, до якої заздалегідь готовили себе члени гуртка, уявляла ся дуже широкою і складною.

В сфері соціальних відносин братчики передовсім звернули увагу на кріпацтво і виповіли йому рішучу війну. Усякими засобами братчики мали ширити ідеї визволення та гадки про швидке невідложне знесення кріпацтва. Усякими засобами треба було ширити отсі думки і поет своїми палкими поезіями про ганебні пережитки давнього часу сприяв тому ж великому ділу визволення і ширив ті ж самі ідеї соціальної свободи, які розповсюджували і Гулак і Білозерський і Куліш.

З питаннями соціальної реформи тісно були зв'язані і питання культурні. Соціальне визволення мало зняти з народу невольничі пута і вивести його на шлях культурного розвитку—шлях, який був досі неприступний для безщасного кріпака. Але перехід з темряви був би дуже важкий і інтелігенція українська мусить заздалегідь улегшити сей перехід. Культурно-просвітна діяльність на думку братчиків була обов'язком української інтелігенції, до якої поет звертав ся з своїм палким словом-закликом:

обніміте ж, брати мої,
найменшого брата,—
нехай мати усміхнеться,
заплакана мати!

Культурно-просвітня праця української інтелігенції мала почати ся з заведення шкіл та з друкування книжок для народнього читання.

Між наміченими книжками найважнійше місце відводили книжкам з історії українського народу. Доручаючи написати сю книжку комусь ближше знайомому з історією України не тільки по друкованим, але й по недрукованим джерелам, братчики хотіли мати не тільки вповні науково оброблену популярну книжку, але й зразок гарної літературної мови. В листуванні братчиків лишили ся дуже цікаві натяки про се, як обговорювались питання, у кого з тодішніх письменників мова ліпша, більш оброблена. Гулак, наприклад, вважав найліпшим рішенням справи—доручити написати таку книжку відомому тоді в широких кругах української суспільности Костомарову, але були висловлені деякі сумніви иньшими членами.

Що братчиків так цікавило питання про літературне оброблення науково-популярної книжки з історії України—се зовсім зрозуміло. Як раз тоді підняте було неприхильними людьми питання: чи може українська мова розвинутись до рівня вповні розробленої літературної мови...

Літературна діяльність братчиків і мала б бути переконуючою відповідю на такі сумніви неприхильних і ворожих людей.

Через те і всякі літературні плани вони звязують з ідеєю розроблення української мови і піднесення її на вищий рівень літературної мови. В листуванні гуртка ми знаходимо багато вказівок на се.

Наведемо кілька прикладів. „Задача въ томъ, чтобы украинскій языкъ поднять на степень литературнаго... Странно думать, что народъ, такъ дѣятельно участвовавшій въ событіяхъ рода человеческого, не въ состояніи былъ разсказать о своей жизни въ историческомъ романѣ... Вчера былъ достопамятнѣйшій день совершеннаго окончанія перваго на украинскомъ языкѣ историческаго романа „Черная Рада“ (Куліш до Бодянського).

Життє само висувало наперед найважнійші питання і сі питання всі були переплетені між собою, не можна було відокремити одно яке небудь з них і лишити на боці без уваги.

Члени Кирило-Мефодіївського братства перші поставили питання про програму діяльности української інтелігенції. Питання се поставлене було дуже поважно і зараз ж виявилось, яка велика, широка програма діяльности, невтомної та невідложної праці на користь рідного занедбаного досі українського народу.

Але, на превеликий жаль, братчикам і не довело ся приступити до здійснення цієї програми.

З ідеології Кирило-Мефодіївців.

Записка Василя Білозерського.

Ідеологія Кирило-мефодіївців все ще звисна нам тільки в дуже загальних рисах; се залежить з одного боку від убожества матеріалу, який міг би ввести нас в їх інтимні настрої та переживання, з другого боку—від того моменту, в яким захоплено і перервано діяльність кружка. Се був, очевидно, період творення, кристалізації, де самі основні тези уясняли ся спільною роботою, обоюсторонніми впливами його учасників. Просторі зізнання, зібрані в слідчих актах брацтва і тепер приготовані до видання в шевченківським томі наших „Записок“, з сього погляду, мають, розуміється, підрядну вагу: інтимна сторона брацтва перед жандармським трибуналом була відкрита тільки в малій часті.

Далеко більшу вагу має листування братчиків, захоплене слідчими властями—але на жаль, воно звисне нам все ще тільки в уривках—в вибірці зробленій жандармами (див. вище статтю Ол. Грушевського).

Ще цінніші ті кілька записок, в яких братчики пробували вложити для себе підстави свого політичного і національного світогляду, мотиви своєї програми. Досі вони не видані в повній основі, хоч се доконче потрібне—не тільки для повного вияснення собі їх ідейного змісту, а навіть з огляду на їх значіння, як документів української політичної мисли, взагалі нечисленних. Серед них записка Вас. Білозерського, котру подаємо тут, займає визначне місце.

Вас. Ів. Семевський в своїй цінній студії про Кирило-мефодіївців ¹⁾ переказав її зміст досить докладно, але вона безсумніву варта того, щоб мати її в повнім тексті. З-поза прийнятого серед членів кружка християнського пієтизму, на ґрунті модного словянського романтизму—мрій про культурно-етичну минувшину словянську й її будучу місію серед європейських народів ²⁾, вирисовують ся зародки вла-

¹⁾ Русское Богатство 1911, май; Кирилло-Мееодіевское общество 1846—47 г., ст. 118—120.

²⁾ Серед слідчих актів заховав ся ще такий листок писаний Білозерським: „Настоящий вѣкъ представляет вообще стремленіе къ народности. Всякій европейскій народъ старается изучить завѣтъ предковъ потомству, свои преданія, вѣрованія, пѣсни, обычаи и вообще весь составъ народной жизни. Знакомство съ своимъ повело къ изслѣдованію народности другихъ племенъ, и вотъ отсюда появились важные результаты для науки и для человѣчества. Въ преда-

етивної соціально-політичної програми: суспільного демократичного устрою („демократическія правила“, „ничего панскаго“, побороуванне аристократизму), „свобода основанная на народномъ правѣ“, словянська федерація, як гарантія свободного національного розвитку для слабших словянських народностей як от українська, традиція „собственныхъ правъ“ українських і „постоянства въ борьбѣ за свободу правъ“ в минувшині і змагання до привернення сих „народныхъ правъ“ в будущині. Все се для того часу були річі досить серйозні, хоч як можуть здавати ся наївними в загальній рамці своєї прекраснодушності на погляд нинішній, а сей романтичний культ свободи—жах перед всякою покорою неволі—ворушить почуте навіть тепер.

М. Г.

Релігія Христова дала міру новий нравственный духъ, которымъ онъ не былъ проникнутъ до того времени. Спаситель открылъ человечеству любовь, миръ и свободу, равенство для всѣхъ и братство народовъ—новыя пѣли, указанныя народамъ для осуществленія въ нихъ великой идеи человеческого единства. Но приняли ли народы это благовѣстіе? Почувствовали ль они все благо, какое приносилось въ ихъ жизнь новыми лучами Божественной жизни? Да и могло ли быть иначе: народы какъ вянущій цвѣтокъ жаждали небесной росы, которая бы облегчила ихъ страданія.

ніяхъ, вѣрованіяхъ и вообще въ проявленіяхъ стародавней жизни, народы встрѣчаются какъ братья; они увидѣли между собою великое средство, сильнѣе убѣдились въ томъ, что всѣ они дѣти одной семьи и, несмотря на свою разрозненность, связаны обще-человѣческою жизнью, единствомъ первоначала, изъ котораго проистекли, и стремленія къ одной великой и общей цѣли, къ которой назначены.

„Первоначальный бытъ, сохранившійся въ памятникахъ народныхъ, носитъ въ себѣ весьма много важнаго и интереснаго для историка и философа. Нигдѣ не видно такого родства духовнаго между однимъ и другимъ народомъ, какъ въ этихъ напоминаніяхъ, оставленныхъ отдаленными поколѣніями. Изученіе оныхъ составляетъ теперь одно изъ важнѣйшихъ занятій въ кругу образованной дѣятельности. Но нигдѣ, ни для одного народа изысканіе старобытної жизни не представляетъ столько занимательности и не возбуждаетъ такого воодушевленія, какъ у народовъ Славянскихъ. Я думаю это происходитъ отъ двухъ причинъ: 1) оттого, что Славяне, народъ весьма древній, великій, въ исторіи Европы знаменитый (Шафарикъ), такъ несправедливо и такъ на долго были забыты... Въ недавнее время, когда войска народовъ славянскихъ появились во всѣхъ концахъ Европы и слава славянская громко прозвучала на западѣ, они обратили на себя вниманіе. У народовъ славянскихъ проявились люди, одушевленные сильною любовію къ отечественной славі, глубоко проникнувшіе въ душу родственныхъ народовъ, которые, наконецъ, указали блескъ славянської народности і привлекли къ ней синовъ ея. 2) Самая новостъ, важностъ і занимательностъ предмета возбудила во многихъ тоже любовъ къ нему, і вотъ другая причина этого воодушевленія“.

Ть, въ рукахъ которыхъ лежить власть и возможность творить небесную правду, исполнили ли надежду подчиненныхъ народовъ? Призванные къ братской любви и свободѣ, стремились ли они къ утвержденію оныхъ между братьями?

Проходить XVIII вѣковъ и мы этого не видимъ. Народы по прежнему страдаютъ отъ неправды, по прежнему угнетаются; счастливы тѣ, у которыхъ сознаніе своей національности столь сильно и твердо, что никакая внѣшняя сила не въ состояніи покорить силы духовной; народъ сохранить тогда и свою самостоятельность и свободное развитіе: и вотъ цѣль, къ коей долженъ стремиться всякій народъ; ибо горе понесшему иго!

Едва ли есть другой народъ, испытавшій больше страданій и притѣсненій отъ неправильныхъ, языческихъ основаній правленія, чѣмъ Славянскій народъ, который, по словамъ Нѣмца, достоинъ бы обожанія всего свѣта, если бы его счастье, его доля была соразмѣрна съ его добродѣтелями. Еще и теперь продолжается тотъ же гибельный для славянскаго духа порядокъ, но Славяне уже пробудились для новой жизни, для жизни самобытной и свободной. Но это пробужденіе открыло имъ и новую жизнь и горестное положеніе, которое мѣшаєтъ ихъ развитію: носи зародышъ всего прекраснаго, всѣ они подавляются самовластнымъ произволомъ. Ни ихъ политическая самостоятельность, ни свободное выраженіе мыслей и чувствъ, ни даже самый языкъ не находятъ себѣ покровительства закона; все осуждено на преслѣдованіе, все подавляется личнымъ произволомъ.

Въ такомъ же ужасномъ положеніи находится и наша свѣтъ-Украина, страна, заслужившая своими горькими страданіями за правду вѣчное уваженіе.

Присоединенная на основаніи своихъ собственныхъ правъ, она претерпѣваетъ множество несправедливостей. Права ея забыты—и теперь не какъ сестра единовѣрнаго народа, а какъ раба—она должна сносить все, что только есть горестнѣйшаго въ жизни народа. Ея судьба, ея будущность на вѣсахъ Божіихъ, но если долго продолжится настоящій порядокъ, когда ничто Украинское не уважено, когда на насъ набрасываютъ чуждое ярмо, когда „мы, о Боже мой! какъ чужестранцы въ своей древней дѣдинѣ, въ своемъ собственномъ отечествѣ“, то Украина должна будетъ погубить свое народное, вѣковое достояніе и превратиться въ новаго *недоляшка*. И неужели въ этомъ совершится Божія правда? Ужели мы своею жизнію заслужимъ такую низкую участь? Нѣтъ, но мы заслужимъ ее, если предадимся бездѣйствію, когда будемъ спокойно глядѣть, какъ убиваютъ при нашихъ глазахъ величайшій даръ Божій—жизнь народную, съ ея духомъ, идеєю, съ ея цѣлью, къ которой она должна направляться.

„Любить и защищать болѣе жизни свое, щадить и не угнетать чужого, есть священная обязанность какъ всякаго человѣка, такъ и народа, достигшихъ уже нравственнаго самосознанія себя и своего назначенія“. Какъ вѣрные сыны своей родины, одушевленные желаніемъ ей всякаго добра, и сознавая, что оно возможно только при выполненіи завѣщанія нашего Божественнаго Спасителя, мы должны стремиться къ осуществленію въ ней Божіей правды, къ воцаренію въ ней свободы, братской любви и народнаго благосостоянія, независимаго развитія той идеи, которая вложена Творцомъ въ натуру нашего народа.

Ясно, впрочемъ, что отдѣльное ея существованіе не возможно, она будетъ находиться между нѣсколькихъ огней, будетъ тѣсна и можетъ претерпѣть горестнѣйшую участь, чѣмъ потерпѣли Поляки. Единственное средство, представляющееся уму и одобренное сердцемъ для возвращенія народныхъ правъ, заключается въ соединеніи Славянскихъ племенъ въ одну семью подъ охраненіемъ закона, любви и свободы каждаго. Соплетшись руками дружбы, они защитятъ себя отъ всякаго варвара и возвратятъ свои права для того, чтобы, развивъ въ своей жизни идеи общины христіанской, принести ихъ въ жизнь потерявшей главнѣйшую общественную подставку—религію и опять явиться въ Европѣ съ новымъ благомъ, которое ей даровала.

Какъ и прежде задачей ихъ было распространеніе мирной земледѣльческой цивилизаціи, человѣколюбивыхъ нравственныхъ понятій; какъ прежде она смягчила нравы воинственныхъ народовъ, такъ и теперь она смягчитъ раздраженные бѣдствіями души народовъ разрѣшеніемъ социальныхъ задачъ, возвращеніемъ блага, указанного Спасителемъ.

Къ этому должны стремиться всѣ наши дѣйствія, всѣ наши желанія, и такъ какъ зародышемъ всякой переменъ должно быть общество, которое только и можетъ привести въ исполненіе извѣстную идею, то и мы будемъ составлять общество на слѣдующихъ основаніяхъ:

1) Такъ какъ цѣль общества будетъ возвращеніе Славянскимъ народамъ ихъ самостоятельности и нравственной свободы, то каждый членъ долженъ стараться распространить правильныя идеи о свободѣ, основанной на христіанскомъ ученіи и на народномъ правѣ.

2) Такъ какъ эта свобода достижима для насъ и другихъ покоренныхъ племенъ только при соединеніи Славянъ въ одно государство, основанное на уваженіи народности каждаго, то члены должны распространять: а) познанія о Славянахъ и о правѣ каждаго изъ ихъ племени на самостоятельность; б) Пробуждать любовь къ Славянамъ и ихъ народности и уничтожать разными средствами всякое пред-

убѣдження, существующее между племенами; с) распространять памятки, пробуждающіе народность и сознаніе взаимнаго братства.

3) Если членъ общества замѣтитъ въ комъ-либо изъ людей благомыслящихъ стремленіе, сообразное принятому, то можетъ принять его въ число членовъ. Но при этомъ должно открывать о существованіи общества только тѣмъ, которые, сознавая важность его дѣйствій и направленія, въ основаніи души своей имѣютъ чистыя христіанскія побужденія и неподозрительную совѣсть.

4) Стараться избѣгать наименованія тѣхъ лицъ, которыя приняты въ обществѣ.

5) Дѣйствовать на умы молодыхъ людей и женщинъ съ цѣлью, принятою обществомъ, и помогать всѣми средствами тѣмъ изъ нихъ, которые могутъ быть полезны для приготовленія общества къ новому порядку, который наступить можетъ. Должно дѣйствовать на умъ женщинъ съ цѣлью указать имъ воспитаніе въ духѣ Славянской идеи.

6) Стремиться къ опредѣленной цѣли твердо, примѣрно, осторожно и спокойно, но ни въ какомъ случаѣ не показывать вида боязни, не подавать обыкновеннымъ людямъ и повода думать, что говорится и дѣйствуется въ противность настоящему порядку.

7) Должно сближаться съ народомъ, заботиться о его образованіи и благосостояніи и обнадеживать его возможностью перемѣны существующаго порядка.

8) Подкапывать всѣми средствами несправедливыя права аристократіи и говорить больше о тѣхъ лицахъ, которыя къ ней не принадлежали или же дѣйствовали сообразно съ демократическими правами.

9) Такъ какъ побужденія нашего общества основаны на христіанской любви и свободѣ, то нужно стараться, чтобы и самое достиженіе равенства и достоинства правъ человѣческихъ совершилось въ духѣ кротости и миролюбія. Посему главною цѣлью поставить себѣ должно распространеніе образованія и идей Христовыхъ.

10) Знакомые взаимно члены общества должны стараться имѣть хоть однажды въ годъ (если не всѣ, то по крайней мѣрѣ нѣкоторые) съѣзды въ избранномъ какомъ-либо мѣстѣ, для взаимнаго совѣщанія и отчета въ своихъ дѣйствіяхъ.

11) Такъ какъ цѣль общества основана на христіанской любви и самыхъ благородныхъ цѣляхъ и побужденіяхъ, которыя не имѣютъ въ себѣ ничего эгоистическаго и панскаго, а напротивъ, должны привести къ возвращенію народныхъ правъ и уничтоженію всего несообразнаго съ достоинствомъ человѣческимъ, то каждый членъ долженъ стремиться къ осуществленію славянской идеи во весь вѣкъ свой, употреблять всѣ средства, конми онъ обладаетъ, на служеніе человѣчеству и своему народу и быть готовымъ даже пострадать за правое дѣло.

Примѣры христіанскаго самопожертвованія и самоотверженія должны укрѣпить и научить его, надежда на Бога должна сопутствовать его, любовь къ народу пусть утѣшитъ его.

Наше празно мѣсто на насъ чека,
Іеръ е дошла доба Славска вѣка.

Единодушіе и взаимная любовь, которая николи же отпадаетъ, должна соединять насъ. Пусть насъ радуеть мысль, что при нашихъ усиліяхъ прійдетъ пора, когда, Славяне распри позабывъ, въ великую семью соединятся, вѣрные Богу и братскому союзу, и тогда процвѣтеть то благо, тотъ миръ и свобода, которые завѣщаны нашимъ Спасителемъ.

На великомъ судилищѣ народовъ съ честью и славой представутъ Славяне и смѣло укажутъ на плоды своего самобытнаго существованія, если они къ нему стремились и его желали.

Ни одно изъ славянскихъ племенъ не обязано въ той мѣрѣ стремиться къ самобытности и возбуждать остальныхъ братьевъ, какъ мы, Украинцы. Въ прошедшей жизни своей мы видимъ примѣръ и плодъ рабства, и постоянства въ борьбѣ за свободу правъ и за вѣру Христову. И если мы, сознающіе важность подвига своихъ предковъ, останемся спокойными свидѣтелями неправды, если насъ не научить примѣръ погибшихъ народностей, если мы не позаботимся о своемъ наслѣдіи, то по справедливости насъ постигнетъ подобная же участь. Нѣтъ, мы будемъ беречь народное сокровище, беречь его для лучшей будущности.

Матеріали і замітки.

Великодні „кукли“.

(Стародавній народній звичай).

В актових книгах XVI ст., що переховують ся в Київськiм Центр. Архiвi, мiж иншими, знаходить ся такий цiкавий документ: 2-го дня квітня, 1562 року, „урядник“ с. Серник, маєтности князя Миколая Збаразського, старости кременецького, скаржив ся луцькому підстарості: „што дей тых часов, в середу прошлую, місяца марта 30-го дня“, підданці князя, „люди Серницькие, *ходили з куклами* и коли прийшли до имени паней Ивановой Чаплича Шпановского, до Миловш“, то урядник тамошній і селяне „подданных князя Збаразского Панаса Макаровича, Андрійця Кочана, Конаша Виноградника и Клима а Миска Германовича шкодливе зранили, окрутне позбивали и поранили, шапки, корды и шабли побрали и немалыи шкоды имъ починили“, Урядник серницький з сього приводу їздив до Миловш, „просячи права (суда)“ на шкодників, але тамошній урядник „права дати и справедливости чинити не хотел и его самого кійми з села выпровадилъ“¹). Чи був якийсь суд по сій скарзі—не відомо; принаймні ніякого декрету по сій справі в актових книгах немає.

А ось і другий документ, в якому теж є згадка про ті ж саме „кукли“. В липцю 1573 року возний доносив луцькому старості про те, які справи мусіли розбиратись того часу в каптуровому суді Волинського воєводства; між иншим була й така справа: пан Степан Боговитович Шумський позивав пана Каспра Клоденського „и малжонку его княжну Ганну Масальского о збитье подданных пана Шумского на добровольной дорожѣ, *идучи з куклами* з села Садков до Степановки, от врьдника его милости (п. Клоденського) и помочников и о шкоды, на позве менованыи“. Справа через віщоє не скінчилась в каптуровім суді і була перенесена на суд королівський²). Ніякої дальшої відомости про сю справу в актових книгах теж не маємо.

На жаль, отсе і все, що нам трапилось знайти про „кукли“, переглянувши сотні актових книг в Київському Архiвi. В літературі теж нічого про них не знаємо. А проте нам здаєть ся, що й тих вка-

¹) Луцька замкова книга, 1562 р. № 2036, л. 60.

²) Актова книга, № 2047, л. 210.

зівок, які маємо, досить за-для того, щоб хоч в загальних рисах вяснити, що то за „кукли“ були, з якими селяне ходили по селах.

Звернімо увагу на те, що в 1562 р. Серницькі селяне „ходили з куклами“ до с. Миловш. Серники й Миловші—се дуже близькі села в теперішнім Луцьким повіті, як і села Садки та Степанівка, що згадують ся в документі 1573 року. Серницькі селяне ходили „в середу, місяця марта 30 дня“. Тут в акті є невелика помилка, яка часто буває, коли хочуть означити в даті разом день і число місяця: 30 марта 1562 р. приходилось не в середу, а в понеділок, і то не в звичайний, а в великодний, бо Великдень того року випадав на 29 марта.

На жаль, в другім документі не означено, коли саме ходили з куклами Садківські селяне; але що справа про їх „збиттє“ розбиралась в суді влітку, то зовсім правдоподібно, що ся злочина подія відбулась по весні, на великодних святках¹⁾. Значить, виходить так, що селяне „ходили з куклами“ по сусідніх селах *великодними святками*, а се певна ознака, що то був якийсь релігійний звичай, зв'язаний з Великodem, як от „вертеп“ або „звізда“, що мають зв'язок з Різдом. Можна, здасть ся, помітити ще й таку тут аналогію: колись бурсаки по містах, а дяки та піддячі по селах ходили з „вертепом“, заробляючи собі на хліб з тих дарунків, які давали їм побожні слухачі їх вистав. Так само роблять і тепер парубки, ходячи з „звіздою“ і заробляючи часом добрий „дохід“, частину якого звичайно уділяють і на церкву. Але як вони заходять задля того в чуже село і зустрінуть ся там з такими ж звіздоношами, то між ними часто трапляється бійка й шарпаниця, як звичайно між конкурентами. Чи не з сього ж приводу Миловшане били й шарпали Серничан, коли ті прийшли до їх села „з куклами“, а Степанівці навіть перестріли „на добровольний дорозі“ і пошарпали Садківчан, коли ті ще тільки прямували „з куклами“ до їх села?

Окрім актових джерел, ми тільки в одній рукописи XVI ст. знайшли голу згадку про „кукли“. Відомий московський емігрант князь А. Курбський, живучи в 1560—70-х роках на Волини, пильно працював над перекладом святоотецьких творів і, між иншим, переклав „Диялектику“ І. Дамаскина. Сей його твір, здасть ся в оригіналі, ми колись бачили і студіювали в бібліотеці Волинської Семинарії, коли вона містилась ще в Крем'янці. Проти того уступу, де у Дамаскина йде мова про еретиків, „похваляющих праздницы Грецькие“, Курбський написав таке пояснення: „Праздницы геретицкіє, або елиньскіє, егда погани были Греци и богомъ своимъ ихъ святили, яко и нынѣ нѣкоторые блядословятъ в Руси: колысальки, купальници, коляды, *куклы*,

¹⁾ Того року Великдень випадав на 22 число марта.

гейволнявки, тури, кобылки, машкари и дивныи претвори: дъяблами християнськіи чловѣцы чинятся“. Проти „колисок“ (на свято Петра й Павла), „купальниць“, „коляд“ рівно повставав і Ів. Вишенський в своїх „Посланіях“; про „машкари і диявольські претвори“ (під час Різдваиных свят) маємо ціле казанне решетилівського священника Семена Тимофієвича в його „Науцѣ Християнській“, зложеній в 1670 р.¹⁾, але про „кукли“ ми стільки ж знали, як і про „гейволнявки“ та „тури кобилки“, про які згадує князь Курбський. Вишукані в волинських актах документальні вказівки про ті ж „кукли“, здасть ся трохи вияснюють се питання: принаймні дають ґрунт до гадання, що се був великодний звичай народній.

Орест Левицький.

Де-кілька етнографічних даних з старих рукописів.

Присвячуєть ся д-ру Ів. Франкови.

Працюючи по різних бібліотеках переважно над старою рукописною літературою, я по дорозі витягав з рукописів і такий матеріал, який може мати певний інтерес і для історика побуту й етнографії. У свій час в працях Ф. Буслаєва, А. Шапова та ин. був притягнутий для вивчення народньої словесности, вірувань і обрядів значний по числу і цінний своєю якістю матеріал, захований в рукописах і старих друках. Завдяки працї вчених новішого часу досить твердо встановилася в науці думка, що в багатьох випадках у творах, записаних серед простого люду—ми зустрічаємо пережитки понять і творчости більш культурної громади, верхніх верств народу.

В деяких наших працях ми прийшли до висновку, що цей тезис опертий на міцній основі (див. наші праці про Громника, про Лунника, про народні пісні). Окрім того, при періодично видаваних критично-бібліографічних оглядах нових праць про джерелознавство історії старо-руського письменства, в додатку було надруковано нами немало аналогічного матеріалу (див. „Извѣстія Унив. св. Владимира“ з 1905 р.).

Тепер ми хочемо звернути увагу читачів на три невеличкі пам'ятки. Дві перші належать до обсягу народних вірувань, третя—має картину весільних звичаїв—з рукописів київських бібліотек.

I.

В Імп. Публ. Бібл. під шифром Q XVII, № 98 є дуже цікава перекладна праця „Краткія разговоры о разныхъ до наукъ касающихся весьма куріозныхъ вѣщахъ, въ вопросахъ и отвѣтахъ представленныхъ. На російской языкъ переведены Академіей Наукъ ассесоромъ

¹⁾ Рукопись в бібліотечі Софійського собору в Київі.

Сергієм Волчковымъ 1755 и 1756 года“. Перекладчик—автор багатьох перекладів, що про їх див. у Сопікова. Зміст їх дуже різноманітний. Се до певної міри загально-освітня енциклопедія, не чужа трактуванню і про чудесні явища. Так на ст. 96 надибуємо на такі речі про вовкулаків:

„О басенныхъ оборотняхъ или о такихъ людяхъ, которые будто бы зверьми и гадами оборачиваются“.

„В. Можно ли человѣку въ скота оборотиться?“

„О. Потому неможно, что душе разумнаго человѣка въ тѣле безумнаго скота жить нельзя. Да тѣлу же человѣческому в малую змѣю, лягушку (стор. 97), въ мышь и въ подобную тому небольшою рода гадину приведену быть неможно“.

„В. Почему жъ это говорятъ будто встарину нѣкоторые люди звѣрьми оборачивались?“

„О. Хотя это и бывало (sic!) только от лежащаго на постѣле или въ удаленном от людей мѣсте чародѣя, или от волшебницы посланной дѣволъ, обвороженному человѣку толь сильно в мысль вообразить, а глаза смотрящихъ на него волшебными чары или какими парами такъ ослѣпить, что отъ дѣвола обладанной самъ себѣ и смотрящимъ на него тѣмъ звѣремъ или гадомъ покажется, какимъ о себѣ думаетъ“ (стор. 98).

„В. Можноть по крайней мѣрѣ то сказать, чтобы человѣкъ когда нибудь волкомъ оборачивался?“

„О. По одному только виду, а не въ самомъ дѣлѣ. Дѣволъ можетъ какимъ нибудь чадомъ или воздушными парами на волшебникѣ или очарованномъ отъ него волчей или другой звѣрской видъ показать. Но понеже сатана собою никакой вѣщи вновь здѣлать не в состоянїи, то ему ничево отъ Бога созданнаго перемѣнить, ни в другое существо обратить отнюдъ невозможно“.

І автор, і перекладчик, що з просвітньою метою старав ся ввести в ужиток російської літератури „Краткіе разговоры“—обидва, одкидаючи матеріальне перевертання людини в звіря—твердо вірували в існування чарівників і у можливість умови між ними й діаволом...

II.

Серед менших зшитків з замовленнями, народними піснями і т. п., що вступили до Библ. Київської Дух. Академії (властиво до Церк. Археол. Музею при Академії) і оправлені в окремі пачки з спільним знаком (О. 8. 75) ми зустрічаємо таке цікаве *замовлення лісовика*, з метою довідати ся про причину чийєс хвороби. Записано замовлення десь на півночі (Олонец. губ.?) в 50—60-х рр. XIX ст.

„Аще хоцещи отвѣдати у лѣсового о болящихъ человѣки, отчего ему пришло: какъ идешь въ лѣсъ и найдешь лѣдину и сыщи рябину дерево, чтобы отrostилинь не былобъ отъ ней, да отсѣки еѣ, да расколи на двое, да свяжи въ концехъ, но не туго, и пройди сквозь рябину трижды, и какъ пройдешь, высѣки сто четыре батошка рябиновыхъ же; да клади противъ сердца батожекъ, а два подъ пазухи, а четвертый за хребетъ да сто такъ. А самъ напиши челобитную: бью челомъ царь-государь на сего праведнаго лѣса, что онъ спортилъ, а не вѣдаю за что, а буде ты не исправишь царь Мусаль сего раба (имрекъ), и я

иду къ Москвѣ, стану бить челомъ на тебя, и подойдетъ съ Москвы стрѣльцевъ два приказу, съ Нова-города приказъ, отъ Азова донскихъ казаковъ два приказу и какъ не избавишь челоуѣка сего (имрекъ) порченаго и васъ выскуютъ въ пень—и какъ напишешь сіе письмо, да положи бумагу въ рябину да вперешь и кричи: „аже ты царь-Мусала, лѣтъ праведный, скажи ты мнѣ про сего раба (имрекъ) отчего ему пришло“.

Деталі письма показують, що хоча замовлення дійшло до нас і в новій записі, однак сягає до XVII в., а може бути і до раніших часів.

III.

Київська Духовна Академія серед рукописів м. Макарія Булгакова дістала збірничок у 8-ку, по опису проф. Петрова № 82 (Аа., 152)¹⁾ уставного письма XIX в., старовірського походження; на основі уваги після одного з пояснень можна гадати, що збірничок зложено після 1794 р., але на початку XIX в. На лл. 117—127 знаходимо статтю „Избраніе отъ божественныхъ писаній отъ правилъ и отъ прочихъ, яко не подобаеть бракъ составлять съ безъчиніємъ и глумотворствомъ и всякими бѣсовскими ухищреніи“; тут, окрім виписок з правил Лаодикійського Собору і бесід Золотоуста, Стоглава до л. 122 об., де починається цікава стаття—Обличеніє руських давніх весільних звичаїв²⁾. Ось ця стаття; (ділимо її на дві частини, як у рукопису):

„Зри и о семъ. Нынѣ же паки не до сего точію злая бывають отъ безумныхъ на брадѣ дѣй (к. 123) ствущая, но ина многа, о нихъ же и рещи нелѣпо; но понеже симъ сквернится тайна христіанская и діаволу вельми радующуся о погибели христіанстѣй не лѣтъ ненаписаннымъ и симъ быти вознещевахомъ. Что же се слышимъ нѣкое небогоугодное дѣло, но и паче же мерзко и студно, яже творять христіане, отъ діавола научени суще.

Егда же убо у нихъ бракъ совершается, и уготовлена бываетъ храмина жениху съ невѣстою, идѣ же ложю быти (к. 123 відв.) и *постилають подъ нихъ класы, рекше снопове съ зернами и истыхъ сноповъ пекутъ просфиры* и въ церковь Божию въ приношеніе приносятъ.

Охъ, увы сего богомерскаго и нечистаго и всепачубнаго студодѣйства, еже не точію дѣйствовати, но ниже помыслити лѣпо есть—о сицевомъ злѣ и сквернѣмъ начинаніи, о немъ же ни в древнихъ тако слышится, еже церкви Божіи въ приношеніе таковая сопривносити и посрамляти симъ Бога и досаждати ему (х. 124). Сего ради аще кто дерзнетъ таковая дѣйствовати, не суть христіянинъ, но поганинъ, и

¹⁾ Описаніє рукоп. собраній, наход. въ г. Києвѣ, I, ст. 129.

²⁾ Отсе видаване нами поученне було звісне Ф. І. Буслаєву, який наводить з його велику цитату в „Истор. Очеркахъ“ I, 46—47 ст., по рукопису XVII в., що йому належав. Гадаємо проте, що повне видання поучення з невеликим коментарем буде не зайвим.

горше поганого и отчужденъ от христiянскаго званiя и во священннхъ правилъхъ и по святыхъ отецъ писанiю да будетъ анаѣма. И о сихъ убо доздѣ“.

Постеленне постелі молодим на снопах—звичай дуже давній. Проф. Сумцов зазначив уже в свій час, що „въ княжескихъ и царскихъ свадьбахъ XVI и XVII в. постель молодымъ, по показанiямъ свадебныхъ записей, стлали на 27 ржаныхъ снопахъ; по свидѣтельству Олеарiя, сноповъ клали 40, причеиъ первые снопы клалъ самъ женихъ... Обыкновенiе стлатъ молодымъ постель на ржаныхъ снопахъ встрѣчается въ настоящее время въ В. Россiи, напр. въ Орловской губ.“. На Украiнi снопы ставлять на дiвичь-вечiр по чотирьохъ куткахъ хати молодою¹⁾. Але, здається нам, ледве чи обрядовий вжитокъ снопiв „може бути визнаний за явище випадкове, яке попало до весiльного ритуалу через велику пошану до хлiба“, якъ гадавъ слiдом за Буславимъ проф. Сумцовъ²⁾: якъ i посипання зерномъ—постеленне снопiвъ має значiнне закликъ родючости.

Затимъ в рукопису йде друга частина обговорюваної статі, органично звязана з першою, може бути складаючи з нею одну цiлiсть:

„Еще же и оныя студныя и неудобныя статьи содѣвають, о нихъ же паки срамъ есть рещи и писанiю предати, понеже мимо христiянскаго обычая и закона содѣвается.

Какъ приидеть женихъ по невѣсту (к. 124 відв.)—и свахи жениха с невѣстою вмѣстѣ за навѣсомъ сажаютъ и с невѣсты снемъ шапку, на жениха надѣвають, и съ жениха мужескую шапку на невѣсту и свѣщами со огнемъ волхвуютъ кругъ главы съ четырехъ странъ и трижды ко главѣ притыкають и въ зеркало смотритися велѣтъ. Да у тогожъ жениха тѣ же свахи гребенемъ голову чешутъ.

Да иныя есть вражьи же затѣи: кругъ стола всѣмъ поездомъ ходять, а какъ укрутятъ невѣсту и покроютъ ея (к. 125) пеленою, и учнутъ хмелемъ осыпать. И какъ приидеть женихъ съ невѣстою и съ поездомъ въ домъ свой, такъ бабу поставятъ на кадь и облекутъ на нея шубу выворотя и она видимый кулешъ (?) стоитъ, и станеть та баба всѣхъ людей хмелемъ осыпать, и въ то время вси шапки подставляють.

Да отъ того вѣнчанiя приходять женихъ съ невѣстою на подклѣть, а не за столъ, какъ не во истинныхъ христiянѣхъ ведеться по христiянскому обычаю, а не по странному (к. 125 відв.) дѣянiю. И тамо принесутъ имъ курицу жареную и женихъ возметъ за ногу, а невѣста за другую и учнутъ тянути ея разио и приговариваютъ скверно, еже нѣсть мощно и писанiю вдати: тако врагъ научилъ дѣйствовати колдунокъ бабъ и мужиковъ. И женихъ съ невѣстою по ихъ ученiю и по неволи тако и творять, а яди той зѣло ругаются. Да еще къ нимъ приносятъ ту же на подклѣтъ каши, и они ка-

¹⁾ Сумцовъ. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ, стр. 141; см. его же Хлѣбъ въ обычаяхъ и пѣсняхъ, стр. 65.

²⁾ Там же, стр. 146.

иу черпають, и за себя иные мечотъ, все (к. 126) бѣсовское дѣйство дѣйствуютъ.

Да когда женихъ съ невѣстою перебуваєть ино таково скверно и зазорно велми зрѣти, понеже странно не токмо рещи, но и помyslити: *носятъ ту невѣстину рубаху*, въ ней же съ женихомъ перебуваєть, *ко отцу и матери* и ко всей роднѣ ея и кажутъ ту рубаху. О каковъ позоръ и зазоръ и скверна мерзость творится въ православныхъ христiянѣхъ. Чаяти и во иновѣрныхъ земляхъ такъ не содѣвається. Чему же рещи достойно таковое съ (к. 126 відв.) скверное дѣяніе, токмо конечному проклятію. И аще кто отъ православныхъ вперед начнетъ тако творити, не повинуюся христiянскому закону и обычаю, не по нашему велѣнію, но по святительскому прещенію, да будетъ проклятъ въ семь вѣдѣ и въ будущемъ“.

Звертаючись до окремих моментів, змальованих у поученні—одні ми зустрічаємо в обрядах, відомих дослідувачам, другі—невідомі з інших джерел. Так невідомі Сумцову звичай—обміну головного убору і розчісування молодому волоссю гребінем. Що ж стосується рещи, проти яких обернуті поучення невідомого проповідника, то тут студіювання весільних звичаїв у славян дає ряд цікавих паралелів.

Ворожіння свічками круг голови—містить ся в тому, що молодий (Архангел. губ.) крутить запалені свічки навкруг голови молодої (Сумц. О свад. обр. стр. 89).

Заглядання в зеркало звісно і в нові часи (Етн. сб. I, 190), та й у старовину було у звичай на княжих та боярських весіллях (Сумц. ibid. 205).

Посипання хмелем звісно скрізь—і у Великій, і на Малій та Білій Русі; перша звістка про цей звичай належить до 1526 року (ibid. 98).

Передягання у вивернутий кожух—теж дуже давній звичай: в старій Москві на царському весіллі боярня, що посипала молодих, одягала вивернутий кожух. У Вел. і Малій Русі в XVII і XVIII в. молодих зустрічала звичайно жінка у вивернутому кожусі (Сумцов, ib. 98 і 100).

Розривання печеної курки також уживало ся в старовину. На царському, княжому й боярському весіллі молодим подавано до опочи-вальної „куря верченое“; свідоцтво про розривання курки молодим і молодою маємо тільки в обличительному слові; здається, звичайно, молодий розрізав печену курку і першу одрізану ногу або крильце кидав позад себе, а другу їв сам; се був—здається нам—не жертвений, але символічний вчинок (курка-півень символи родючості) (Сум., ib. 118).

Звістка про *кашу* в нашій пам'ятці стоїть самотно (у Сумцова ib. 123—напевно помилка друкарська у покликуванні на Погодіна; цитата із нашого поучення по рукопису Буслаєва); але обрядовий ужиток каші на весіллі—річ звичайна (Сумц. ib. 122—124).

Ношення *сорочки молодої* і показування її, що так обурює проповідника,—звичай дуже давній, який мав на увазі не стільки доказ панянства молодої, скільки релігійне значіння (Сумц. 196).

Водження круг стола звісне по всій території Великої, Малої й Білої Руси (Сумц. 193). Можливо, що тут ми маємо діло не з уособленням кругобіжного руху світил, як думав колись Сумцов (ст. 194), а з ходінням круг жертovníка, символічно скріплюючим (в замкненому крузі) подружжя.

Маючи матеріал для коментарія до поучення ми, певна річ, не зупинимось на міфологічному поясненні його, предложенному свого часу Ф. Буслаєвим (Ист. Оч., I, 46—48).

Вол. Перетц.

До історії коломийкового розміру.

Коломийковий розмір зробився незвичайно популярним у галицько-руській народній поезії без сумніву аж у XIX в., в якому у тім розмірі складено що найменше 10.000 дрібних, 2, 4, 6 і більше стихових пісень ліричного та побутового змісту, в яких малюється незвичайно різносторонньо індивідуальне, родинне та громадське життя нашого народу в найрізнітніших його моментах. Ті короткі пісні, здавалось би, імпровізовані, та все таки переважно передавані з уст до уст, визначаються безмірним багатством образів природи та характерних рисів людського чуття, різnorodних настроїв та тонів від почуття найніжнішої любові до різкого нападу на родинні та громадські не порядки, від влучної характеристики дівочої краси або парубочої вдачі до тонкого жарту або цинічного насміху. Взяті в своїй цілості ті короткі пісні, яких корпус розпочав видавати В. Гнатюк¹⁾, вони являються не так сучасною епопеєю народного життя, якої шукали колись польські романтики, як радше величезною панорамою з безліччю живих картин.

Додаймо до того, що коломийковим розміром зложено протягом XIX в. досить значне число епічних пісень історичного та побутового змісту, в тім числі досить значні групи пісень рекрутських та військових, про важніші пригоди деяких полків, про події 1848 р. та про війну з Кочубом, про панщину та її знесення, про опришків та про різні незвичайні пригоди по селах, такі, як убійство мужа жінкою або жінки мужем, отруєння парубка дівкою або вдовою. По за обсягом галицько-руської території і в дальшу минувшину по за XIX в. сягають зложені коломийковим розміром пісні про смерть Ничая в р.

¹⁾ Досі вийшли три томи в публікації „Етнографічний Збірник“, томи XVII, XVIII, XIX, де поміщено 8.622 пісень. Решта, яку має у себе ще д. Гнатюк, займе певно ще зо два томи.

1650, про вбійство Бондарівни паном Каньовським при кінці XVIII в., та про чумака. Пісні про опришків творять у тім ряді окрему, досить визначну групу переважно гуцульського походження.

Не зайвим буде додати, що коломийковим розміром задля його легкості та співучості користувалися протягом XIX віку деякі наші поети, а особливо найвизначніший між ними Шевченко, з Лівобережців також Куліш і Забіла, а з Правобережців Степан Руданський, який сим розміром зложив ряд своїх поем про Гетьманщину XVIII в., а також не мало співомовок. Користувалися сим розміром також Галичани Пашкевич, Вагилевич, Згарський і інші та Буковинці Федькович і оба брати Воробкевичі.

Сягаючи в минулисть бачимо, що найдавніші народні пісні, зложені коломийковим розміром і заховані до наших часів, сягають половини XVII в., часу Хмельниччини. Можна припустити, що генетично сей розмір вяжесться безпосередно з козацькими піснями 10-складового розміру. Коломийка в своїй нормальній формі, се той сам 10-складовий вірш із цезурою по 4-тім складі, тільки з повторенням першої частини, прим.

Ой їхали козаки з обозу—

се початок відомої козацької пісні, коли повторити в ній два перші слова, маємо вірш коломийкового розміру:

Ой їхали, ой їхали козаки з обозу.

Маємо досить великий цикл народніх пісень того розміру, переважно епічно-ліричного змісту, що малюють родинне життя, а головню становище жінки в родині. В протиставленю до пісень 12-складового розміру, що малюють переважно життя та пригоди козаків і були зложені мушчинами, пісні 10-складового розміру можна назвати жіночими, а їх повстаннє можна віднести до XVIII та XIX в.в. Десяти-складовим розміром, але з иншою цезурою (5+5) зложені також колядки та щедрівки, які можна назвати найстаршими пам'ятками нашої народньої творчості, бо найстарші між ними сягають без сумніву ще передхристиянських часів, досить значна група належить до часів князівсько-дружинного устрою, а найбільша частина малює життя селян у великих родинах та в дворихах.

Коли додати до сего ще факт, що найстарша пам'ятка християнського церковно-славянського письменства, т. зв. „Азбучна молитва“ Константинова зложена також 10-складовим розміром форми 4+6, а декуди 5+5, то будемо мати важну вказівку для дальшого досліду над розвоєм розмірів наших народніх пісень. Не настоюючи на тім, аби наші пізніші народні пісні були безпосереднім наслідуванням книжкових взірців, мусимо припустити спільне жерело поетичної творчості у різних славянських племен, що в різних часах викликає у них

повстає пісень різного змісту з однаковим розміром. Бо треба знати, що 10-складовим розміром, таким самим, як „Азбучна молитва“, зложена майже вся народня епіка Болгар та Сербів, що своїми початками в дохованих до нашого часу піснях сягає XIV—XV вв.

Спеціально що до коломийкового розміру можна заважити, що нечисленні пісні того розміру у Сербів переважно женські, і виплили безпосередно з пісень 10-складового розміру через повторене першої частини кожного рядка. Незвичайний зріст числа пісень того розміру на галицько-руській території у XVIII і XIX віках можна вважати явищем досить загадковим, хоч і не самотнім у своїм роді, бо йому відповідає аналогічне явище зросту т. зв. Краковяків серед галицьких Поляків, коротких пісеньок серед Словаків та серед наших Лемків. Усі три групи тих коротких пісень мають однаковий 12-складовий розмір форми 6+6. Ідучи ще далі на захід стрічаємо аналогічне явище також серед австрійських Німців, у яких із уст люду списано багаті збірники коротких співанок, що називають ся там їхнім діалектом Schnadahüpfel (кравецькі підскоки). Їх розмір переважно анапестовий і шестискладовий, а кожна співанка складається з чотирьох коротких рядків.

Про існування віршових творів, зложених коломийковим розміром серед Поляків досі мало відомо, тому вважаю не зайвим зазначити, що таким розміром зложена дуже популярна в своїй часі поема Теофіля Ленартовича „Bitwa Racławicka“, і друга, менше популярна його поема „Branka“. Чотири рядки з „Bitw-y Racławick-oj“ за моїх шкільних часів у Дрогобичі залюбки співали гімназіальні ученики та передміщани; вони виглядають у оригіналі ось як:

Do Racławic ciągną nasi po cztery, po cztery,
Madaliński z ulanami, potem kosyniery,
Przyciągnęli przed kościółek, stanął ksiądz u progu.
„Mili bracia—rzekł Kościuszko,—pomódlmy się Bogu!“

Не знаючи оригіналу дрогобицькі співаки звичайно співали початкові слова не „Do Racławic“, а тільки „Z Borysławia“, а в кінцевім рядку замість „Rzekł Kościuszko“ співали „za Kościuszkę“.

Ще менше відомий факт, на який тут хочу звернути увагу поперед усього польоністів, а далі й чужих дослідників розвою версіфікації, що в польськім письменстві в самих його початках стрічають ся вірші, зложені коломийковим розміром. Я знайшов поки-що один вірш того рода, який вважаю не зайвим подати тут до загальної відомости, тим більше, що містить ся він у книжці досить рідкій, а при тім такий, що мало хто й надіав би ся шукати його там. Ця книжка має заголовок „Przadek sądow y Spraw Mieyskich Prawa Maydeburskiego, r. 1559. Cum Gratia et Privilegio Regiae Maiestatis Lazarus Andreae impressit“. Автор книжки, не підписаний на титулі, підписав ся під перед-

мовою, що має заголовок „Epistola dedicatoria“ і дату Dan z Krakowa szesnastego dnia Maia, roku pańskiego 1559. Bartłomiey Groicki na ten czas Podwójci Krakow“. За сею посвятою, писаною по польськи, слідують два вірші писані латинськими дістіхами, один короткий (6 рядків) Петра Ройзія „Ad lectorem“, а другий (34 рядки) Андрія Тшепеского, шляхтича польського „De hoc Bartholemaei Grohicii familiaris sui libello carmen“. Далі йде на 10 сторонах прозова „Przemowa do Czytelnika, w ktorey iest opisana Summa tychto książek“, а на дальших двох сторонах поміщено „Wierzyze temu, co ty książki czytać będzie, Woyciech Kaszota, Franta dobry towarzysz rozsądek swoy oznaymuie“. Ось ті вірші, друковані, як і ціла книжка, готицькими буквами та старим правописом, який тут для вигоди читача модернізується.

Wiersze.

Temu, kto ty książki czytać będzie. Woyciech Kaszota Franta dobry towarzysz rozsądek swoy oznaymuie.

A prawda, panie Szczekula, iże nośem krzywisz?
 Zda mi sye, że twem mechlerstwem nie tak sye pożywisz.
 Bo y ony, coś ie łupil z sąsyadów swych grosze,
 Bedać obywać z innemi obroki po trosze,
 Gdy iuż każdy y naprostszy thu przeczyta sobie,
 To wszystko, co Mieyskiey wiedzieć należy osobie,
 A iako ma postępować w swey sprawiedliwości,
 Ktorey sye więc prosty człowiek barzo długo pości,
 Gdy sędziowie z Szczekulami poczną prawem kręcić,
 Aby iedno na obudwu stronach co wymęczyć.
 Bo więc szpetnie niebożatka kalety wstrząsaia,
 A k themu na kolacye do syebie praszaia,
 Ony dostoyne obrońce swey sprawiedliwosci,
 Nie ieden sye garniec wina daremnie wychłóci.
 A on umyslnie y łatwią rzecz zatrudniać będzie.
 Aza tego mało widzim przy każdym urzędzie?
 Wyrywaiąc dziwne łacińskie terminy,
 Ale musisz iuż na strone, panie duszko, z niemi.
 Bo thu prostak naydzie wszystko iuż polskiem ięzykiem,
 Nie będzie sye przed twą mnością kłaniał hardim bikiem.
 Przeci doma krotec sobie y wneth sye nauczy,
 Iako sye w czym ma sprawować, y snadnie wtuczy
 W krotki koniec y sędziego swey sprawiedliwości,
 Chyba żeby on nie czynił swoiey powinności.
 Ale naydzie tu nań winę y każn znamienitą,
 Bowiem taki naywięcey Rzecz psuie pospolitą.
 Ba y na owe przechyryki, co prawo nicuia,
 Przed ktoremi by przed sępy vbodzy dudkuia,
 Naydzie kaganiec na gębę, trudno będzie plesac,
 Albo proste nieboraki po swey woley kęsać.
 A iż tu puścim na stronę, o których to wiemy,
 Że z nich patronów książeczkom tym mieć nie bedziemy,

Ty, miły bracie, który ztąd będziesz miał pożytek,
Skoro przeczytasz z pilnością ten porządek wszystek,
Vkaż tę przystoyną wdzięczność pisarzowi temu,
Który tak dobrze posłużył spólnemu dobremu.
Jeśli że kogo usłyszysz, komu by się zdało,
Ze nie wszystko ostatecznic tu sie napisało,
Proś, niech zarazem nie gani, a dla małej wady
Niech nie mówi, żeby to był porządek szkarady!
Bo y mała brodaweczka twarzy białey głowie
Nie oszpeci y nie wadzi nic piękney osobie.
Będzieli chciał bydź vporny, tedy mu day pokóy,
Albo chcesz li, o tym radszy zarazem z nim rokuy.
Jeśliże wczony, niech co lepszego napisze,
A my dotąd przestaniemy, dobrzy towarzysze,
Na tey powszedniey potrawie, aże marcypany
Podkaią nas przez te możne w rozumie swym pany.
Aczci to dziś iuż na świecie nie barzo nowina,
Ze mały dym wylatuie z wilekiego komina.
A choć drudzy nie nie piszą ani też umieia,
Przedsię sie z drugiego pracey vszczypliwie śmieia.
My że wiemy, iż to nie kezczi czleka pocziwego,
Iako słusza wdzięcznie pracą przymniemy każdego.
A teraz winszuem z serca swemu Bartoszowi
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!
A spraw to w nim przez swe dary z łaski swey obfitey,
By potym w czym więtszym służył Rzeczypośpolitey.
Bo to matka nasza i k temu każdy sie cny rodzi,
By iey służył, y ten wrychle snadź w ten cel u godzi.
A ztąd iego imie zacnie rozśławi sie wszędzie,
A to iemu tu na świecie skarb natrwalszy będzie.

Старопольський текст сеї вірші вимагає деяких пояснень. Слова в титулі додані до назви автора, „Franta dobry towarzysz“, треба розуміти так, що „Franta“—nom. sing., значить „весельчак“, правдоподібно з німецького Feund, а дальші два слова, се пояснене того прозвища. В живій пагінації на дальшій стороні над текстом вірші покладено титулик „Wiersze Franta Kaszoty“, отже очевидно були дві форми nom sing. сего слова „Frant“ i „Franta“. Пан Щекула, до якого промовляє автор у перших рядках, се глумливе прозвище приватного адвоката-деригроша, що похапавши трохи знайомости законів брався заступати всякі справи в судах. Такі адвокати в Польщі так само, як і судії, не мали фахових студій ані урядових екзаменів, і тому автор от-сеї вірші в р. 9 кладе їх на одну дошку пишучи:

Gdy sędziowie z Szczekulami poczną prawem kręcić,
Aby jedno na obudwu stronach co wymęczyć.

Obroki в р. 4 значать доходи, Przechyrki в р. 27—хитруни, мова про тих самих адвокатів, перед якими бідні люди „by przed sępy dudkuia“—вислов неясний для нас, у значіню: бідні боять ся їх, як

одуди великих хижих птахів. Досить неясний для нашого часу р. 20: „Nie bedzie sye przed twą mnością kłaniał hardim bikiem“, де „mnością“ треба вважати неправильним скороченем слова „miłością“, vulgo „mością“. Зворот „kłaniać się hardim bikiem“ звучить карікатурно, немов би польські слова „hardym bykiem“ вимовляв Німець. Приказкового речення „Кланяти ся гордим биком“ на разі не вмію пояснити. „Mały dym z wielkiego komina“—приказкове речення, подібне до нашого „з великої хмари малий дощ“. Автор вірші був очевидно Краков'як і гордився працею та заслугою свого земляка міщанина, не шляхтича, про якого пише:

Y teraz winszuiem z serca swemu Bartoszowi:
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!

Про автора сеї вірші, Франта Камоту, я не стрічав ніде в польських історіях літератури ніякої згадки. Таких людей, філіярів, весельчаків або блазнів бувало в Польщі досить, що згадаю лише Станьчика, придворного блазня короля Зигмунта Августу, та Смоліка, якого жарти заховали ся списані в різних рукописах (пор. Оссол. ркп 223, 237, 240). У всякім разі віршований твір такого весельчака з половини XVI в., надиханий правдивий гумором і дійсно сатиричний без плиткого блазновання та особистих нападів треба вважати рідкістю, і він заслугою на ближшу увагу навіть у багатім письменстві.

Розмір сеї вірші, як бачимо з її тексту, відповідає двом основним вимогам коломийкового складу: кождий рядок має 14 складів і ритмічну форму 8+8. За те сам ритм декуди не додержує трохаїчної форми, а переважно переходить на ямби, мішані з дактилями або амфібрахами.

Про автора книжки, до якої додано сю віршу, Бартоломея Гроїцького, знаходимо в історії польської літератури М. Вішневського (т. IX. ст. 315—15) коротку згадку, що він був „podwójcem“ міста Кракова, а потім писарем митовим при королівській коморі в Кракові, і видав не мало правничих писань, власних і перекладених. Вішневський наводить сім писань ось у якім порядку: 1) Ustawa placey u sądów w prawie Maydeburkim, wyd. u Lazarusa Andreae, Краків 1562; 2) Porządek sądów u spraw mieyskich prawa Maydeburskiego, там-же 1562; те саме було видано 1616 р. там-же; 3) Artykuły prawa Maydeburskiego, które zwą Speculum Saxonum, z łacińskiego ięzyka na polski przelożone, там-же 1565; 4) Reiestr do Porządku y do Artykułów prawa Maydeburskiego y cesarskiego, там-же 1567; 5) Tytuły prawa Maydeburskiego do Porządku y do Artykułów pierwey po polsku wydanych, там-же 1575; 6) Postępek wybran z praw cesarskich Karola V, там-же 1582; 7) Obrona sierot i wdów opiekunom u kuratorom, z łacińskiego ięzyka na polski przelożona, там-же 1605. В примірнику, зложенім із кількох томиків, опрацьованих разом, який я купив у львівського антикварія Гельця в р. 1912, маємо ось які писання сего автора:

1) Porządek sądów y spraw mieyskich prawa Maydeburskiego, вид. у Кракові в р. 1556. В бібліотеці Оссолінських та сама книжка містить ся під ч. 12921 у виданю з того самого року, тільки з другим передруком першого аркуша, де в чім відмінним від першого видання в моім примірнику. Ся книжка обіймає 12 карток нумерованих, далі 140 нумерованих римськими цифрами, і ще 12 ненум. карток, що містять у собі реєстр важніших предметів, трактованих у книжці та цитати з письма св., які звичайно кладено в написах у судових салях.

2) Artykuły prawa Maydeburskiego, które zowā Speculum Saxonum. Очевидно те саме видане, що згадав Вішн. під ч. 3, тільки з тою відміною, що воно обіймає не 64 картки, а 8 к. непагінованих, далі 60 пагінованих римськими цифрами і ще 12 непагінованих, що містять реєстр.

3) Reyeestr do Porządku y do Artykułów prawa Maydeburskiego у сарського. Roku pańskiego 1567. У Вішн. не подано числа карток мабуть тому, що вони в книжці непагіновані. В моім примірнику міститься на к. 2 передмова „Do czytelnika“, а далі 38 непагінованих карток. Місця друку ані назви друкаря в тій книжці не подано.

4) Tytuły prawa Maydeburskiego, те саме, що у Вішн. 5), тільки знов із тою ріжницею, що крім нумерованих арабськими цифрами 188 карток маємо ще на початку 6 карток непагінованих.

Надто наводить Вішневський у своїй *Historji literatury polskiej*, т. VI, ст. 491 того самого автора „Pieśni duchowne człowieka k temu wiodące, aby w troskach swoich samemu Panu Bogu zawżdy mocnie ufał, вид. в Кракові 1559 р. Ся книжка присвячена краківському сенаторови Банкови, якого дітий учив Гроїцький і з якими уходячи перед моровою заразою пробував у Осеку. В тій збірці містяться пісні Рея, Тшецеского і самого Гроїцького та інших.

Деякі досить важні причинки до життєпису Гроїцького дає латинський вірш Андрія Тшецеского, поміщений на вступі книжки „Porządek sądów y spraw mieyskich“. Довідуємо ся з того вірша, що Гроїцький родив ся в Ряшеві, про що автор вірша пише:

Teque suum decus agnoscat Ressovia, lucem
Nascenti fauste quae tibi prima dedit.

Про його студії згадує Тшецеский тільки те, що його вчителем прав у краківській Академії був Пшилуский, про якого читаємо:

Vtque alios taceam, noster Prilusius inde
Sarmatia in magna nobile nomen habet,
Qui primus methodo conscribere leges
Coepit et arte suo ponere quaeque loco.
Hunc quoniam nobis rapuerunt invidia fata,
Cum patriae studiis plura daturus erat,
Discipuli illius vestigia certa secuti,
Syderibus faustis aggrediuntur idem.

Primus at ante alios hanc Bartholomaeus opellam
In lucem prodit lector amice tibi.

Нарешті довідуємося з сего вірша, датованого днем 2—4 марта 1559, що Гроїцкий був помічником краківського бурмістра Гостиньского. Завважу ще, що значне число писань Гроїцкого в різних виданнях із XVI—XVII вв. посідає бібліотека Оссолінських у Львові.

Вертаючи до головної теми сих рядків, а власне до історії коломийкового розміру завважу, що найдавніший зразок вірші, зложеної сим розміром, знаходжу в латинськiм гимні на Різдво Христове з XV в., що починається строфою:

Omnis mundus iocundetur
Nato Salvatore,
Casta mater quem concepit
Gabrielis ore.

Сю строфу навів проф. Філярет Колесса в своїй статі „Про віршову форму поезий Маркіяна Пашкевича“ у Львові 1911, ст. 6, не зазначивши, що вона зложена коломийковим складом. Сей склад у латинській гимнології появилася мабуть досить пізно, бо в багатій збірці середньовікових гимнів Моне ¹⁾ я не знайшов ані одного зразка сего розміру.

Ів. Франко.

¹⁾ F. I. Mone, Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften herausgeben und erklärt. 3 Bände, Freiburg im Breisgau 1855.

Український науковий рух в 1913 році.

Неприхильні обставини українського життя в Галичині, безостанку захопленого тяжкою політичною боротьбою, тактичним комбінаціям котрої підпорядковується все і жертвують ся не раз суцні культурні інтереси народного життя, і з другого боку—відомі історичні причини, які стоять на перепоні успіхам національного життя на ширших просторах Російської України, творять дуже несприятливі умови для українського наукового життя, і їх треба мати на увазі при оцінці кількості й якості української наукової продукції.

Про яку небудь свідому поміч українській науковій роботі з боку офіціальних інституцій Російської України в теперішніх часах навіть мріяти не можна—з офіціального боку робить ся хіба все на те щоб загальмувати українську наукову роботу, відстрашити від неї. Представники офіціальної університетської науки старають ся немов умисно відвести увагу і інтереси своїх молодих вихованців від тих наукових тем, які підсувають їм місцеві засоби матеріалів, явища і традиції місцевого життя, і звернути їх на теми і джерела можливо чужі йому. Сим поясняється, чому офіціальна наука так мало дає українознавству—воно полишене майже виключно українським силам. А ці сили не знаходять відповідного підтримання і з боку своєї суспільности. Не вважаючи на ту величезну вагу, яке українознавство мало в розвою української національної свідомости (вона виросла чи відродила ся, можна сказати, на ґрунті інтересів до української історії, вивчення народньої мови, етнографії, пам'яток старого слова і т. и.), українське громадянство далеко відстає на сім полі від иньших недержавних слов'янських народностей, що недостачі державної опіки їх науці заступають щедрими жертвами, фундаціями, стипендіями і т. и. В Росії се поясняється ся взагалі невеликим поширенням національної свідомости і малою її інтенсивністю. В Галичині ж дає себе відчувати очевидне недоцінювання культурних і особливо наукових інтересів супроти завдань політичних. Через се мало робить ся для сотворення тих сприятливих обставин для наукової роботи засобами державними і краєвими, і нема взагалі того уважливого, прихильного відношення, якого взагалі вимагає така вражлива рослина, як наукова праця.

Все се, повторяємо, треба мати на увазі щоб належно оцінити українські наукові надбання за минулий рік, до підрахування котрих ми й приступаємо тепер.

Наукова українська робота зосереджувала ся торік майже виключно в двох інституціях—у Науковім Тов. ім. Шевченка в Львові і в Київському Наук. Товаристві. По за ними появили ся дуже нечисленні наукові роботи. Низше ми не будемо обмежувати ся строго науковими працями, а оглянемо одночасно з ними й все те, що має характер наукоподібности або подає такий чи иньший матеріал для будучих дослідів і розвідок (статі літературно-критичні, спомини, матеріали і таке иньше). Заздалегідь зазначимо також, що огляд буде присвячений майже виключно українознавству як з огляду на програму сього журналу, так і тому що силою обставин українська наука дуже рідко коли виходить поза сю сферу. Мала обробленість чисто українських дисциплін при недостатчі сил цілком оправдує таке зосередження інтересів української науки в данім моменті. З бігом часу все се змінить ся і русло українського наукового руху, певно, значно поширить ся.

Отже перейдімо до огляду. Наукове Товариство ім. Шевченка випустило торік 4 книжки своїх „Записок“ (томи: CXIII—CXVI під ред. проф. М. Грушевського), 2 томи „Жерел до історії України-Руси“ (т.т. VI і XXII), один том „Етнологічних Матеріалів“ (т. XIV), один том „Збірника історично-філософичної секції“ (т. XIV) і один том „Збірника математично-природописно-лікарської секції“ (XVI), разом 9 томів. 5-6 книжка „Записок“ друкується і має вийти незабаром; присвячена вона Ів. Франкови з нагоди сорокліття його літературної діяльности. Київське Наукове Товариство випустило торік 3 томи своїх видань: 2 книжки „Записок“ (кн. XI і XII), 1 том „Збірника медичної Секції“ (т. II-й). Крім того появили ся деякі праці в „Літературно-Науковому Вістнику“, „Нашій Школі“, в звідомленнях українських гімназій Австрійської України, то що. По за сими видавництвами вийшло небагато—пара книжок, не більше.

Огляд сього наукового дорібку почнемо від археології, далі оглянемо праці історичні, історично-літературні, мовні, етнографічні, а на прикінці все, що появило ся вартішого поза українознавством.

Археологія. Тут можна принотувати лише огляд праць Чернігівського археологічного зїзду, зроблений Вол. Гребеняком (див. лїв. „Записки“, т. CXIV (кн. 2), ст. 162—193: „Чернігівський археологічний зїзд і його „Труди“). Поза сим були ще статейки на археологічні теми по часописах. Розуміється більшість їх і не претендує на науковість, але деякі з них написані зі знанням річі, як

от К. Ладжиженка „Староруський некрополь у Києві на Звіринці“ (Рада 1913, ч. 2), „Немирівське городище (ibid., ч. 168), Л. Ч—а „Розкопки палеолітичного селища на Чернігівщині (ibid., ч. 228), Др. Ів. Демянчука „Похорони Скитийського короля“ („Діло“, ч. 187) і иньш.

З археологічними дослідями над праісторією Галицької України в 1912 р. знайомить нас В. Гребеняк в кількох статях у „Ділі“ (чч. 17, 18, 21). Йому ж належить ще статейка „Грецька культура на українських землях“—„Ілюстрована Україна“ 1913, ч. 6, ст. 5—7 (з малюнками). Слід принотувати й замітки Ярослава Пастернака „Скали в Бубнищу“ (ibid. ч. 15, ст. 9—10) і „Татарський пам'ятник в Крехові“ (ibid. ч. 9—10), Миколи Шумицького „Руїни стародавньої фортеці коло села Бачевська, Глухівського повіту“ („Рідний Край“, ч. 3, ст. 22—23, (з пляном).

Історія. Спершу згадаємо докладні оцінки двох загальних курсів нашої історії, написаних чужими для нас людьми: російської „Історія Малороссіи“ проф. В. Ковалевського і польської „Historyi Rusi południowej“ О. Яблоновського. Про першу говорить Орест Левицький в статі „Історія України в освітленню націоналіста“ („Літ.-Наук. Вістн.“ кн. 10, ст. 114—118), про другу Микола Залізняк „Історія України Олександра Яблоновського“ (лвв. „Записки“ кн. 4 т. CXVI), (ст. 190—212).

Далі маємо нове, третє видання I-го тому монументальної „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського (Київ 1913, ст. (2)+ +648, ц. 4 руб.). I-й том, як відомо, трактує нашу історію до початку XI віка. Дальше згадаємо огляд того ж самого автора матеріалів останніх томів „Архива Юго-Западной Россіи“ (лвв. „Записки“ кн. 3 (ст. 177—182). Матеріали сі обіймають кілька віків нашої історії (XV—XVIII вв.) і торкають ся найрізніших сторін нашого народного життя (церковні відносини, родинні, землеволодіння, соймування, адміністрація etc).

З історії XV в. маємо „Кілька документів і заміток до часів вел. князів Святиггайла і Жигимонта Кейстуовича“ д-ра Богдана Барвінського (ibid., ст. 5—22), що прояснюють деякі питання з тих часів, про які в наших відомостях так багато прогалин і неясностей. До історії XVI в. маємо посмертну розвідку передчасно-помершого Богдана Бучинського „Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича“ (ibid. кн. 1 (т. CXIII), ст. 23—43). Автор стараєть ся вияснити „темні місця“ біографії черкаського старости,—з якої „землі“ та з якої суспільної верстви він походив і хто була його родина, оповідає про вступлення Дашковича на московську службу й поворот назад до короля, участь його в повстанню Глинського. Розвідка зіста-

ла ся недокінченою через смерть її талановитого автора. До XVI-го віка відносить ся й видання д-ра І. Франка „Шість записів князя Іллі Константиновича Острожського“ з р. 1535—1540“ (Л. 1913, ст. 40, 16^о). Видавець подав передмову й пояснення. Книжечка вийшла як ч. 6 „Міжнародної Бібліотеки“ д-ра Франка (спершу друкувала ся в „Науковім додатку“ до „Учителя“).

Праця Федора Срібного „Студії над організацією львівської Ставропігії“ торкаєть ся двох століть—кінця XVI і першої половини XVII ст. (льв. „Записки“ кн. 2—3 (т. CXIV—CXV), ст. 25—56 і 29—76). Вага сеї праці головно в багатстві сирового матеріялу. Праця розпочата вже давно, в сих томах маємо закінченне її розділу про матеріяльні відносини братчиків.

Значно більше маємо розвідок для XVII в. Передовсім занотуємо огляд проф. М. Грушевського „Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.“ (Ibid. кн. 1, ст. CXIII, ст. 160—167), в якому дана оцінка 5 і 6-го випусків відомої праці проф. Жуковича „Сеймовая борьба“ і йогож „Матеріаловъ для історіи Кієвскаго и Львовскаго соборовъ въ 1629 г.“. Останню працю поповнює новими матеріялами цікаве розвідка молодого вченого Івана Крип'якевича „Нові матеріяли до історії соборів 1629 р.“ (Льв. „Записки“, кн. 4, т. CXVI, ст. 5—39). Нарис написаний на підставі невиданих матеріялів польської нунціатури і освітлює головно становище уніятської єрархії в сїм епізоді.

Трьохсотлітня річниця смерті одного з „апостолів унію І. Потія викликала в Галичині ряд статей і брошур, але на жаль всі вони за нечисленними виїмками мають звичайний „ювілейний“ характер—офіційного красномовства і славословія, нераз з прикрим духом ультрамонтанства. Безумовно з усіх їх найцікавійша невеличка стаття д-ра В. Щурата: „Потієва Унія“. („Нива“ 1913, ч. 24, ст. 714—721); хотіло ся б бачити сю саму річ у ширшій, ґрунтовнійшій викладі. Одмітимо ще працю о. Івана Савицького „Ігнатій Потій єпископ володимирський і митрополит київський. Часть перша. Єго душпастирска діяльність до часу вступлення на престол митрополичий“ (Ibid. ч.ч. 3—8, 10—23) і проф. К. Студинського „В тристали́те смерті митр. Іпатія Потія“ („Руслан“ 1913, ч.ч. 262, 264 і 265 і „Нива“ 1913, ч. 24, ст. 722—731)¹).

Про роки 1626—1638 в історії України оповідає черговий том „Історії України-Руси“ (Том VIII, частина перша, „Збірник істор.-філосо.

¹) З популярних річей більша—брошура М. Чубатого „Митрополит Іпатій Потій—Апостол церковної єдності“ (Львів 1914, ст. 95, 16^о, ц. 35 сот. спершу друкувала ся в часописи „Основа“).

секції“ Наук. Тов. ім. Шевченка“, (Київ. Львів, 1913, ст. 315, ц. 2 р.) проф. М. Грушевського Праця ся являєть ся визначним здобутком української науки за минулий рік. У ній можна сказати вперше вповні докладно і прозоро освітлено один із мало розроблених досі періодів нашого минулого, період перед добою пригноблення живих сил нашої нації, перед одним з „антрактів“, на які так багата наша історія. Поки що маємо першу частину тому—від куруківської кампанії до війни 1638 р. Сей період визначаєть ся народними рухами, що згодом за Хмельницького обхопили цілу Україну. „Антракт“ маємо в другім періоді, від 1638 до 1648 р., коли в укр. життю запанував застій і пригноблення. Том має такі розділи: I. В атмосфері льояльності (1626—1628) (Компромісові течії серед вищого духовенства. Льояльна політика козацтва. Кримські справи і походи). II. Напруження і конфлікт 1630 р. (Роздвоєння серед козацтва. Релігійна агітація. Афера Смотрицького. Собори 1629 р. Морські походи). III. Безкоролівє і „заспокоєння православних“. IV. Козацькі справи 1632—1637 р. (між иньшим—напруження серед козацтва, повстання Павлюка). V. Війни 1637—8 р.р. („Заспокоювання“ України. Нова ординація для козаччини. Похід Острянина).

Короткий загальний огляд козаччини дає книжка покійного В. Антоновича, яка вийшла в Коломиї другим виданням під ред. дра М. Кордуби: „Виклади про козацькі часи на Україні“ (або в частині накладу під титулом — „Коротка історія козаччини“, хоч позначена 1912 р. книжка ся появила ся на книгарськім ринку доперва в минулім році, тому й принотовуємо ми її на сім місці. Є се передрук відомих „Бесід про козацькі часи на Україні“, що вийшли першим виданням в Чернівцях без імени автора. Свого часу надрукував про їх свої замітки проф. М. Грушевський (льв. „Записки“ ст. XXII), до котрих і відсилаємо цікавих ¹⁾).

Дальше маємо кілька розвідок присвячених Хмельницкому. Др. Степан Томашівський видав 3-й том „Матеріялів до історії Галичини“ (Жерела, т. VI), які обіймають роки 1648—1657 (Львів, 1913, ст. XX+151+244). В передмові оповідає видавець в живім і інтереснім викладі про „Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину“ (Два місяці української політики 1648 р.)“. Автор поясняє похід Хмельницького під Львів і Замостє лише як демонстрацію. Тому Хмельницький і не намагав ся заволодіти сими твердинями, лише задовольнивши ся окупом, який повернув на заплату Татарам. Розвідка

¹⁾ З популярних книжок одмітимо ще нове видання брошури М. Драгоманова „Про українських козаків, Татар і Турків“ (вид. „Просвіти“, Львів 1913, ст. 56, Ц. 30 соп.

д-ра Томашівського вийшла й окремою відбиткою в серії видавництва „Вчора і Нині“ (Львів 1914, ст. 151, ц. 3 Кор.). Проф. М. Грушевський в короткій статі в „Сборнику статей в честь Д. А. Корсакова“ (Казань 1913) спiniaється на одній з легенд Хмельниччини—про повстання Линчаївців і виступ їх згодом на чолі з Хмельницьким—„Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і Линчаївці“, „Сборник“, ст. 510—513 і окремо; Казань, 1913, ст. 4, вел. 8^о), показуючи, як ся легенда, як вийшла з „Запорожської Старини“ Срезневського, так і досі переходить із праці в працю з ріжними додатками й розмальовуваннями. Ів. Каманін в статі „Походження Богдана Хмельницького“ (київ. „Записки“, кн. XII, ст. 72—77 і окремо, К. 1613, ст. 6) доводить на основі архивних матеріалів, що Хмельницький належав до київського міщанства.

Часами після Хмельницького займається Василь Герасимчук в своїй просторій і скрупулятній студії „Чуднівська кампанія 1660 р.“, кінець котрої подають 1, 2 і 4 кн. льв. „Записок“ (т. CXIII, CXIV і CXVI, ст. 44—68, 57—80 і 40—68). Для кінця XVII ст. маємо кілька дрібніших причинків Вадима Модзалевського: „З історії роздавання свободних військових земель в XVII віці“ (ibid. кн. 1, т. CXIII ст. 69—76), „До історії Коломиїців у Гетьманщині“ (київ. „Записки“, кн. XII, ст. 78—79 і окремо, ст. 2) та „Полковницькі оборонні універсали“ (льв. „Зап.“ кн. 2, т. CXIV, ст. 154—156), Спірне питання з історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII вв. порушує полеміка Михайла Слабченка з Миколою Василенком (див. льв. „Зап.“ кн. 4, т. CXVI, ст. 69—86: „Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст.“). Нарешті важне джерело як історичних відомостей, так і з боку мови становить XXII-й том „Жерел“, в яким видав В. Модзалевський IV-й том відомого „Дневника Якова Марковича“ (Київ—Львів, 1913, ст. VIII+385, ц. 1 р. 50 коп.). Том сей обіймає період 1735—1740 років. В скороченій формі виданий був сей „Дневник“ ще в 1859 році Олександром Марковичем. Пізнійше в повнім обемі видав перші три томи (за роки 1717—1734) покійний Олександр Лазаревський. Видання Модзалевського продовжує видане Лазаревського з тою одначе важною ріжницею, що подає Записки Марковича в автентичній формі, по оригіналу, й без пропусків, які подибуємо у Лазаревського¹⁾). Невиданими ще зістають ся Записки“ за рр. 1741—1767, які вийдуть пізнійше.

З популярних брошур варта нашої уваги книжечка Д. Дорошенка „З минулого Катеринославщини“ (Катеринослав 1913, ст. 66, ц. 10 коп.), яка подає коротку історію краю і його заселення.

¹⁾ Див. низше в відділі „Критики“.

Нарешті щоб покінчити з XVIII в. зазначимо ще статейку Костя Широцького про портрет роботи Норблена ніби з Мазепи („Ма-
зепра aetat 70 Норблена“ „Сяйво“, ч. 10—12, ст. 245—247).

Осібнo треба згадати брошуру д-р. Івана Крип'якевича „Герб України“, котра вийшла відбиткою з Календаря „Просвіти“ на р. 1914 (ст. 16, ц. 10 сот.). Автор збирає відомості про герб і національний колір і на підставі історичних доказів приходить до того висновку, що нашим гербом має бути лев, а кольором синьо-жовта барва; книжечка ілюстрована 10-ми малюнками.

Вступаючи в XIX столітє почнемо спершу від Галичини, бо для неї маємо тут найбільше матеріялу. Передовсім маємо ряд знадібків до історії просвітнього руху. Так, д. М. Возняк дав у „Ілюстрованій Україні“ кілька цікавих розділів на жаль чомусь недокінченої праці про „Напі університетські традиції у Львові. Перший період (1783—1848)“ (див. чч. 4—6 і 8). Він же подає дещо цікаве „До характеристики Петра Лодія“ (лв. „Записки“ кн. 1, т. CXIII, ст. 148—155).

Др. Василь Щурат знайомить нас з забутою гімназією в Збаражї кінця XVII і початку XIX в. („Незнана гімназія в Збаражї“. „Наша Школа“ 1913, ч. 1, ст. 17—28). Дальше маємо знов статю М. Возняка „З заходів коло ручини в Самбірській гімназії в 1849 і 1850 рр.“ (Ibid., ч. 4—5, ст. 217—233). Др. Ярослав Гординський докладно оповідає на підставі переписки Шанковського про „Віденську гр.-к. духовну семинарію в рр. 1852—1855“ (лв. „Записки“ кн. 3, т. CXV, ст. 77—130 і окремо: Львів 1913, ст. 54).

Про характеристичне явище старої Галичини XIX в.—азбучну війну широко говорить др. Іван Франко в ряді статей в лв. „Записках“ (див. „Азбучний спір в 1859 р.“ кн. 2—4, т. CXIV—CXVI, ст. 81—116, 131—153, 87—125). Про „Першу комісію для українських шкільних підручників“ в 1862 р. знаходимо статейку М. Возняка в „Нашій школі“ (ч. 2, ст. 79—83). Він же знайомить нас і з справою з „Рускою читанкою“ А. Торонського (1867 р.)—див. „Історія одної читанки“ (Ibid., ч. 3, ст. 167—175).

В „Письмі з Просвіти“ (ч. 7, ст. 183—204) той сам автор дає „Короткий історичний огляд діяльності тов. „Просвіта“. Спочатку нарис історії сього львівського просвітнього товариства був надрукований в „Українській Жизні“ (кн. 6, ст. 50—68). Статею про життє й діяльність української університетської молодіжи д. Корнила Захлинського можна замкнути сей цикл статей („Університетська молодіж Австр. України за останніх 40 літ“. „Укр. Хата“, кн. 8—8, 9 і 10, ст. 468—478, 555—563 і 633—641). Для політичної й суспільної історії маємо пару статей дра В. Щурата в „Ділі“ з нагоди наполеоновського ювілею: „Із днів упадку Наполеона“ (чч. 230 і 231)—про

святкування в Галичині погрому Наполеона; в ч. 25-ім маємо його ж статтю—„Тернопільські наради 1816 р.“. Гарний дарунок зробив торік др. Іван Франко, випустивши в другім, поправленім виданню свою відому книжку „Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині“ (Л. 1913, ст. 248, 16⁰, ц. 1 Кор., виданне укр.-р. Вид. Спілки).

Про „Проби організованія руських національних гвардій у Галичині, 1848—49 р.“ пише Іван Кревецький. який вже давніше дав пару робіт з сеї области (див. лъв. „Записки“ кн. 1, т. СХІІІ, ст. 77—146 і окремо: Л. 1913, ст. 70).

Для новіших часів маємо другу частину „Споминів з мого життя“ О. Барвінського (див. „Руслан“ чч. 40—47, 60—108, 171—182), котра треба сподівати ся появить ся й в окремім виданню. Про першу часть читачі знайдуть уваги Д. Д. [орошенка] в кн. 6 „Літ. Наук. В.“. ст. 520—527.

В „Руслані“ ж опубліковані під заг. „Матеріяли до історії нашої народної політики“ (чч. 239—254) протоколи засідань українських соймових послів за рр. 1895—1898.

Торік випав 30 літній ювілей послужання Юліана Романчука. З сей нагоди вийшла відбиткою з „Діла“ брошура про його життя й діяльність („Юліан Романчук—перший український віцепрезидент австрійської палати послів. Його життя і діяльність“. Л. 1913, ст. 24, 8⁰), а о. Олександр Стефанович умістив в „Ділі“ свої „Спомини про перший вибір посла Романчука в Калуши р. 1883“ (див. ч. 119, ст. 3—4).

Багато цікавого матеріялу для характеристики обставин і людей 80 років подає V-й том „Переписки Михайла Драгоманова“, виданий М. Павликом (Чернівці, 1913, ст. 414 + X). Сей том обіймає період 1886—1889 років. Тут же годить ся принотувати й нове видання „Чудацьких думок“ М. Драгоманова (Київ, ст. 159, ц. 60 к.). На жаль видавництво „Криниця“, яке передрукувало сю брошуру, не постарало ся дати хоч невеличкої оцінки сеї книжки та конечних для українського читача в Росії приміток. Мову також слід було поправити відповідно до сучасного стану.

Нарешті відмітимо цінну спробу історії української соціально-демократії Галичини в статях Володимира Левинського „Із українського робітничого руху в Галичині“ („Дзвін“, чч. 6—12). Історик галицької України новіших часів не повинен поминути сих змістовних і цікавих нарисів.

Докладні відомости про розвій і сучасний стан української кооперації в Галичині подав Андрій Жук в своїй брошурі „Українська кооперація в Галичині“ (Київ, 1913, ст. 60, ц. 60 коп.).

Для історії українського суспільства ХІХ в. в Росії маємо знач-

но менше — здебільшого часописні статі й замітки. З них найважніші для нас Олександра Грушевського „З життя українського панства 1830-их рр.“ (Літ. Наук. В. кн. 5, ст. 257—263) і „З життя українського гуртка в Петербурзі 1858—1861 р.“ (і від. кн. 7—8, ст. 20—25), далі „З історії київської громади“ П. Житецького (Льв. „Записки“ кн. 4, т. CXVI, ст. 177—189) і „Історія будови пам'ятника Б. Хмельницького в Києві“ Ореста Левицького (Л. Н. В. кн. 6, ст. 467—483, докладний реферат сеї статі в „Раді“ ч. 99). На підставі архиву Стороженків малює в першій своїй статі д. О. Грушевський приватне життя пана, думки про мастки, відносини до кріпацтва (все се на підставі листування одного з Стороженків). В другій статі маємо кілька цікавих рис до характеристики Костомарова і Куліша. Посмертна стаття Житецького се його промова на Шевченкових роковинах у Києві при кінці 80 років. Тут маємо характеристику Українців 60-х і 70-х років. Характеристична історія пам'ятника великого Богдана, історія можлива лише тільки країні „необмежних можливостей“, цікаво й живо розповіджена в статі О. Левицького.

От властиво і все вартнійше. Решта — принагідні газетні статі, одні кращі, другі гірші. Ось вони: „Мадій Чацький“ д-ра В. Щурата („Діло“ ч. 44), його-ж „Тоаст за українську республіку. До характеристики „Общества мочемордія“ (ibid. ч. 256); „Кирило-Методієвське братство“ О. Н. (азарієва) в ч. 7-м „Ілюстр. України“ (за статтю І. Павловського в „Русск. Стар.“), С. Ёфремова „Просвітні заходи Кирило-Методієвського Брацтва“ („Світло“ р. III, кн. 6, фебр., ст. 3—8). З нагоди 50 літ польського повстання маємо статі д-ра В. Щурата „Золота Грамота“ („Діло“ ч. 15), і О. Назарієва „Повстанє 1863 р. і Україна“ (Ілюстр. Укр. ч. 23, ст. 4—7). Про діяльність Лебединцева (його відносини до Шевченка, справу спровадження до Холмщини попів з Галичини) маємо інтересний фелетон Ромула в ч. 65 „Ради“—„Темна сторінка з минулого“. Нарешті треба зазначити огляд С. Черкасенка „Українське життя в 1912 р.“ (ЛНВ. кн. 1. ст. 183—193).

Слід іще відмітити ряд статей, що так чи инакше малюють сучасне економічне становище України і її населення, як от статі колишнього депутата 2-ої Думи Г. Алексинського „Селянський Банк на Київщині“ (Літ. Н. В. кн. 11, ст. 273—287), „Хутори та одруби на Вкраїні“ („Дзвін“, кн. 7—8 і 10, ст. 66—82, 301—314), „Чи задержала революція розвиток капіталізму на Україні“ (ibid., кн. 1, ст. 31—36), Катерини Голіцинської (Мобілізація земельної власності на Півдні Росії (ibid. кн. 3, ст. 197—203) і „Українці на Самарщині“ ЛНВ, кн. 12, ст. 452—462).

В київських „Записках“ друкувалась широка й ґрунтовна розвідка Миколи Порца „Робітництво України (нарис по статистиці праці)“, закінчена в XII кн. (ст. 131—157). В кінці згадаємо ще брошуру О. Мицюка „Про переселення на Далекий Схід“ (К. 1913, ст. 50, 16, ц. 15. коп.).

В кінці треба занотувати й статі присвячені діячам нашого письменства. Передовсім зазначимо О. Левицького „Сторінка з життя В. Антоновича“ (ЛНВ, кн. 4, ст. 19—27). З нагоди появи кількох російських праць, присвячених визвольному рухови 70 і 80 рр., в котрих розважається й участь Драгоманова в сьм руху і спеціально його відносини до Мальшинського та несвідомої залежності від „Священної Дружини“ etc., умістив д. С. Єфремов ряд статей в „Раді“: „Ще про „Вольное Слово“ (ч. 82), „Драгоманов серед співробітників російського журналу“ (ч. 256), „Коло Драгоманова“ (ч. 289), „Драгоманов на еміграції“ (232, 237, 241). З приводу тяжкої торішньої втрати для нашої науки—смерти обох бібліографів наших—Івана Єм. Левицького й М. Ф. Комарова в часописах уміщені були їх некрологи, згадки й оцінки діяльності. Про Левицького задав Іван Кривецький—в „Ділі“ (ч. 24) і в льв. „Записках“ (кн. 1, т. CXIII, стор. 155—159), де умістив докладний некролог покійного. Про Комарова писали: Ан. Василько і Єфремов „Памяти Михайла Комарова“ в „Раді“ (1-й в ч. 194, 2-й в ч. 187), Гр. Тищенко „З останніх днів М. Ф. Комарова“ Ibid. ч. 183). Статі ці подають трохи матеріялу до біографії покійного і доповнюють наші скупі відомости про нього. Використав я їх в своїй статі—„Михайло Комарь (Комаров)“, уміщеній у „Літ. Наук. В.“ (кн. 10, ст. 120—131).

З нагоди 30-літнього ювілею наукової діяльності Д. Яворницького подав Дмитро Дорошенко ширшу згадку за заслуги ювілянта в „ЛНВ.“ („Дмитро Іванович Яворницький“, кн. 12, ст. 506—513). Крім сього були його статі про історика Запорожа в „Раді“ (ч. 269), звідки її передрукувало „Діло“ і в „Дніпрових хвилях“ під заг. „Запорожський батько“ (ч. 10, ст. 163—166). Тут же подано й „Реєстр наукових і літературних праць Д. І. Яворницького“ (ст. 166—168).

Переходимо тепер до доробку на полі історично літературному.

З загальних курсів історії літератури можна відмітити на жаль тільки одну працю і то лише популярну. Маю на думці „Начерк історії української літератури“ Богдана Лепкого, книжку II-гу, котра появилася на книгарському ринку доперва в минулому році (видаана в Коломиї, ст. 272, ц. 1 кор. 90 сот. в оправі). В заголовку стоїть „Від нападів Татар до Котляревського“, але д. Лепкий далеко ще не дійшов до Котляревського, бо спинився в своїм викладі перед відродженням

XVI—XVII в. Завдання автора, розуміється, не легке, що й казати: добу охоплює він дуже невдячну для історика літератури, та й попередників собі властиво не має. Се примушує ставити ся до його праці з певною поблажливістю. Добре, мовляв, і те, що маємо. Та все ж мусимо ствердити, що такі доброго підручника як не мали перед Лепким, так не маємо і по появі його книжки. Такий примітивний підручник рідко доводить ся стрінуги! Немов автор ніколи не викладав історії української літератури, а взяв ся писати підручник *ad hoc*, не поробивши відповідних студій і не поглянувши навіть до сусідів, як справа з підручниками стоїть у них. Як треба писати такі підручники, може д. Лепкий побачити хоч би з новіших російських підручників В. Келтуяли, праці котрого поручаємо його увазі. З них він побачить, що й про невдячні часи можна писати дуже цікаво. Але для сього треба й відповідної ерудиції. Треба ширшого світогляду історичного й історично-літературного. Тоді й мертві й схоластичні, здається, праці промовлять живим словом і допоможуть учневи зрозуміти ту добу, в якій вони повстали, тих людей, що їх творили й тих, для кого творили сі люди. Наївна ж філософія д. Лепкого, котрою він помастив реєстр вчитаних з чужих книжок фактів, на жаль, може викликати усміх навіть у пильнішого ученика. Ерудиція автора не стоїть на щаблі останніх здобутків науки, але се не перешкоджає йому нею пописувати ся і то зовсім без потреби, бо навіщо ж ті викази „жерел“, які він нераз наводить, — всякі такі праці як от „О военномъ искусствѣ монголовъ“ і тому подібні? Кожний, хто хоч трохи знайомий з літературою предмету, переглянувши „жерела“ д. Лепкого, побачить там купу непотрібного баласту або річей мало недопотопних (як напр. польський переклад підручника Греча etc.). Для кого сі „жерела“? Чи для ученика може? Але ж ученикови треба дати літературу таку, яку конче має він пізнати, щоб поширити відомости, зачерпнені з підручника, отже не спеціальну. Для вчителя також вказівки д. Лепкого ні до чого, бо випадкові й передавлені.

Словом, підручник д. Лепкого не далеко втік від підручника д. Чайківського, якого „Всесвітня історія“ вийшла в тім самім видавництві Оренштайна. Відна українська середня школа, що мусить задовольняти ся такими виробами: поза десятком—другим імен і років від усіх сих історій в ученика зостанеть ся в голові самий туман.

Ніби продовженням нитки, на якій урвало ся оповідання д. Лепкого, маємо в легкій й цікавій промові покійного П. Житецького, яку виголосив він на одній з вечірок в пам'ять Шевченка у 80 рр. і яку отсе лише торік опублікував „Літ.-Наук. Вістник“ під загол. „З історії українського письменства“ (кн. 5, ст. 296—303). Кинувши ретро-

спективний погляд на XV—XVI в. Житецький переходить до XVII, спiniaючи ся на просвітньо-культурнім руху, літературних змаганнях і провідних ідеях письменства. В кінці згадує ширше за інтермедії—попередницї „Енеїди“ Котляревського.

З спеціальних розвідок треба зареєструвати дві книжечки д-ра І. Франка „Пяницьке чудо в Корсуні“ (ст. 31, 16⁰) і „Молитва за ворогів“ (ст. 21, 16⁰)—обидві в „Міжнародній бібліотеці“ автора.

В збірці статей д-ра В. Щурата „Літературні нариси“, про які мова буде далі, знаходимо також цікавий причинок до літератури про славне „Слово о полку Ігоря“. Се передрук з давнійших річників „Діла“. Автор переглянувши уважно працю В. Шухевича „Гуцульщина“ вибрав звідти чимало такого, що пояснює не один малозрозумілий вислів у „Слові“, а головню дає красномовний доказ автентичности „Слова“ й глибокої його народности. Після д-ра Щурата звертав увагу на вагу гуцульської говірки при студійованню „Слова“, як знаємо, покійний В. Доманицький в своїх фелстонах у „Раді“.

Далі згадаємо „Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову“—критичну розвідку д. О. Левицького (київ. „Записки“ кн. XII, ст. 5—21 і окремо). Автор збирає історичні відомости про Тяпинського, але аналізуючи їх доводить, що вони не відносять ся до перекладача, про котрого знаємо лише те, що дає філологічна аналіза тексту в його перекладі та його ж власна передмова—та й годі. З нагоди ювілею Потія дає д-р. О. Макарушка „Огляд літературної діяльности митрополита Іпатія Потія“ („Нива“ ч. 24, ст. 706—713). Про „Слїди великоруських літературних творів про флорентийську Унію та урядового акту московського правительства в „Історії флорентийського собора“ 1599 року“ говорить ся в нескінченій посмертній розвідці Б. Бучинського (льв. „Записки“ кн. 3, т. CXV, ст. 23—28).

Йдучи далі мусимо відмітити „Інтермедію Жйда з Русином“, яку видав з своїми увагами д-р. І. Франко в „Міжнародній бібліотеці“ під загол. „Котра віра ліпша?“ (ст. 47, 16⁰). Той же автор подарував нам гарну статтю „Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході“,—вступ до студій над „Богогласником“ (льв. „Записки“ кн. 1, т. CXIII, ст. 5—22)—взірець для молодших дослідників, як треба брати ся до студій над предметом та як можна цікаво й займаюче навіть для профанів написати про річи ніби „сухі“.

З сфери віршової літератури можемо занотувати працю С. Гаєвського „Різдвяні та великодні вірші“ (київ. „Записки“, кн. XI, ст. 75—106 і окремо, ст. 32). Автор торкаєть ся питання про гєнезу бурлескних віршів, подаючи в додатку кілька таких ще неопублікованих

віршів. Про українські різдвяні вірші говорить і д. М. Возняк у своїй невеличкій статі в ч. 3-ім „Ілюстрованої України“ (ст. 8—10 „З різдвяного гумору в старій Україні“). Д-р В. Щурат спiniaєть ся на „Коляді руській шляхті на рік 1764“ („Діло“, ч. 6). Цінним виданням „Матеріялів до історії української пісні і вірші“ д. М. Возняка („Українсько-руський Архив“, вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка, ст. 240, 80), де подибуємо довгий ряд нових текстів з інтересними замітками видавця, замикаємо реєстр добутоків минулого року на полі старого українського письменства і переходимо до початків нової доби.

На жаль тут маємо дуже мало річей дійсно наукового характеру, хоч взагалі бібліографія праць, які відносять ся до XIX в., розмірно велика. Величезна більшість їх присвячена письменству найновішійшій доби.

Старші письменники звертали на себе по за Шевченком, про котрого рік-річно пишуть ся і говорять ся—банальні переважно—річі, дуже мало уваги не лише в журналістиці, але й в науці. Навіть 75-літте смерті Котляревського не принесло нам нічого, щоб поповнювало те, що давнійше було відоме. Маємо пару „ювілейних“ статей і більш нічого, ані про батька нової літератури, ані про його попередників. Згадати хіба брошуру А. Товкачевського про просвітителя України, на яку зложили ся статі, друковані в „Українській Хаті“: „Григорій Савич Сковорода“ („Укр. Хата“ кн. 3—8 і окремо, ст. 67, ц. 35 коп.). Про самого Котляревського по за дрібницями нема що принотовувати. З цілої скупі літератури про нього найкращою річу видаєть ся нам стаття д. М. Сріблянського („Іван Котляревський“, „Укр. Хата“ кн. 11, ст. 683—690). По за тим маємо статейки в „Раді“—С. Ефремова „Шляхом повинности“ (ч. 247) і К. Широцького „Дім І. Котляревського у Полтаві“ (ibid.). Популярну річ написав у „Дніпрових Хвилях“ (ч. 23—24, ст. 338—342) д. В. Степовий: „Іван Котляревський. (З приводу 75-ти літних роковин його смерті)“. Стаття його вийшла й окремою відбиткою—уже в сім році (Катеринослав, 1914, ст. 16, 160, ц. 3 коп.).

Про пєси Котляревського йде мова в нарисах д. Ів. Стешенка „З історії української драми 19-го віку“ в „Сяйві“ (див. ч. 2, ст. 49—54). В ч. 3 говорить д. Стешенко про оперету „Любка“ та про комедію В. Гоголя-батька „Простак“ (ст. 78—82), в ч. 4-м про Квітку (ст. 111—117). У вступі до сих нарисів, спинив ся автор на драматичних творах перед Котляревським, коротко оповівши про діалоги та інтермедії XVII—XVIII в. (див. ч. 1, ст. 14—17).

(Докінченне буде).

К р и т и к а,

рецензії, обговорення:

Владимірь Пархоменко — *Начало христіанства Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX—X вв., Полтава, 1913, ст. VII+191.*

М. Д. Приселковъ — *Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв., СПб., 1913, ст. XI+414.*

В однім часі, хоч і в різних місцях і в різних обставинах вийшли сі дві книги по історії церкви і церковного життя в Київській Русі. До певної міри покриваючи себе самим змістом, вони при всій відмінності так би сказати—наукової фізіономії своїх авторів і їх літературно-наукової манери, мають чимало і спільного та відбивають в собі сучасну позицію історичної науки—студій над життям і пам'ятками Київської Русі X—XII вв.

Для обох вихідною точкою, розуміється, служить монументальна „Історія Русской Церкви“ пок. Голубінського. Тридцять літ, що минули від часу її появи, зробили дійсно пекучею потребою ревизію історії староруської церкви, тим більше що і в момент своєї появи ця праця більш викликала здивованне безсумнівною талановитістю досліду, дотепною критикою, оригінальністю конструкцій, котрими пок. автор старався заповнити прогалини в наших джерельних даних,—ніж давала повне і ясне розв'язання проблем, ним порушених. Д. Пархоменко в передмові так і поясняє—досить скромно—вихідний момент своєї праці. „Естественно являющаяся у преподавателя истории русской церкви надобность пересмотрѣть выводы Голубинскаго, принявши во внимание новѣйшія изысканія по вопросамъ, соприкасающимся съ исторіей начальнаго появленія и распространенія христіанства на Руси, послужила въ свое время первымъ толчкомъ къ разработкѣ нашей темы, имѣвшимъ своимъ послѣдствиемъ написаніе настоящей книги“. Одначе помилить ся той, хто сподіватиметь ся в сій книзі простого перегляду і доповнення, чи поправлення новими даними висновків Голубінського. Автор протиставляє його конструкціям свої власні конструкції, в своїм роді не менше сміливі і гіпотетичні—він признає се і сам, толкуючи се скупиим засобом наших джерел, але в результаті замість ревизії поглядів, здогадів і пояснень Голубінського дістаємо другу серію здогадів—розуміється, часто цікавих і користних,

але позитивного розв'язання і навіть — об'єктивної оцінки даних, які промовляють *за* і *проти* певного погляду, певної гіпотези, — тут нема.

Як відомо Голубінський, рішучий норманіст, в історії християнізації Руси надавав головну роль Варягам - Норманам і вів історію християнства так би сказати — з півночі. Сі погляди мали в наупі своїх противників і своїх оборонців — д. Пархоменко в своїй книзі виступає рішучим антинорманістом, противить ся поглядам про культурну, організаційну роль Норманів на полудні і центр тяжкості християнських впливів пересуває на полудне, а властиво на полудневий схід — в Тмуторакань, в сферу впливу Хозарів. Коротко і досить уривково обговоривши історію поширення християнства на чорноморському побережжі, властиво — давши кілька заміток на сю тему, він також коротко і голословно підчеркує особливе значіння Хозарії в поширенні християнства на Руси (с. 9—10), далі (с. 15—16) також голословно виводить походи Руси на чорноморські города IX в., що вводили її в сферу християнської культури (Амастріда і Сурож), від Руси „Чорноморсько-Азовсько-Донської, або Тмутороканської“. Виступаючи против недавніх висновків Вестберга і Шахматова, він не допускає раннього проникання варязьких походів в Подніпрове, взагалі не приймає дніпровської „пути з Варяг в Греки“ для IX—X в., обмежуючи можливі політичні і культурні впливи Норманів тільки північними, новгородськими краями, а полудневі вважаючи сферою впливів хозарських. З сього становища він дає перегляд історії Руси за другу половину IX і весь X вік і в сім перегляді чисто політичних подій, серед тих гіпотез, які автор противставляє поглядам інших дослідників, розпускають ся факти з історії християнізації Руси, що мали становити властивий предмет досліджу; що правда, констатуючи політичної історії Київської Руси, які подає тут автор, служить йому за підставу того освітлення історії християнізації, яке він подає.

Не допускаючи мисли про культурну висшість норманських дружин IX—X вв. в порівнянні з Київською Руссю ані більшого поширення серед них християнства, автор вважає роль нормансько-новгородських вікінгів і князів, які вривали ся в життя Київської Руси, роллю антихристиянською — як елемент поганський, ворожий християнству, вони, з'являючи ся на київському ґрунті, за кожним разом зміцняли тут опозицію против християнства, яка існувала на київському ґрунті. Приймаючи Аскольда і Дира за князів місцевої київської династії (Дира д. П. ставить одначе перед Аскольдом хронологічно), він вважає правління Аскольда добою поширення християнства: князь, мовляв, поширював його для зміцнення своєї влади монархічним візантійським принципом, але людність ставила ся до нього ворожо (автор посилаєть ся на Йоакимівську літопись) і в тім вона знайшла собі поміч в Олегу, „або

принаймні використала військовий конфлікт його з Аскольдом". Поява Олега на полудні була скороминущем епизодом, але вона зруйнувала початки християнізації, зложені Аскольдом, і Ігор—князь теж місцевого походження, винесений поганською партією, міцно держався поганства, і таку ж лінію вела Ольга, що завязала свої перші зносини з Візантією з мотивів чисто політичних. Познайомившись в Царгороді з християнством ближче, вона потім заходила ся коло його поширення з прихильності до нього, але Святослав, що у автора являється представником норманської стихії (по матері!), руйнує ці нові початки християнської організації. Його син Ярослав приймає християнство й єрархію з заходу, але зложені ним початки київської церкви руйнує Володимир, знову опираючи ся на поганський опозиції. Але розійшовши ся з своїми Норманами і рішивши ся зблизити ся з Візантією і її культурою, він заходить ся сам коло християнізації Русі, і те що не вдало ся його попередникам, удасть ся йому.

Така основна схема сеї книжки, безсумніву інтересної, не вважаючи на свій досить змішаний, не суцільний характер. Як я вже сказав, факти з історії початків християнства розпливають ся в перегляді чисто політичної історії, і книга в більшій мірі займається констrukцією її, як історією християнства. Автор при тім пильнує використати новішу літературу, в деїм зближається до поглядів моєї історії України, далеко більше ще стоїть під впливом поглядів Шахматова, хоч в цілїм рядї кардинальних питань розходить ся з ним; багато місця уділяє також поглядам нової розвідки Ляскоронського про Вишгород—хоч переважно не годить ся з ним. Але поруч такого користання з новіших дослідів дивним чином грають визначну ролю у автора і деякі старі, і то не високої вартости праці. Ще більше вражає велике значіння, яке має в виводах автора Якимівська літопись, з другого боку—та легкість, з якою він викидає за вікно свідоча найважніших джерел—як трактати Олега з Візантією, коли вони стають поперек дороги його виводам. Його аргументація часто неважна, необґрунтована; те що виставляється як чистий здогад, слідом, дивись, стає вже „безсумнівним“ і кладеть ся основою нових здогадів. Невважаючи на се стрічаємо чимало інтересного, оригінального, над чим приходиться ся застановити ся.

Основна ідея книги—глибока відчуженість Київської Русі від Новгородської півночі, їх пізні стрічі, ще пізнійше завязання політичних звязків і певний антагонізм між ними,—варта всякої уваги, хоч викликає багато сумнівів і аргументів против. Не знати, чи автор самостійно підійшов тут до поглядів, розвинених Шельонґовским в його праці *Najstarsze drogi z Polski na Wschód*, чи пішов по його слїдам, самостійно розвинувши висловлені ним погляди (до сеї книжки

д. Пархоменко ставить ся з великим, надмірним поважанням), в кождім разі його погляди, поруч поглядів, розвинених Шельонговским, дають небезінтересні помічення, які повинні бути оцінені при дальших студіях над історією початків Київської держави, і заняття самого автора в сїм напрямі варті всякого спочуття і заохоти. Скромна робота провінціального „преподавателя історії русской церкви“, з усіми прикметами не виробленої ще методично руки, то тут до там прориває ся безсумнівними іскрами таланта історика-дослідника, і неможна не побажати, щоб в будучности знайшли ся більш прихильні обставини, більш сприятлива атмосфера для дальшої його наукової роботи і щоб вона вийшла на ширшу путь правдиво наукового дослїду.

Друга робота—молодого приват-доцента петербургського університету М. Приселкова ще в більшій мірі ніж книжка Пархоменка стоїть під впливами ак. Шахматова—його студій над старим київським літописанем. В сих студіях дивні замовчування найбільш основних питань з історії початків київської церкви, різні недоговорення та суперечности ак. Шахматов пробував пояснити певними тенденціями київської митрополичої катедри—її грецького духовенства, що хотїло затушувати деякі неприємні для нього моменти і підчеркнути провідну роль грецької церкви в історії християнства на Русі. Сї гадки ак. Шахматова, висловлені здебільшого принагідно, положив в основу своєї праці д. Приселков, постаравши ся розвинути їх і довести до краю сю теорію боротьби тенденцій візантійських і місцевих, національних. Не тільки історія київського літописання, що вело ся в духовних сферах, а й історія церковного життя Київської Русі для нього се історія неустанної завзятої боротьби візантійського імперіалізму з змаганням Русі до свободного культурного самоозначення, що глибоко хвилювала не тільки правительство, але й широкі круги місцевого громадянства. Для грецької сторони тісна церковна залежність Русі від Візантії звязувала ся з певною політичною залежністю, являла ся цеглиною в будові „вселенського царства“—сього традиційного ідеалу, що одушевляв візантійських політиків. Для руської сторони питання єрархічної незалежности, або можливої самостійности від царгородської церкви було питанням державної і національної чести, і тому всяке пониження руської церкви, по гадці автора, київське громадянство невблаганно ставило на рахунок свого правительства і своїх князїв, як непростиму провину.

Такий незвичайний інтерес до церковно-єрархічних питань д. Приселков веде ще з першої половини Х в. По його гадці вже в 940-х рр. державна керма київська була в руках християнської партії, „желавшей приобщенія Кіева къ христіанской культурѣ“, до неї належав і Ігор, але „його офіціальне становище не дозволяло йому перейти на

нову віру особисто, поки не були вияснені умови установа державної єрархії в його державі“. Се питання мало бути вияснене при переговорах 945 р., але очевидно Греки не вдовольнили жадань Ігоря і його партії і він зівстав ся в поганстві.

По його смерті заходи коло офіціального заведення християнства і державної єрархії в Києві не переставали, і в 955 р. (сей рік автор приймає для подорожи Ольги до Царгороду і охрещення там на християнство) обидві сторони прийшли до згоди—„форма насажденія церковної ієрархії не посягала на политическую самостоятельность Киевской державы и была приемлема для національного самолюбія Руси“. Але добивши ся охрещення Ольги, Греки не сповнили її жадань і своїх обіцянок, котрими „заманили“ її на християнство. Се поставило Ольгу в безвихідне становище; коли її проба дістати єрархію з заходу теж не удала ся—бо їй давали не архієпископію, не митрополію, а тільки звичайну єпископію, їй не лишало ся нічого як „зробити факт свого охрещення фактом свого особистого, а не державного життя, себ-то зістаючи ся християнкою, зріктись правління в Київській державі і передати її в поганські, свободнійші в міжнародних відносинах руки сина“ (с. 13). Святослав, не звязуючи себе з християнством формально і про око навіть розірвавши з християнською партією, далі вів туж лінію, і пускаючи ся в болгарську кампанію, мав на оці не тільки розширення своєї території, але й „користне для Руси розвязання церковного питання через здобуте болгарського патріархата“. З Володимиром повторяєть ся історія його батька: почавши розривом з поганською партією, він з першим користним поворотом міжнародніх відносин звертаєть ся знову до заведення нової віри й єрархії, з тою ріжницею, що доводить його до кінця, „розвязавши всі трудности далеко не блискучо“ (с. 23). Його теж як Ольгу заманили Греки до охрещення, не сповнивши потім своїх обіцянок; Володимир, здобувши Корсунь, змусив імператорів тільки видати за нього царівну—справа церковного устрою охрещеної вже Руси зістала ся не розвязаною. Довершене вже охрещення Руси поставило Володимира в становище „ще більше безвихідне“, ніж Ольгу; церковну єрархію треба було йому здобути яким би то не було способом. Невідомо, чи він звертав ся по неї на захід, але кінець кінцем він знайшов її там, де шукав його батько—в Болгарії.

Після погрому Болгарії за Святослава, як відомо, самостійна болгарська держава була на якийсь час відновлена в Македонії (від р. 976), і тут же був відновлений болгарський патріархат, з осідком в Охридї. По думці Приселкова, Володимир, не мігши добить ся єрархії з Царгороду, звернувшись до сеї болгарської держави і від охридського патріарха дістав дійсно першого єпископа—був ним звівний Грек Анастас.

В залежності від охридського патріарха—потім архієпископа (бо після того як імп. Василю udało ся підбити собі болгарську державу Самуїла, в 1018 р., охридський патріарх Іоан стратив титул патріарха і став архієпископом, незалежним від царгородського патріарха) київська церква, по думці автора, зіставала ся до 1030-х рр. Тоді візантійське правительство дійшло до порозуміння в церковній справі з Ярославом, київська церква прийшла в завідування царгородського патріархата і дістала відти першого митрополита Теопемита в 1037 р. Перша київська літопись, зложена по гадці Шахматова при новій катедрі св. Софії, поставлений при сій нагоді Ярославом, постарала ся витерти з традиції весь сей дуже неприємний для грецької єрархії епізод—залежності київської церкви від пів-законної охридської церкви, і тому вся ся історія в літописи так основно замовчана, а дійсною епохою христіанізації Руси представлено добу Ярослава, коли то мовляв „нача вѣра хрѣстіяньска плодити ся и расширяти“.

Але не тільки в літературній традиції, а і в житті нова грецька єрархія старала ся по можности витерти сліди охридського епізода. „Учреждения и дѣятели предыдущаго времени подвергаются угнетению: не признаются и, вѣроятно, преслѣдуются монастыри Охридской поры, уходитъ въ тѣнь Десятинная церковь, одинъ изъ крупнѣйшихъ дѣятелей—епископъ Анастасъ, счастливо ушедшій до установленія греческой митрополіи въ Польшу, выставляется продажнымъ и позорнымъ челоуѣкомъ“ (с. 88). Але кінець кінцем ся нетолеранція нової єрархії викликала реакцію по цілій лінії, від духовних кругів до правительства кн. Ярослава. В літературній сфері відповідю на тенденції митрополії автор вважає „Слово о законѣ и благодати“ і „Похвалу кн. Володимиру“, признаючи їх безсумнівними творами Іларіона і піддаючи детальному аналізу (с. 95—199). В політиці ся реакція привела до війни з Візантією в 1043 р. Слова Пселя про „завзяту, навіжену ненависть против грецької гегемонії, що привела Русь до сеї війни, автор прикладає до відносин церковних; по його думці, церковна залежність Руси зпочатку від архієпископа Охриди залежного від Царгороду, а потім від царгородського патріарха, толкувала ся Греками як залежність політична, і се гнівило Русь. „Скинуть эту гегемонию, добиться отъ Византіи признанія русской церкви свободной, а державы Киевской независимой отъ всякихъ посползовеній императорскихъ теорій вселенскаго царства—становится мечтою въ Киевѣ“ (с. 90).

Війна була програна, але натиск Печенігів поставив Візантію при кінці 1040-х рр. в дуже тяжке становище, і сим трудним становищем її задумав Ярослав покористувати ся в церковних справах. Поставлено собором руських єпископів Іларіона, потвердити його мав патріарх. Але потвердження не дали, Царгород завзяв ся, і при новім

договорі, скріпленім одруженням Всеволода з грецькою царівною, Ярослав пожертвував Іларіоном. Він мусів покинути митрополію і пішов в Печерський монастир, де з іменем Никона („Великий Никон“ печерський) ще довго виступає як представник національних змагань в боротьбі з тенденціями візантійськими, а митрополія знову переходить в руки візантійських ставлеників...

Таке освітлення дає автор першому століттю християнства Руси. Не можна відмовити гадкам його певної логічності, його гіпотезам смілого розмаху; він сам признає, що в його праці багато де чого „кажется неприемлемым или неубедительным“, і вважатиме себе вдоволеним, коли його гіпотези „викличуть потребу нового перегляду порушених тут тем“. Я думаю, що ся надія його сповнить ся, і його книга не в однім дасть імпульс до переоцінки старих поглядів, досліді про початки християнства на Русі завдяки працям останніх літ зійдуть з тої точки, на котрій поставив їх Голубінский. Але та схема, яку дає для сеї історії д. Приселков, стрічаєть ся з дуже поважними сумнівами і труднощами.

Та роля в державній політиці, яку надає він питанню про єрархію, рішучо побільшена і просто таки неймовірно, щоб в політиці Ігоря, Ольги, Святослава вона так домінувала, так хвилювала громадянство, щоб через невдачу єрархічної справи мусіла зложити правління Ольга, і т. п. Охридська теорія, виставлена автором для пояснення порожнього місця перед м. Теопемптом, не знаходить собі потвердження в наших джерелах. Автор, як позитивне дане, міг вказати тільки ім'я архієпископа Іоана в оповіданнях про чудо Бориса і Гліба—він за Шахматовим датує сю згадку рр. 1020 або 1026 і вказавши, що тоді охридською церквою правив архієпископ Іоан, ставить здогад, що се був охридський архієпископ—він нагодив ся тоді в Києві. Друга, ще слабша вказівка—се християнські ймення Бориса і Гліба: Роман і Давид; автор звязує їх з іменами болгарських володарів царя Романа і Давида, брата царя Самуїла. Докази, розумієть ся, не надто сильні (завважу, що охридський Іоан, котрому візантійське правительство не дозволило титулювати ся патріархом після умови 1018 року, певно титулював ся б не архієпископом, а патріархом на Русі, по за границями візантійського впливу). Против них маємо насамперед дуже сильне *argumentum a silentio*: не тільки в старій київській літописі, що мовляв умисно замовчала і замазала охридський епізод, але і в інших творах старого письменства, навіть тих що виходили з кругів настроєних супроти грецьких тенденцій опозиційно—нема на нього ніяких натяків; нема слідів і якихось ближших відносин Володимира до нового болгарського царства, підтримування його против Візантії—тим часом коли Володимирови хотіло ся оборонити самостійність кий-

ської церкви від царгородських впливів, то лежало йому на серці заховання незалежності болгарського царства. Далі, против гіпотези і сама логіка мотивів. Виходить, що охридська церква не дала Києву нічого цінного—що найбільше дала єпископа Анастаса, а не архієпископа, ані митрополита; невже ж від Візантії не можна було добити ся навіть звичайного єпископа? Тим часом виходить, що Київ уперто держав ся Охриди, навіть після того, як її підбила Візантія, а царгородський патріархат без сумніву дуже був охочий взяти київську церкву під свою владу і його тенденції без сумніву поділяло і візантійське правительство—і все ж справа потягнула ся, по гадці автора, десь аж до 1037 року.

Огляд другого століття історії київської церкви, поданий автором, викликає теж поважні сумніви. Автор і тут виходить з того погляду, що церковні, єрархічні питання грали велику роль в сучасній княжій політиці, дуже займали і хвилювали громадянство. Коли напр. Всеслав іде на Новгород, то він має „церковний інтерес“—захопити новгородську катедру і порівняти ся з Ярославичами, що добули владичі катедри для своїх волостей (с. 119); коли Всеволод заходить ся коло засновання ростовської катедри, то для того аби порівняти ся з Святославом, що має в своїх волостях дві катедри (с. 139). Коли кн. Святотополк робить собі справу з печерськими монахами, поминаючи митрополита, то в сьм видко „боязнь князя Святотополка кievської обществeнности, которая, будучи, конечно, за русское направление Печерскаго монастыря, могла простить князю расправу съ монастыремъ, какъ политическимъ врагомъ, но не простила бы отдаіе монастыря во власть каeдeры“ (с. 308). Коли Мономах в своїй науці дітям радить всяку ласку і печаливість супроти „єпископів, попів і ігуменів“, а промовчує митрополита, то се робить умисно, попадаючи в тон неприхильному настроєви Киян супроти митрополита (с. 312), і т. д.

Автор проводить далі через свою кингу ту ідею, що грецька єрархія весь час вела лінійю візантійського імперіалізму, грецької виключности, єдиноспасенности грецької церковности, відмовляючи всякої важности і значіння місцевому духовному житю, старанно ігноруючи і понижаючи заслуги місцевих церковних діячів, відмовляючи канонізації найбільш заслуженим подвижникам місцевої церкви, і т. д. Сим викликала вона загальну опозицію против себе—княжого правительства, громадянства, духовенства—на чолі котрого стояв печерський монастир, як найбільше огнище місцевого духового житя і національних церковних традицій. Все церковне жите, особливо київське було переняте неустанною боротьбою сих двох сторін, в котрій перемога все зіставляла ся кінець кінцем по стороні грецької єрархії, не вважаючи на її ізолюваність. Логічно переведена, доведена до крайніх виводів

ся основна гадка автора одначе в значній мірі підкопує себе саму. Як можна припустити з боку візантійської єрархії, яку сам автор величає за її „зручну дипломатичну гру“ таку дрізвякову упертість, узкоголову виключність, таку провокацію національних почувань, яку він малює на протягу своєї книги; з другого боку, коли по стороні місцевій були такі напружені змагання до самостійного національного церковного життя, до єрархічної емансипації, як припускає автор,—то тяжко думати, щоб на протягу цілих століть, серед таких тяжких часів, які переживала Східня імперія, при таких малих політичних впливах її в сфері східньої політики, вкінці—при можливості звернути ся до західньої церкви, київські круги—правительство, духовенство, громадянство були такими безрадними і безпомічними і вміли тільки глухо ярити ся на всі знущання Греків. Відокремлений, всім ворожий, всіми зненавиджений Грек-митрополит, що не має за собою ніякої реальної сили, ніякої матеріальної опори крім свого єрархічного титулу, а веде побідно свою лінію цілі століття—таке явище мало ймовірно.

За всім тим в аналізі фактів церковного життя, поданим автором, багато цікавого, цінного, чимало вірних помічень, справедливих уваг. Книга виявляє талановитого здатного дослідника, обіцяє багато в будучности, особливо коли автор, не вдовольняючи ся сими, на перший раз досить легко киненими здогадами і гіпотезами, згодом сам перейде ще раз холодним аналізом весь сей матеріал, переоцінить свої власні здогади в світлі заміток критиків і власних помічень і дасть уже не матеріал для чужих переглядів, а більш об'єктивне рішення поставлених питань.

Історія Київської Русі, його церковного і суспільно-політичного життя може сподівати ся від нього багато. **М. Грушевський.**

С. Бугославський. *Поученіє єп. Луки Жидяти по рукописамъ XV—XVII вв. Спб. 1913, 42 стр. (изъ Изв. от. рус. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ, т. XVIII, кн. 2).*

Питання про поученіє до братії новгородського єпископа Луки Жидяти (1036—1060 р.) за останні роки було висунуте в працях проф. Н. К. Нікольського, що запідозрив приналежність слова сьому новгородському єпископови. Поученнє се, яке містить в собі виклад елементарної християнської морали, було відкрито Тимковським і надруковане ним 1815 р. по двох списках з написом імени архієпископа Луки. Скоро всі, окрім Строева, визнали за автора поучення новгородського єпископа Луку, про якого літопись каже, що він жорстоко покарав свого слугу і був на покуті в Києві. Ніяких відомостей про його літературну діяльність літопись не зберегла. Тільки в 4-ій новгородській літописі (особливого складу) поученнє приписуєть ся єп. Луді. Більшість

списків анонімна або приписуєть ся иншим особам. Все се змусило проф. Нікольського до скептичного відношення до авторства еп. Луки, а дослідження 17-ти списків дало підставу для висновку, що за-для вирішення питання про дійсного автора поучення треба вяснити: 1) у яких відносинах стоять між собою тексти—літописний і нелітописний, чи користувався літописець останнім, чи може нелітописний текст з'явився пізнійше од літописного; 2) на скільки росповсюджений був поза-літописний текст поучення. Д-ій Бугославський взяв на себе вирішення поставлених завдань і прийшов до висновків тим цінніших, що вони здобуті вірним методологічним шляхом і засновані на пильному вивченні *всіх* (19-ти) списків поучення, відомих досі. Він зібрав усі списки і звів усі варіанти до 9 основних текстів. Вже з побіжного перегляду варіантів до тексту, виданого Тимковським, робить ся ясно, що всі літописні списки, які носять імя Луки, близькі між собою і до тексту Тимковського (А), тимчасом як списки, що зустрічають ся по збірниках, утворюючи споріднені групи,—не виявляють з себе такої тісної групи. Д-ій Бугославський детально аналізує варіанти окремих списків та їх груп і приходить до висновку, що списки поучення в літописах і списки в збірниках ведуть до тексту своїх архетипів, без впливу списків другої групи. У яких же відносинах стоять до себе тексти поученнів згаданих груп? Усі порівняння приводять автора до думки, що архетип літописних списків старший од архетипа збірників, і що останній іде до тексту одного з списків Новгородської 4-ої літописі. Коли ж літописний текст поучення до братії старший од нелітописного, то й затитулювання його „Поученне архієпископа Луки до братії“ треба вважати за найдавніше і гідне довіря, тим більше, що титули в збірниках так ріжноманітні, що вже се одне промовляє проти давности сих заголовків. На закінчення д. Бугославський дає коротеньку історію тексту Поучення: воно увійшло до новгородського зводу 1050 року, початковий звід 1093 р. проминув його, тим і поясняєть ся відсутність поучення у Лаврент. списку, Новгород. І-й лїт. та ин. Звід. 1167 р. запозичив поучення із зводу 1050 року і передав його загальноруському зводови 1423 р., звідки воно попало до зводу 1448 р., а сей останній послужив основним джерелом за-для Новгород. 4-ої літописі. Титул архієпископа був внесений у заголовок Поучення після 1165 р. В XV віці з одного з списків Новг. 4-ої літописі Поученне було вписане до Збірника, звідки перейшло до инших із зміною заголовка. На протязі довгих століть свого існування Поученне, завдяки своєму універсальному характерови, зазнало дуже незначні стилістичні одміни. Серед відомих списків—нема скільки-небудь серйозних переробок Поучення.

В додатку д. Бугославський переглядає і характеризує кілька по-

учнів з характером повчаючим й умовляючим, що по ідеї й формі межують з поученням єп. Луки: всі ці поучення хоча й можуть по своїй формі бути зближувані до науки Луки Жидяти, як запевняв проф. Нікольський, але же не могли служити джерелом для поучення новгородського єпископа або користувати ся ним. Натяк на можливість впливу Поучення Луки почувається тільки в одному з анонімних поучень. Проте, мусимо застерегти,—з поширенням дослідження анонімної літератури XI—XIV вв. може бути сей тезис нашого автора й буде трохи обмежено.

Тексти видано дуже гарно, згідно з найдрібнішими вимогами філіологічної точності. На закінченні статті — цікава виписка з рукопис. Історич. Музею (пізнішого, XVII — XVIII вв.): тут Лука називається „Блаженный єп. Лука. Родомъ Грекъ“. Маючи на увазі руське ім'я єпископа (Жьдислав), ледве чи можна вірити пізньому свідочству з темного джерела.

Праця написана стисло й цікаво—і скромно. Рідке явище серед починаючих авторів: він не вважає за-для себе понижуючим точно розмежувати своє власне й позичене, навіть зазначає (ст. 7), що він завдячує в своїй праці товаришеви по семінару. Явище в наші часи незвичайне, хоча й достойне наслідування.

В. Перетц.

Василь Пачовський. *Нарис історії мініятури по рукописах, Львів, 1913. Ст. 64.*

Заголовок брошури В. Пачовського не зовсім відповідає змістови. Се властиво огляд вистави друків і рукописів, що зберігають ся у Відні в цісарській надвірній бібліотеці. Розуміється важко собі уложити скільки небудь повне представлення про розвій мініятури по виставі віденської, що правда багатої, але не першорядної колекції. Але і таке видання, при бідності української літератури може бути корисним і пожаданим, але при обовязковій умові, щоби се видання було ілюстроване, бо найдокладніший опис пам'ятника, без знимку з нього, не годен дати читачеві представлення про обговорений твір.

Найцікавішим уступом книги є опис кодексів ілюмінованих Стефаном з Сучави: Віденського Апостола і львівського Євангелія (з унів. бібліотеки), хоч присуд автора відносно невмілости сего ілюмінатора мусимо прийняти з великим застереженням: діло в тім що В. Пачовський для своєї праці познайомив ся зі спеціальними студіями в області візантійської мініятури тільки російських авторів, з німецьких же називає лиш пару загальних підручників по історії мистецтва (Springer, Kraus). Між тим російські автори, як Покровський, Стасов, Буслаєв, навіть Кондаков при всій великій науковій ерудиції і запасі знання, не вільні від певного естетичного уперед-

ження, і нахилу оцінювати пам'ятники мистецтва в залежності від зближення їх до реалістичного напрямку. Слідуючи за ними в оцінці старих рисунків Пачовський впадає в помилки, від яких могла б його урятувати знайомість з соліднішими дослідями французьких учених як Delisle, Bastard, Lecay de la Marche і особливе Diehl, автор одної з новітніх праць по історії византійського мистецтва. Бо очевидно критика византійського рисунку під виглядом реалізму, а не лінійної будови, декорування площі і ідейного схематизування не може бути слушною. І ледве чи варто повторювати слова Буслаєва про неумілу техніку і бідність уяви таких прекрасних пам'ятників нашого старого мистецтва, як Ізборник Святослава. А присуд відносно фресок Кирилівського монастиря і мозаїк Михайловського в Києві, в яких „брак всякої пропорції в укладі фігур, в кольористиці мертві тони виказують всю незугарність варварської роботи,“ свідчить як небезпечно приймати на віру сентенції найавторитетніших учених. (Подібну думку висловив Покровский в опозиції до Прахова в Очеркахъ памятниковъ христіанской иконографіи и искусства 274—288).

Тою-ж причиною (незнайомством з французькою науковою літературою) мабуть треба пояснити і думку В. Пачовського, що „історія західної мініјатури не прислїджена так основно, як історія византійської мініјатури“. Зрештою найслабшими місцями брошури Пачовського являють ся ті уступи, в яких автор, відходячи від стислого опису віденської вистави висловлює загальні думки і характеристики що до історії мініјатури взагалі. Але мимо того, оскільки брошура описує цікаву Віденську виставу, праця В. Пачовського представляє інтерес, шкода тільки що видана без ілюстрацій.

Д. Антонович.

Д. Абрамовичъ. *Къ литературной дѣятельности мнѣша Камянчанина Исаи* („Памятники древней письменности и искусства“ № CLXXXI) 1913 р., X+8 ст.

Коли зберемо до купи, що власне знаємо ми з української літератури старшого періоду, то спинитись з задоволенням на зібранні ніяк не зможемо.

Єсть одна межа, яка ділить нашу літературу на два помітні періоди, — межа ся 1580 — 1581 рік, себ-то рік видання Острожської Біблії. Починаючи з сього року українська література нам ясна, вона має певний матеріал, який з наукового боку освітлював ся і освітлюєть ся де-далі більше, де-далі краще. Починаючи з сеї великої, величної дати — року видання Острожської Біблії, в українській літературі значно відбиваєть ся ще одна помітна риса,—се ідей-

ність сеї літератури, здебільшого навіть ідейність своєрідна, національна.

Але цього не можна сказати про українську літературу до 1580 р. Перше всього,—ми небагато маємо певного матеріалу, на якому може твердо спинитись науковий дослідник. Матеріал сей розкидано, ще не зведено його до купи, навіть не складено повного показчика, що власне ми маємо свого з часів до Острожської Біблії.

Звичайно, той просвітний рух, що повстав коло князів Острожських, викликаний був чимсь попереднім, а та літературна школа, що тоді розпочала працю свою, звичайно, мала попередників. Але що ми про їх знаємо, та й чи знаємо все?

От перед нами випадково впливає одна постать з діячів старшого періоду нашої літератури—се Яким Кам'яничанин, письменник першої половини XVI-го віку, про якого отсе тепер подав відомости проф. Д. Абрамович.

І ранійше наукова література знала йменне дякона Ісаїї, що в миру прозивався Якимом. Ще року 1883 в „Чтеніяхъ въ Моск. общ. исторіи и Древн. росс.“ I, отд. V, смѣсь, були подані відомости про його. А. К. Харлампович, в своїй відомій праці „Западно-русскія православныя школы“ 1898 р., подав вже і головніші риси з життя і діяльності Ісаїї Кам'яничанина (дякона Іоакима).

Народився Яким в Кам'янці Подільській, в „христілюбивій“ родині. Освіту одержав вдома, де був, як він сам розказує, „научень святымъ книгамъ перваго закона Господня и втораго, святымъ догматамъ и благочестивому богословію и священнои оілософії“. Батьки його скоро помирали, і Яким поступив в Кипріянів монастир в Молдавії, де й став монахом. Пізнійше його посвятили на дякона, і він вертається до дому, і проживає то в Києві, то в Вільні. Тут Кам'яничанин і починає працювати на просвітному полі.

Десь коло 1561 г. Ісаїя їде в Москву, щоб придбати там книжок Святого Письма. В Москві Кам'яничанина споткали „различныя озлобленія и наруганіе отъ нѣкоторыхъ людей московскихъ“,—ворогами було знято поголоску, ніби Ісаїя єретик. І бідного монаха висилають перше в Вологду, а потім в Ростов, де його й засаджено до тюрми.

І от з тюрми Кам'яничанин пише „Листъ“ до Івана Грозного, виправдуючись в тій поголосці, що про його пустили вороги. „Листъ“ сей—цікавий документ до освітлення культурно-просвітної справи першої половини XVI-го віку.

Але не скоро дійшов „Листъ“ до царя. Бідний монах, щоб зовсім не впасти в розпач, пише собі „Плачъ“, де розважає себе великими благами на тім світі, по смерті. „Горки юзы темничныи, но сладо-

стенъ рай, въ немже прекрасныи и различныи добровонныи цвѣты и шурове поють. Чаю смерть—безсмертіе помишляю“.

І тільки р. 1582, себ-то коли він проседів у тюрмі 20 років, Кам'янчанина покликали до царя. Цар ласково обійшовся з монахом, пошанув його „милостію государскою“ Проте вернутись до дому Кам'янчанин не зміг,—тоді як раз почалась польсько-московська війна. А до того старий засланець ще й заслаб і скоро й помер.

Проф. Д. Абрамович надрукував три твори Кам'янчанина по спискам XVI-го віку, твори, з яких тільки один був відомий до нашого часу. Твори Кам'янчанина мають певний інтерес не тільки до історії релігійно-церковних відносин старої Москви і Литви, але і до схарактеризування просвіти і літератури сього часу.

Писані твори чистою церковно-славянською мовою сього часу: яких небудь українців в сих творах не знаходимо. І. О.

Henryk Merczyng, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, 8°, стор. X+3+знімки 178. Видання Краківської Академії Наук.

Józef Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, 8°, стор. 352. Видання Краківської Академії Наук.

Свій „Катихисіс“, виданий у Несвіжі 1562 р., присвятив С. Будний князям Радивилам з сеї причини, як мотивував у присвяті: „К тому тѣж и для того, аби ся ваши княжацкіе милости не только въ чужоземскихъ языцѣхъ кохали, але би ся тежъ ваши княжацкіе милости и того здавна славного языка словенского розмилovati и онымъ ся бавити рачили. Сумѣная бо речъ есть, абы ваши княжацкіе милости того народу языкъ миловати рачили, въ которомъ давныи предѣки и ихъ княжацкіе милости пановѣ отци вашихъ княжецкихъ милости славне преднейшие преложеньства несутъ“. Посвята до книжки передрукована в VII р. „Археографического сборника документов“ (Вильна, 1870). Десять більших ересей, не згадуючи про багато інших, налічив Артемії у „Посланію до Симона еретика Будного“ (надрукованім у „Памятникахъ полемической литературы“, кн. 1, 1287—1328). Будний сам прислав Артемієви примірник свого катихизму, а правдоподобно й книжки „О оправданіи грѣшнаго челоуѣка предъ Богомъ“, виданої також 1562 р. Бодай у посланію до Будного говорить Артемії і про книжку „О оправданіи“, яку Будний назвав так „неправедне“. Про посланіє Артемія до Будного Мерчинг не знає, про писання Будного „О оправданіи“ знає не більше, ніж знайшов у бібліографії Сопікова, хоч вістки з життя Будного не так дуже численні. Передрук передмови зазначений ось як: „Сю передмову передрукував Гільдебрандт кирилицею у Вильні

1870 р. в виданнях Археографічної Комісії“. Не зашкодило-б і згадати, що детальним розглядом мови катихизму займав ся проф. Є. Карський в серпневій книжці „Журнала Мин. Нар. Просвѣщ.“ за 1893 р. у статі „Два памятника старого западнорусскаго нарѣчія.

Будного вважає автор Поляком без усяких сумнівів і схильюсть ся до думки Сандія, що Будний був Мазуром. Ні рік, ні місце уродження не відомі. Здогадане місце студій—Краків. Найраніша досі відома дата з життєписи Будного р. 1558, коли 11 січня виленський християнський збір вибрав його катихистом. Як загалом нема в праці відповіди на питання, звідки з'явив ся Будний такий з своїми думками, так і великий катихизм схарактеризований кількома виписками. Автор вважає його „цілком оригінальною працею Будного“ (стор. 15). В таких разі, ще більшою загадкою стає мова обох друків з 1562 р. Сю загадку мусить розв'язати автор будучої монографії про Будного. Не зайвим покажеть ся і справа відношення Будного до Скоринового перекладу нового завіту. В кождім разі своєю працею Мерчинг значно улекшить роботу своєму наслідникови, зібравши старанно дані з життя і діяльності Будного й проаналізувавши розвій його релігійних думок.

Середовище, серед якого прийшло ся працювати Будному, змальоване також в другім розділі праці проф. Третьака, де автор оповідає про боротьбу єзуїтів з реформацією. Перший розділ присвячений становищу руської церкви до часу Берестейської унії, третій писанню Скарги „О једносіи коścioла Воґего“, четвертий календарній справі, пятий розвою унії до 1595 р., шестий довершенню унії, сьмий Скарзі і Філалетови, восьмий обороні унії з боку Потія, дев'ятий Скарзі і Вишенському, а десятий Скарзі і Смотрицькому. Праця проф. Третьака в більшій часті написана ще перед 15 літами, але коли вже по так довгій часі забрав ся автор до викінчення роботи, старав ся використати „в міру потреби всі важніші човійші оброблення великоруські й українські, що відносять ся до предмету, й усі нововидані жерела“. Та виконання не зовсім відповідає сим словам. Досить сказати, що в розділі про Вишенського не використана знаменита рецензія А. Кримського на студию д-ра Франка про Вишенського, рецензія небуденна, бо се осібна поважна студія о 83 сторонах (Київ. 1895, відбитка з „Кіевской Старини“). Для останнього розділу мів автор мати й роботу Осинського „Мелетій Смотрицькій, Архієпископъ Полоцькій (в „Трудахъ“ Київської Академії за 1912 р. й осібно), яка була би пригодила ся авторови праці про Петра Скаргу в історії унії і полемічної публіцистики вже хочби тому, що Осинський рішучо відмовляє Смотрицькому авторства трьох писань з іменем клирика Острозького. Вже скорше можна усправедливити невикористання статей

по всяких „епархіальнихъ Вѣдомостяхъ“, бо їх безумовно дуже тяжко, часто навіть неможливо одержати в Галичині.

Автор підбирає й освітлює факти з католицького становища; тому й наділює Скаргу всіми ясними красками й гарними прикметами, тому й згадує кожного разу князя Константина Острозького з неутаєною несимпатією. Читача притягає мальовничий стиль праці і епічний виклад предмету, тим більше, що автор нерідко робить поправки в думках попередних дослідників або й дає часом зовсім нове освітлення. Поправки не все щасливі, приміром справа автентичности листу патріярха Ніфонта, віднесення слів Вишенського: „комедії строїти і іграти“ тільки до проповідничих новаторств і т. д. Але є тут думки, що переривають досі традиційно повторювані погляди. Може найзамітніша з них справа авторства „Апокрізіса“ книжки, виданої під псевдонімом Христофора Філалета. Вже в „Apologi-і“ зазначив Мелетій Смотрицький незгадану Третяком деталь, що автором сеї книжки був „кальвініст, який а ні не знав нашої грецької віри, а ні не вмів українського письма“ (стр. 95). За Стебельским уважано досі автором „Апокрізіса“ Христофора Бронського. Але дивно, що людина, яка написала такий твір, могла бути поза сим зовсім не відомою; чому не лишила ніякої иншої по собі згадки в літературі? Проф. Третяк припускає, що згадану книжку написав Мартин Броневский, автор твору „Tartariae descriptio“, королівський секретар і дворянин, що його два рази вислав в 1578 р. Стефан Баторій до перекопського хана. Тішився репутацією дуже досвідченої людини в публичних справах і в справах вимови. Був ревним протестантом, і брав участь в торуньському синоді в 1595 р. Його се й Христофора Рея вислав сей синод з листом до Замойського з жалями на релігійні кривди. Зараз по появі „Апокрізіса“ з початку 1598 р. був Броневский послом на сойм з Київської землі і жив в дуже близьких зносинах з князем Острозьким, що називав його „своїм добрим приятелем“. Правдоподібність авторства Броневского скріплює лист александрійського патріярха Мелегія Пігаса до нього, писаний кілька літ опісля. „Таємничний тон листу патріярха й його одушевлення до особи Броневского насувають думку, що патріярх знав щось про Броневского від свого протосінгела Люкаріса й се вводило його в таке одушевлення“ (стор. 184). Не зашкодить тут zarazом зазначити, що згаданий лист припадає на час, коли Острозький думав над унією межи протестантами й східного церквою.

Про цілість релігійних сварок за унією і проти неї остає й далі єдиною праця проф. Брикнера „Spory o unie w dawnej literaturze“ в III зош. „Kwartalnika historyczno-го“ за 1896 р. В оглядах української літератури згадується звичайно тільки про мало що з сих початків української публіцистики. Тому пожаданий був би її огляд з підчер-

кненнем не чисто догматичних суперечок колишніх релігійних фанатиків, але таких моментів, що малюють нам тодішнє суспільно—національне житє українського народу.

М. Возняк.

С. А. Щеглова, *Вирши праздничные и обличительные на арианъ конца XVI начала XVII в.*, СПб. 1913 (Пам. Др. Писъм.).

Нова праця С. Щеглової—а в неї їх де-кілька—коштовна, на наш погляд, а саме через те, що додає нових та свіжих матеріалів що до історії українського давнього письменства, а власне віршування,

Заходами небогатых поки що дослідувачів, як Потебня, П. Житецький. М. Петров, К. Студинський, а особливо В. Перетц, все таки уже використано доволі памяток віршованої старовини. З XVI в. віднайдено та, як відомо, видано: пісню про Штефана воеводу, що записана була в граматичі чеха Яна Благослава 1571 р.¹⁾, вірші на герб кн. Острозького, Передмову до читачів Острозької біблії, Г. Смотрицького, Хронологію Андр. Римші (усі 1581 р.), його ж ще три вірші—в збірнику 1585 р., що видали Мамоничі у Вільні (1585 р.), у Литовському Статуті, на герб Сопіги (1588 р.), та в Апостолі 1591 р., вид. Мамоничів, далі вірш в передмові до „Ключа царства небеснаго“ (1587 р.), у Просфонімі 1591 р.²⁾, три панегірики XVI в., вид. К. Студинського та инш.

Від початку XVII в. маємо такі видання вірш як: „Лямент дому княжат Острозских“ (1603 р.), вірши Памви Беринди (1616 р.), „Възерунок цнот“ о. Єлисея Плетенецького (1618) „Вършѣ на погреб Петра Конашевича Сагайдачного“ (1622) Кас. Саковича та инш.

Що до змісту та форми виданих вірш, то се були або сухо-книжні перші проби не досить складного віршування, або цілком панегірич-

¹⁾ Див А. Потебня, Филолог. Записки, Ворон. 1877: „Малорусская народная пѣсня по списку XVI в., текст і примітки; порівн. Зап. Наук. Тов. ім Шевч., т. LXXV, кн. I, 1907 р., с. 21—22, в „Студіях над українськими народними піснями“, д-ра Франка; пор. Ibid, т. CX, 1912, кн. IV, с. 5—25: додатки й поправки, І Стефан воевода; Ст. Томашівський, Ibid, 1907 р., кн. VI, Miscellanea ст. 128—134: Замітка до пісні про Штефана воеводу.

²⁾ В. М. Перетц, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы 1900, т. I, ч. I—II, особл. ст. 65—81; порівн. его ж „Малороссійскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв., Изв. отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ, 1899; Къ исторіи Кієво-Могилянської колегіи, Чтен. въ Общ. Нест. Лѣтоп., кн. XIV 1900; Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи, I—VIII, СПб., 1901 Очерки старинной малорусской поэзи, Изв. отд. рус. яз. и слов. 1903; Новыя данныя для исторіи старин. укр. лирики, Ibid, 1907, XII, кн. I, ст. 144—184; Кілька пісень к. XVII—поч. XVIII вв., Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., 1908, кн. VI; Панегірик „Възерунокъ цнотъ о. Єл. Плетенецького“ року 1618, Зап. Укр. Наук. Тов. в Кнѣві, 1909, кн. V та иньш.

ного напрямку, що зовсім не доторкались до болючих міст бурхливого українського життя того часу. Як відомо, українсько-католицька наукова полеміка та полемичні казання мали головною метою боронити свою віру та національну справу від заходів полонізації. Красне письменство, як досі здавалося нам, не ставилося до сеї боротьби.

Видання С. Щеглової змінює наші дотеперішні думки. Воно яскраво додає нам, що наприкінці XVI в. український люд мав серед своєї громади такого письменника, що настроїв свою віршову ліру на ту ж само тему, що й полемичне письменство: він присвятив свої вірші боротьбі з еретиками антиринітарями або т. з. „аріанами“. Се новий, досі невідомий жанр в українському стародавньому письменстві.

Ще в 1897 р. проф. Петров значив в „Описаніи рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ“ (в. II, М, ст. 161) збірник вірш в Михайлівськ. мон., деякі з котрих мали оглав „на аріан“. С. Щеглова, видаючи усі 48 вірш, що містить сей збірник, додає до них свою коштовну передмову. Тут находимо доладний опис рукопису, що автор датує початком XVII в., далі уваги що до мови вірш, українсько-літературної к. XVIв.—поч. XVII, на ц.-славянській основі (лексика—мусишь, невдачное, масть, нехай, мовлю, запытайте, та инш). Зміст вірш ясно вказує на їх відношення до полеміки проти антиринітарів, але не всі 48, через те автор передмови поділяє всі вірші на три відділи: полемичні, „похвальныя и назидательныя“. Далі він докладно вивчає питання про походження вірш та призначення їх що до боротьби з антиринітарями, про час складення їх, саме в другій половині XVI в., майбуть до 1582 р., про джерела вірш (особливо евангеліє, псалтир, мінеї та тріоди). Автор вірш, по гадці дослідувача, ледве чи був з школи кн. Острозького, що приємно відносився до антиринітарів. Скорійше він належав до школи кн. Курбського, що вороже ставився до сих еретиків.

Дуже цінна праця С. Щеглової, що дає систематичний та доладний огляд віднайдених та старанно виданих вірш нового жанру та дуже старого часу, має й деякі помилки, хоч й нечисленні та неважні. На наш погляд, поділ вірш на три відділи не тільки „условный“, як каже й сам видавець, але по декуди й неугрунтований та довільний: напр. вірша № 2—„Упадокъ сатани изъ Ада“ віднесена до т. з. „похвальныхъ“, хоча скоріше підходить до „обличительныхъ“, вірши №№ 61 и 62 ближші до „назидательныхъ“, ніж полемичних. Іноді автор помиляється в передачі українських термінів: „поко́ра. Христова“, себто по російському смиреніє в муках¹⁾, автор зрозумів як „покорность“. Хри-

¹⁾ Див. П. Житецького, Очеркъ литер. исторіи малорус. нарѣчія въ XVII в., Кіевъ, 1889 г. стр. 64, приложение „Синонима славенороссійская“,—словник з укр. рукопису XVII в.

сту й передав зміст вірши, начеб то Христос вимагає від людей покори Богу, а не сам дав людям зразок покори своїми муками за людей.

Т. С.

Н. К. Гудзій, *Къ вопросу о переводахъ изъ „Великаго Зеркала“ въ Юго-Западной Руси, Київ. 1913, 42 ст.*

Невелика, але цікава праця д. Гудзія дає перегляд старого питання на основі нових, ще не використаних ученими матеріалів. Ледве чи можна знайти в старій літературі памятку, яка б мала більше розповсюдження, ніж „Великое Зерцало“, як в формі збірника, так і в формі більш або менш значних витягів та окремих статей. Присвячена історії сього збірника повістей в славяно-руській літературі розвідка П. Владимірова значно вже застаріла: неодмінно потрібний перегляд питань, зачеплених названим ученим; назрівають і нові питання, яких він не зачіпав або торкався тільки принагідно і вирішав негативно за недостатчею певних авторитетних даних. До таких питань належить і те, котре вирішене в брошурі д. Гудзія. Попередні дослідувачі вважали, що „В. Зерцало“, переложене в Москві 1677 р. з доручення д. Олексія Михайловича з польського видання—не було звісне в українських перекладах. Та й справді—цитати з „В. З.“, котрі ми зустрічаємо у значнійших письменників XVII в. на Україні, свідчать, що вони користувалися не з готових перекладів, а кожний сам перекладав те, що йому було потрібне: вони всі добре знали і латинську і польську мову. Автор сеї статі подає дані, які дозволяють зробити висновок, що „В. З.“ було переложене в XVII в. на „просту мову“, як тоді казали,—коли не в цілості, то в значному числі оповідань, що складають цей популярний на Заході і в Польщі збірник. Д-ій Гудзій дає реєстр статей з „В. З.“ в рукоп. Київ.-Соф. Бібл. № 179 полов. XVIII в. і Моск. Синод. Бібл. № 729 того ж часу, зазначаючи статі польського „В. З.“, що послужили оригіналом для перекладчиків. Залишається поставити питання, до якого польського видання „Zwierciadła“ сягають старі українські переклади. Можливо, що се було видання 1621 або 1633 рр., точне ж порівняння окремих оповідань перекладу й оригінала впевняють у тому, що перекладчик оповідань, які збереглися в обох рукописах, скористувався з видання 1621 року.

Далі виникає питання, чи ми маємо в українських перекладах діло з безпосередніми перекладами, чи з далекою копією; приклад порівняння показує, що переклад був безпосередній і що москов. та київ. рукописи дають докази існування двох незалежних один од другого перекладів. Окрім того перекладчики допустили деякі відступлення від оригіналу: робили певні додатки (славословіє св. Трійці, повчаючі уваги в кінці оповідань, нарешті долучення нових подробиць,

напр. про Серапіона милостивого, про Руфіна і Секунду) і прощення (назва монашого католицького ордена, рік події, джерело, з якого взято оповідання). Наводимо зразок мови перекладу (не зберігаючи ортографії). „...Шляхтиць одинъ мовиль до того чоловіка: маю дочку уродивую и ростропную, през которую если ся тобѣ подобает, потомство твое може быт вывисшною; тую дам сынови твоему за жону, однакъ такимъ способом, жебысь ты сынови своему всю маетность свою пустил, а сын тобѣ и матцѣ поки живи будете, гоине будет додавать всего, бо суть припадки розмаитыи, в которых сын твой держачи (тримаючи) тую маетность могль был дѣдитцтва пострадалъ“...

Розсліди д. Гудзія і ранійші—д. Шевченка (Къ історіи „В. Зерц.“ въ Юго-Западной Руси. „Вел. Зерц.“ и сочиненія Іоанникія Галатовскаго, Варш., 1909 р. і окремі замітки в Отчетахъ объ экскурсіяхъ семин. русской филологіи)—значно поширюють наші відомості про долю одної з найцікавійших пам'яток старої європейської літератури.

В. Перетц.

Марія Слабченко, *Матеріали по малорусской сфрагистикѣ, Одеса, 6. року, 16 ст.*

Невелика брошура з вищенаведеним заголовком робить дивне вражіння через силу важних помилок та неправильний погляд на значіння ініціалів при гербових печатах. Автор брошури очевидно зовсім не надає значіння сим знакам, тоді як тільки беручи їх під увагу, можна з певністю з'ясувати, що дана печать належить даній особі. Розцвіт печатей старшинських та міських в Гетманщині треба віднести до кінця XVII і початку XVIII в.; в другій половині XVIII в. поруч з иньшими явищами можна зауважити і цілковитий занепад української геральдики і печати стають дуже грубими, користування ними здебільшого цілком випадкове; тому, як що печать належить до 2-ої половини XVIII, не має ініціалів і не має родових геральдичних знаків, то краще її завсім не описувати і не брати на увагу під час праці над сфрагистикою взагалі. Окрім того автор брошури допускає багато помилок в читанню імен і назв. Напр. на стор. 4 ми зустрічаємо Кисляковську сотню замість Киселевської (Чернігівського полку), полковника Іляшенка в 1728 р., коли був один тільки полковник з таким іменем—Максим Іляшенко, який займав уряд Лубенського полковництва в 1676—1687 рр., Полтавського полковника Ів. Чарниша 1720 р. (був полковником в Полтаві Іван Черняк в 1711—1722 рр. і в Гадячі полковник Іван Чарниш в 1709—1715 рр.), військового товариша В. Камшу (?), відомість, що Іван Ломиковський був генеральним есаулом уже р. 1668, коли він сей уряд обняв не ранійше 1691 р., полтавського полкового судію Лисенка, коли такого

ніколи не було, і т. п. Се все помилки на одній тільки 4-й сторінці. Решта теж мають багато неточностей. На 5-й стор. ми знов зустрічаємо полтавського полковника Чарниша в 1716 р., генер. есаула Ів. Скоропадського в 1668 р., хоч він сей уряд обняв не раніше 1699 р. і такє иньше. До числа українських печатей зараховано чомусь печатать „лейбъ-гвардія въ отставкѣ сержанта „Івана Цертемана 1806 р. (стор. 5).

Не можна не вказати також на те, що ініціали на печатах автор брошури цитує неправильно в багатьох випадках. Напр. на печаті ніжинського полковника Артема Мартиновича значать ся у автора букви Ц. В. И. Е (?) Ц. П. В. Д (?) З Н А М, на печаті Василя Золотаренка—Е П В Н З В Ц Н В З (?), Пилипа Уманца—Ф И У П Е П В Ц В З Н (?), Леонтія Свічки—В Ц П В Е Е П Л Л С замість И Ц П В В Σ П Л Л С („Ихъ царского пресвѣтлаго величества войска запорожского полковник лубенский Леонтій Свѣчка“) і т. д. (ст. 6). Останню печатать взято з „Архиву Стороженків“, т. VII, ст. 8, але тут її наведено цілком правильно. Таким чином ініціали не тільки не полегчують авторови брошури орієнтувати ся, але через неправильну їх передачу тільки затемнюють справу; а сам автор мабуть ніколи не пробував розшифрувати, тоді як вони легко надають ся до розшифрування.

Як що стежити далі за текстом книжки, то доведеть ся вказувати не менше помилок; краще правда скомпоновано сторінки, присвячені „гетманській печаті въ ХVІІ в.“ (ст. 11—15) і „запорожським початам“ (ст. 15—16). Але й того, що сказано досить для того, щоб зробити висновок про цілковиту непридатність даної книжки для справок.

В. Г.

М. Е. Слабченко—*Протоколъ отпускихъ писемъ за гетмана Апостола 1782 года. Тутъ и по отезде его велможности записки щоденнія при концѣ того ж года 1782.* Одеса, 1913, стор. 115.

„Діаріуші, каже О. М. Лазаревський (Чтенія въ Общ. Лѣт. Нестора кн. XII)—се були повні дневники административної діяльності правителів краю. Точність записей в них забезпечувала ся офіціальним положенням осіб, яким доручалось вести їх“. Такий діаріуш, ведений старшим канцеляристом Миколою Ханенком в 1722 р. був виданий О. М. Бодянським в „Чтеніяхъ въ Общ. исторіи и древн. Рос.“ в 1858 році. Уривки з дневника (діаріуша) гетьманської канцелярії за 1722—1723 р. були видруковані О. М. Лазаревським в „Чтеніяхъ въ Общ. лѣт. Нестора“ кн. XII. Тепер уривки з діаріуша за 1728 (1727?) надруковав М. Е. Слабченко.

На жаль се виданне викликає велике здивованнє. На окладинці бачимо 1728 рік. А на другий сторінці окладинки стоїть вже 1727 рік. І сей рік власне правильний. Д-їй Слабченко видав діаріуш не за 1728 рік, як можна думати на підставі окладинки, а за 1727 рік. В сїм легко пересвідчити ся, читаючи перші ж слова діаріуша: „на сей 1727 годъ“. Така сама необережність є і в передмові, де напр., дякуючи не точному покликанню, без року, на „Чтенія въ Обществѣ истор. и древн.“ важко догадати ся, що доповнює протокол, який друкує д. Слабченко.

Можна було б побажати д. Слабченкови мати більше уваги до пам'ятки, яку видає. Без сумніву пам'ятка дуже інтересна. Але не зайвим було б, як би д. Слабченко при виданню подав загальну характеристику її. Се тим більш потрібно, що д. Слабченко видає пам'ятку не цілу, а лише випадкові витяги з неї. „Пропущено все те, що в момент списування рукопису (1908)“ пише п. Слабченко, „мало мене цікавило або на мій погляд здавалось незначним“. З огляду на таку невиразність, той хто користується ся виданням д. Слабченка, не розуміє цілком, що саме цікавило п. Слабченка, що могло бути визнано ним не інтересним, з яких мотивів; і потім, що саме було пропущено п. Слабченком, коли він видавав діаріуш? Через се виданне д. Слабченка стає далеко менш значним. Дослідникови доведеть ся мимохіть звернути ся безпосередньо до оригіналу, не вважаючи на інтерес частини протокола, виданої д. Слабченком.

Мик. Василенко.

Іван Джиджора. *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.* (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“). У Львові, 1911, стор. 143.

Не багато видатних наукових праць, опертих до того на великім історичним матеріалі, маємо ми що до історії Лівобережної України. Тому не можна не привітати солідну працю п. Івана Джиджори. Питаннє, розроблене в сій праці, зовсім нове. Ів. Джиджора не мав попередників і підготовляючих праць що до питання, яке він студіює. В основу праці п. Джиджори положено новий матеріал, взятий ним з московських архівів і з харківського історичного архіву. Матеріал сей дуже цікавий і значний.

Праця п. Джиджори складаєть ся з 8 окремих розділів. В першім автор указує на інтензивність розвою в лівобережній Україні закордонної торгівлі, на причини й умови для сього, також на причини, що викликали занепад української торгівлі. Другий розділ присвячено викладу заходів російського уряду, що були наслідком його меркантильної політики і вбивали українську закордонну торгівлю. Третій розділ розглядає переважно місцеві заходи поліційного характеру, що були наслідком загального напрямку російської економічної політики

початку XVIII в. і утворили ряд перешкод українській торгівлі. Четвертий і п'ятий розділи містять в собі цікаві відомості що до втручання Австрії й Польщі в торговельну політику Росії (заходи російського уряду проти закордонної політики України в високім степені руйнували торговельні інтереси Австрії й Польщі). Шостий і сьмий розділ розглядають спроби українських торговців бороти ся з меркантильною російською політикою, а також заходи, за помічю яких гетьманський уряд намагав ся охоронити торговельну клясу від руйнуючого впливу економічних заходів російського уряду. Восьмий розділ—се загальні висновки з цілої книги.

Основна думка в VIII розділі така: „На цілість автономії гетьманщини крім „прав і вольностей“ в сфері політичної складали ся теж такі права і вольности в сфері економічній і фінансовій. Гетьманщина заатакована російським урядом в своїх правах в області економічній тратила силу і престиж в своїх політичних правах, престиж серед українського суспільства, не будучи в стані відповісти всім його вимогам, а не маючи за собою повного морального підпертя у своєї суспільности, тратила тим самим силу і відпорність супроти централістичних заходів російського уряду“ (стор. 142). „Без належного розгляду й оцінки економічної політики російського уряду супроти України трудно було б зрозуміти скорий упадок правнодержавної окремішности гетьманщини“ (ст. 143).

Образ зовсім вірний в загальнім. Не в усім одначе можемо згодити ся з п. Джиджорою в подробицях.

„Кінець XVIII і перші три десятиліття XVIII в. зазначають ся значним розвоєм торгівлі лівобічної України, особливо торгівлею з загрою, головно коли по нещасливій мазепинській справі настають часи релятивного спокою“ (ст. 1). Причини сього д. Джиджора бачить в свободі торгівлі з загрою, в розвитку українського господарства, в інтензивнім переході до грошового хазяйства. Що до останнього, то, на мій погляд, д. Джиджора переоцінює значінне гетьманства Скоропадського. Перехід до грошового хазяйства був досить інтензивний і ранійше. (Масова скупля землі в останній чверти XVIII ст., купчі пишуть ся на гроші, грошові видатки, що були призначені старшині по статям Самойловича, Мазепи, реєстр багатства Самуїловича при його арешті і т. и.). Мені здаєть ся, що помилково погоню за землею д. Джиджора відносить головно до часів Скоропадського. Вона не менша була і ранійш. Скоропадський видавав багато потверджуючих універсалів на маєтности, що були дані ранійше.

Досить справедливо д. Джиджора надає велику вагу в процесі розвою грошового хазяйства новій повинности українського народу—удержанню російського війська на Україні, також тим походам, в яких

мусили приймать участь козаки при Петрі І. Сі походи були далеко від України і потребували багато грошей.

Д. Джиджора зібрав дуже інтересні відомості про заграничну торгівлю України і обставини, в яких вона одбувалась, про речі, які ввозились і вивозились і т. д. Се більш зовнішній начерк торгівлі, але дуже цінний з наукового боку. Він цілком збудований на нових невідомих матеріалах.

Проти цієї заграничної торгівлі й були головним чином направлені укази Петра І. Вони цілком виходили з тої меркантильної політики, котру проводив в економічній своїй діяльності Петро І. Д. Джиджора думає, начеб то укази Петра що до економічної політики стояли в звязку з тими указами, що були направлені проти автономії Лівобічної України. Мені ся думка здається помилковою. Д. Джиджора не навів докладних фактів, щоб її обосновати. Проводячи свою економічну політику, Петро розуміється, не вважав на права і вольності України, котрі він обіцяв держати непорушно; але його економічні заходи не виходили з плянної політики скасування вольностей України, хоч і вели на практиці цілком до цього, як се добре показав д. Джиджора в своїй праці.

Взагалі робота д. Джиджори се дуже цінний вкладок в історичну науку. Вона, як я вже казав, торкається зовсім нового питання, дає багатий архивний матеріал, котрий автор не тільки зібрав, але й обробив критично і вповні науково.

Мик. Василенко.

Жерела до історії України-Руси, том XXII. Дневник Якова Марковича, том IV (1735—1740 роки). Київ-Львів, 1913. Ціна 1 р. 50 к.

Археографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка видала під редакцією Вадима Модзалевського 4-й том дневника генерального підскарбія Якова Марковича. У перше дневник Марковича був виданий Олександром Марковичом, внуком автора, в 1859 р., але в скороченім виді, і ся остання обставина спонукала „Кіевскую Старину“ видати се цікаве джерело української історії XVIII в. в повнім виді. Роспочато було се видання р. 1893 і доведене до 1735 р., склавши 3 томи. Отсе тепер виданий XXII том „Жерел“ являється продовженням видання „Київської Старини“ і містить записи Марковича від 1735 до 1740, які містяться на 385 стор. друку.

Короткі відомості про автора дневника і про значінне поданого матеріалу дав О. Лазаревський в передмові до редактованого ним I тому Дневника у виданню „Кіевской Старини“.

В сей період, який ми розглядаємо, Яків Маркович був бунчуковим товаришем, провадив спокійне безжурне життя в Глухові; одві-

дував начальство і знайомих, бенкетував, грав в карти. Обовязки його службові в „генеральной счетной комиссії уличиванія всѣхъ малоросійскихъ комиссаровъ“ були очевидно дуже нескладні і він не вчав туди. З службових доручень йому тепер дано було лише одне: командірування для збирання залеглостей в Київськiм полку лiтом 1737 р. Опріч того р. 1739 він брав участь в поході проти Турків, але в боях участі не брав, хоч і був в таборі під Хотином. В осени того ж року він повернувся з походу. Заняти якийсь видатний уряд йому не пощастило, хоч і обраний був двічі кандидатом, в числі інших, у-перше в поході на посаду генерального судії, у-друге року 1740 на місце свого батька, генерального підскарбія. Але обидва рази обрали не його, а інших кандидатів.

Дневник Марковича, як відомо, має невелике значіння для політичної історії: для цього автор його дуже обережний; він записує факти політичної історії, переказує зміст одержаних в генеральній канцелярії з кабінету указів, але обмежується лише протокольними вказівками, не вглубляючись в оцінку подій. Він був близький з тодішніми правителями України (князем Шаховським, князем Барятинським, ген. Румянцевим, ген. Шиповим та ген. Кейтом), але не подає ні їх особистої характеристики, ні характеристики їх діяльності, хоч старанно реєструє кожний свій візит, кожний бенкет та обід, на яким гості „поділяли“, та скільки програв або виграв. Що до цього, то дневник дуже докладний: всі торжества й офіційні свята в Глухові, приїзд до Глухова високопоставлених осіб (Бірона, Мініха та інших.) занотовано в дневнику. Так само стежить Маркович за ходом воєнних подій, за долею і службовим рухом представників українських фамілій та урядових осіб. Дослідник української генеалогії знайде в дневнику корисні вказівки. Але політичної фізіономії численних родичів та знайомих Марковича у нього не можна знайти. Сам же автор дневника з політичного боку був, очевидно, людиною цілком невиразною, запобігаючи у владу маючих; його єдиний виступ громадського характеру на протязі цього періоду — участь в колективнім проханні про дозвіл часово забороненого р. 1737 варення горілки.

Більш цікаві Марковича відомості про той збір людей та коштів, якого вимагав тоді уряд. Це був час, коли російська армія під проводом Мініха йшла в похід проти Турків і поверталась назад через Україну. Де-які цифри ілюструють, дійсно, тягар українських жертв. Так в 1736 р. Мініх домагався висилки на лінію з України (не рахуючи Слобідських полків) 38 тис. чоловік посполитих на роботи; генеральна канцелярія постановила післати лише 15 тис. (по 1 з 8 дворів) по ревізії 1735 р. всього на Україні виявилось „мужиків“ 110 тис., але на повторене домагання генеральна канцелярія

уступила. Р. 1738 посполитих в поход призначено було вже 50 тис., в тім числі з глуховської сотні 3207 ч., а з с. Сваркова, найблизшого до Глухова мастку Марковича 36 чол. Які важкі були умовини життя і праці посполитих, котрих висилали на лїню, про се каже посвідчення Марковича, що з післаних р. 1737 Сварковських селян повернув ся лише один, та і той з одмороженими ногами, трое зникло без вісти, а решта вмерла. Козаків в 1736 р. вислано було 15 тис. і на додаток 2 тис., в 1738 — спочатку 10 тис., а потім покликано було всіх козаків та бунчукових.

Та не легший був і збір збіжа й товару. Так, р. 1736 вимогало ся 20 тис. четвертей хліба, 1600 четв. крупи; потім ще в вересні й жовтні того ж року з кожного двору $1\frac{1}{2}$ четв. житньої муки і 2 гарця крупи що місяця; сіна з цілої України в 1736 р. забрано було 500 тис. пудів з приставкою; потрібні були й підводи. Р. 1738 з України треба було зібрати 46 тис. волів, за які обіцяно було запластити. Як важко приходило ся українському населенню, показує та обставина, що довело ся читать у всіх українських церквах 4 грудня 1739 р. царський указ, в якому написано було, що за все забране буде заплачено, що треба людям потерпіти і будуть йому дані всякі милости.

Хоч мало цікавий для політичної історії, дневник Марковича дуже цікавий для історії господарства й побуту тої доби. Заможний землевласник і властитель кількох сел та хуторів (с. Сварков, с. Криски, с. Сухоносівка, с. Тулиголово, хутір Гамаліївський, Перервинський, Криворудський, Каложнівський) він був добрим господарем, і його розпорядки й ті дані, які він подає, дуже цікаві. Сполучивши до купи розкидані вказівки можна одержати цінні відомости про стан землеволодіння, видатність земель, розміри засіву і урожаїв, податки, а також про техніку господарювання; Маркович укладав для своїх старост і економів писані інструкції, одержував від них справоздання і короткий зміст свого листування з ними заносив у дневник. Майже що року обїздив він свої мастки; в його господарстві велику роль грало варення горілки. Дуже цікаві вказівки на ціни й заробітню плату сільсько-господарських робітників. Але найбільше цін вказано що до коней і товару. Напр. зустрічаємо такі ціни: кобили від 12 р. до 3 р., воли до війська 3—4 р., вівці 60 і 70 к., старі вівці й кози по 18 коп., ягнята й козенята по 20 к.; ціни на вино: кварта столового вина 50 к., венгерського—1 р., місцева горілка $18\frac{1}{2}$ шагів відро, полинкове вино—8 коп. кварта; жито—24 к. четверть, овес—18 коп. четверть; фунт осетрини коштував 3 коп., білуги—5 шагів.

Що ж до заробітньої платні, то відомостей менше. Косарі напр. одержували 1 р. 20 к. за 30 возів сіна і 2 руб. за 3 скирди сіна.

Старости й дворники одержували на рік — дворник в Тулиголові 2 р., староста там же 4 р., сукно і кожух; дворник в хуторі Калюжнівським 5 р. 75 к., свиту, кожух і чоботи.

Є вказівки про торговельні знязки Глухова і з окрема Марковича: найкоштовніші річі і часто ліки, купують ся в Москві, рибу привозять з Черкаска, сіль з Бахмуту; горілку Маркович продає в Києві, чай купує в Борзні, їздить на ярмарку до Кролевця і т. д.

На соціальні відносини в дневнику нема майже ніяких вказівок; з одної звістки про спійманне й покаранне біглого селянина Марковича, видно, що се час початків панщини.

Приватний побут ілюструєть ся короткими, почасти загальними рисами, але проте там можна зустріти наприклад звістки про лектуру, яку любив сам Маркович, що випозичав де-кому з своїх знайомих книги. Так, з одної вказівки 1737 р. видно, що в Сваркові була бібліотека з 290 книг, що Маркович передплачував газети. Де-які звістки медичного характеру теж зустрічають ся; Маркович був дуже повнокровний і досить часто лікував ся; тому наводять ся рецепти ліків, записаних лікарями, є вказівки на гонорар лікарєви (за декокт і кровопуск пиявками—5 р., у друге 6 р.; за лікування сухот—16 руб.). Є вказівки і що до тодішньої почти. Р. 1736 на урядження почти позичено було 240 р. військових грошей; в Глухові було 18 коней, а в Тулиголові 14 коней; урядження почти взяли на себе селяне с. Товстодубова. Р. 1737 в Глуховській сотні для почти винанято було 30 коней і за се почтарям заплачено було 625 р. і опріч того давалась мука, крупа, сало, сіль, сіно і овес.

На закінчення характеристики дневника Марковича треба зауважити, що він що дня записує стан погоди, і такі записи за багато літ, без сумніву, цікаві для метеорології. Нарешті в дневнику зазначено і видатні події: так р. 1738, 31 липня був землетрус; того ж року в Глуховській сотні і в Лубенському полку зявила ся пошестна хвороба, були карантини й заборонено ярмарки. Того ж року в Басанській сотні Переяславського полку зявив ся Самозванець, який видавав себе за царевича Олексія Петровича, на ймення Іван Мінецький; йому помогли під Гаврило, басанський наказний сотник Полозко і кілька солдат; всі вони були покарані на горло: самозванець і під посажені живі на палю, а решту четвертовано.

Р. 1740 покарано було трьох розбійників, з яких один, по записи Марковича, їв людське мясо.

З усього сказаного ясно, наскільки дневник Марковича вартий уваги дослідників, і можна тільки привітати намір Археографічної Комісії видати його повністю.

М. К.

П. Струве, *Кріпостное хозяйство. Изслѣдованія по экономической исторіи Россіи въ XVIII и XIX в., Москва, 1913, ст. 340.*

В сій книжці зібрано перероблені та доповнені статті д. Струве, присвячені панському кріпостному господарству. Найбільш уваги в сїх статтях звернено на XIX в., екскурси в попередні століття менш цінні. Присвячені економічному побуту XIX в. начерки сї і досі заховують своє значіння, не вважаючи на великий зріст за останні роки і сирого матеріалу і розвідок присвячених історії селянства в XIX в.

Попередні дослідники застановляли ся переважно на виясненню юридичного становища та щоденного побуту селянства. За останнє десятиліття більше уваги звернули на економічний підклад панського кріпостного господарства XIX в. в звязку з тодішнім економічним становищем Росії та торговельними відносинами того часу. Наслідком поширення відомостей в сїм напрямі було—між иньшим—вияснення економічного підкладу в відносинах панства до плянів визволення кріпостного селянства.

Виявилось, що кріпостний уклад панського господарства перестав місцями бути корисним і панство стало шукати, чим би замінити сю перестарілу, анахронічну основу економічного життя — кріпостне право. Під впливом місцевих умов треба було перейти до иньших основ сільського господарства. Поміщикам з власного досвіду прийшлося переконатись, що місцями користійше тримати селян на оброці (чинші), ніж примушувати їх до барщини (панщини), що вигіднійше користуватись працею вільних робітників, ніж уживати працю примусову підвладних кріпаків.

Доповняючи сї розвідки з економічної історії, статті д. Струве дають часом цінні поправки і звертають увагу на непорішені ще питання. Для своєї цілі д. Струве використовує цінний матеріал—різні агрономічні проекти панства, друковані і недруковані, та економічні описи окремих панських господарств першої половини XIX в.

З наведеної дослідником агрономічної літератури видно, що панів дуже цікавило питання, яка система дає більший дохід, чи оброк чи барщина? Виясненню сього питання присвячені статті в часописах і статистичні підрахунки в проєктах поліпшення господарства. Наведені дослідником уривки доповнюють відомий вже матеріал і зайвий раз нагадують про необхідну обережність при загальнім рішенню сього важного питання панського кріпостного господарства.

Дуже цікаві наведені дослідником зразки тих засобів, якими поміщики гадали поліпшити своє господарство та підняти його дохід. Таку як раз мету мали пляни примусового сполучення селян в артілі, які б могли спільно вести господарство ліпше, ніж кожний член такої

спілки зокрема. Таку ж мету мав на увазі і плян розселення селян з сіл на окремі хутори.

Передруком своїх давніх статей д. Струве зробив прислугу всім, хто цікавиться ся економічною історією російського панства.

Олександр Грушевський.

Культурныя сокровища Росіи. Вып. II. 3. Шамурина. Киевъ. М. 1912. Вып. VIII. Ө. Ө. Горностаевъ. Дворцы и церкви Юга. М. 1914. Стр. 92. Изд. т-ва „Образование“.

Московське видавництво „Образование“ поставило собі метою освітити, випускаючи окремі, ілюстровані монографії, ту культурну силу „Культурних скарбів“, що роскидані по глухій провінції і гинуть в безвісті. Окремі випуски присвячують ся, наприклад, підгороднім масткам і вілям московських магнатів Катерининських та Александрівських часів („Подмосковныя“), деяким, тепер забутим і глухим закуткам Росії (Ростов, Углич, Романово-Борисоглбськ), а іноді старають ся обхопити культурну минувшину таких значних художніх центрів, як Ярославль, Москва, Київ. Ми зупинимо ся тільки на тих з-поміж них, які безпосередно торкають ся України—випусах, присвячених Києву і палацовій та церковній архітектурі нашого краю.

Ледве чи яке инше місто в цілій Росії має таку величезну історичну літературу, як Київ, і знайомство з сією літературою, без сумніву, є першою вимогою, яку ми можемо поставити авторови, що пише про Київ. Тимчасом д-ка Шамурина, перу котрої належить випуск „Київ“ так поверхово і лехкодушно поставила ся до свого завдання, наче б то їй доводило ся писати не за тисячолітній Київ, а про якийсь Конотоп або Миргород. Цілий ряд тяжких історичних помилок, які абсолютно недозволені для історика, що серйозно ставить ся до своєї праці, допускає д-ка Шамурина, яка не студіювала наше місто, а тільки оглядала його, як турист. Так, говорячи про великокняжу добу київської історії, д-ка Шамурина приймає за чисту монету літописний переказ про Кия, Щека і Хоріва, що дали назви окремим частинам міста (ст. 9). Збудованне кам'яної церкви Спаса на Берестові накидаєть ся св. Володимиру (ст. 25). Переходячи до дальшої, монгольської доби, повторюєть ся стара байка про київське „обезлюднення“, здавалось би, давно похована після цілого ряду праць присвячених сьому питанню. Більшої уваги заслуговує розділ праці, присвячений розцвіту української культури, де ми зустрічаємо опис деяких памяток місцевого будівництва, різби, гравюри. Одначе й тут же нас розчаровує—історичні відомости переплутано, дати будівель часто невірні. Повторюєть ся росповсюджений погляд,—правда, його можна вибачити через цілковитий майже брак дослідів у цій сфері—ніби українське

кам'яне будівництво „виникає цілком під впливом західно-європейського стилю бароко, являєть ся як щось несподіване, ні з якими попередніми формами не зв'язане“ (ст. 45). Форми цього бароко здають ся д-ці Шамуриній „чужими руському духу“, вони дбають тільки про те, щоб зрівнятись з „ненависною Польщею“ (ст. 49). В половині XVIII віка, на думку автора „на Україні немає вже власної архітектури“ (ст. 51). І ся, і дальша сентенція, аж до окремих фраз і дат, часто помилкових—запозичені (до того ж без відповідної уваги) з „Історії русскаго искусства“ І. Грабаря. Самостійність виявляєть ся тут лише в змішанні Царського палацу з Кловським (збудованне його кладеть ся на карб Лаврі!).

До позитивних прикмет сеї книжки можна зарахувати тільки опис з добрими знімками деяких київських іконостасів, а також зразки київських гравюр, напр. „Апотеоза Мазепи“ І. Мигури. В цілому, одначе, поверхово накреслені нариси д-ки Шамуриної вираховані тільки на широкого „покупця“, що погано вміє орієнтуватись. Претенсійний, але позбавлений смаку зверхній вигляд книги збільшує неприхильне од неї вражіння.

Значно краще стоїть справа з другим (VII) випуском того ж видання, присвяченого „палацам і церквам півдня“. На цей раз маємо діло з далеко серйознішим автором—Ф. Горностаєвим, що придбав собі звісність своїми студіями про пам'ятки Чернигівщини, зладженими для XIV археологічного зїзду, так само як і великими статями в „Історії русскаго искусства“ І. Грабаря.

Одначе наївного читача, який сподївався б знайти під такою загальною, багато обіцяючою назвою характеристику українських палаців і перков на протязі їх тисячолітньої історії і на території всього „Юга“—знов таки жде гірке розчарування. Праця д. Горностаєва трактує тільки про деякі палади й церкви XVIII в., що зберегли ся на території Чернигівщини. Досить цікавий, хоча трохи недбало зложений, текст книги д. Горностаєва, присвячений нарисови російської поміщицької культури XVIII в., палацам м. Батурина, Почепа, Баклани, Ляличів, церквам м. Козельця, с. Лемешів, с. Романовки (іконостас Боровиковського) та ин. Текст, рівняючи до видання „Трудовъ“ XIV Арх. зїзду (т. II. М., 1911), значно поширений відомостями по історії краю та про його меценатів, більш докладно й зручно описує будівлі і виграє особливо од зазначення авторів будинків, здебільшого невідомих підчас Чернигівського зїзду і вияснених пізнійше. Дивує тільки, що описуючи Батуринський палац, автор не згадує про реставрацію його, зроблену 1911—12 рр. за ініціативою „Общества защиты и сохранения въ Россіи памятниковъ искусства и старины“. Спробу популяризувати серед нашого громадянства відомости про роскинуті по глухій провінції скарби мистецтва можна було б тільки привітати, як би не той зверхній вигляд, що так і бе на де-

шевий ефект, як би не недбалість ілюстрацій та тексту (майже позбавленого наукових приміток) та голосний заголовок, під яким читач знаходе замість опису памяток будівництва, характерних для „Юга“, лише скалки петербурзької культури часів класицизму, наче через якесь непорозуміння занесені в далеку глушину Чернігівщини. Т.

Живоїн Перич — *Задружно право по граѓанском законнику кральевина Србије (прештамповано из Архива за правне и друштвене науке), Београд, 1912 и 1913.*

Видатний правознавець сербський, професор білградського університету Живоїн Перич, звістний за границею своїми розправами, писаними по французьки, додав до своїх спеціальних курсів цивільного права, які викладав в 1905—1909 р. на правничому факультеті у Білграді ще одну розправу, опубліковану у часопису „Архив правничих та соціальних наук“ під вищенаведеним назвищем.

Автор не підходить до задруги з погляду історичного або економічного, а тільки дає коментарій до XV голови другої частини цивільного законника сербського з року 1844, а саме до §§ 507—529. Але праця його цікава не тільки для сербського, а й взагалі для слов'янського правника. Звісно, що складні родини, чи як їх звуть південні Слав'яне, задруги, заєдницї, заєдницькі кучі і т. д., додержалися до сього часу не тільки поміж Сербів, Хорватів та Булгар, але й поміж сільськими громадами деяких країв Росії; там їх прозивають „сложныя семьи, большія семьи, семейныя общины“: про се дивіть ся у моїй розправі *Rodinný neděl čili zadruha v právu slovanském, v Praze 1898*, стор. 49—67. Про те у Перича на стор. 6 I-го зшитку помилково сказано, що окрім Сербів та Хорватів задруга є тільки у Булгар.

Праця Перича містить ся у двох зшитках: перший має 119 сторінок, а другий—145. У першому оповідається про характерні особливі одміни задруги, або ж умови, при яких може істнувати задруга. Автор викладає зміст її у таких чотирох одділах: 1) задруга є здруження межі двома, або й більш особами; 2) задруга є здруження поміж родичами (родинне здруження); 3) задруга є сполучення (спілка) життя й праці. Розказуючи про задругу яко про сполучення двох або й більше особ, автор згадує й про такі „инокосні“ родини, які складаються з одиночки, з єдиної особи; але здається, що поняття „инокостан“ автор дуже обмежує. По Богишичу, який „инокосній“ родині присвятив цілу монографію, инокосною родиною зветь ся й така, що складається з родичів та нежонатих і незамужніх дітей.

Цікава замітка автора на сторінці 5 першого зшитку, де згадується про великі задруги в деяких країнах сучасної Сербії.

Письменник розясняє, яке значінне має у задрозі дорослість або недорослість, чоловічий та жіночий рід і другі обставини. Тому що за друга се спілка родинна, автор заходить у питання про кровне родинство, свойство, духовне й цивільне родство. Через свойство (швагерство?) не виникає задруга, члени задруги не можуть бути по сербському громадянському Законнику ані сводними, ані пасербовими (то б то такими дітьми, яких жінка мала од першого чоловіка). Навпаки цивільне родство, яке виникає прийняттям когось за сина, закладає задругу. Так само, як каже автор, побратимством та посестринством може закласти ся задруга. Кумовство, сватовство та свояцтво не можуть постачити на задружний союз.

Досить широкий одділ про задругу як про маєткову спілку. Письменник тут зачіпає багато спірних питань. Найцікавіше тут рішення питання, чи може бути задруга помежи батьком та сином (I зшиток, стор. 109—110).

В останнім одділі першого зшитку письменник розбирає,—що розуміється під громадянським життям і говорить: „Заєдница живота то је заєдница рада (праці), обитаванье у истом дворишту, оно свакодневно дружење, каје је могучно и перед тога, што поєдини брачни парови живе по засебним стајаами и одвоєно обедују“.

У другому зшитку автор міркує про правові відносини у задрозі. В першій одділі пише про справу задружного майна і перш усього розказує про силу влади, яку має задружний старшина (рос. большакъ, хозяинъ), потім як хто-небудь стає старшиною, і накінець про старшиниху (рос. большуху). Перш усього старшина (старješина) сам без згоди членів задруги не може одчудити задружного майна, та крім того не може те майно і заставити. Перич розказує про се в подробицях. Розбира й питання про те, які відносини межи задругою й третіми особами, коли трапить ся, що старješина доведе до втрати. Цікавий розказ автора про відносини старješини до недорослих членів задруги та про право недорослих на поділ задруги. Другим одділом, де докладно розказується про заставу і продаж заставленого майна задруги, закінчується наукова розправа Перича.

Dr Karel Kadlec.

August von Löwis of Menar: Russische Volksmärchen übersetzt und eingeleitet, Iena, E. Diederichs, 1914 cm. XXVI + 332.

Вище названа публікація російських народних казок звертає на себе увагу не як наукова праця, а як спроба познайомити широкий загал німецької інтелігенції з змістом одного з відділів народної російської творчості. В останні часи Німеччина дуже зацікавила ся Ро-

сією, її культурою, літературою і т. д. Російська казка цікава німецькій публіці так само як китайська, індійська, арабська, отже як щось нове, таємниче, екзотичне. Тут—як каже в передмові перекладчик— „flutet die Woge des Seltsameu, Fernen“.

Як лектура для ширшої публіки видана і зредагована дуже добре, умілою рукою. Перекладчик постарався вибрати все найкраще; заступлені майже всі найважливіші теми, з цілого простору Росії. Вийшла немала трудність з самим перекладом: треба було дати переклад вірний і точний, не затушувати фарб оригіналу, а крім того мати на увазі німецького читача. Читач нарешті таки переміг, в перекладі пропав не лиш „zarter Hauch der Eigenart“, але й стиль, який правда не так легко передати в перекладі. Але не на се я хотів звернути увагу, а на що инше: власне на той факт, що поміж російськими казками опинилися й українські. На 55 казок поміщених в сій збірці маємо 13 українських та 6 білоруських. Автор не числить ся з етнографічними територіями, не бачить ніякої важливішої ріжницї; вони для нього такі самі як ріжницї поміж казками з різних німецьких провінцій—і він безпечно взяв принцип державний. Інтересно, чому тоді не прилучив до „російських казок“ ще й польські, татарські, вірменські і т. д.—адже ті народи живуть також в Росії.

Russische Märchen—се частина видавництва „Die Märchen der Weltliteratur“, яке розпочала фірма Дідеріхса в Єні. Досі вийшло 6 томів казок німецьких, і том „російських“; приготавлиють ся до друку: скандинавські, китайські, японські, єгипетські, староіндійські (буддійські), арабські, сербські та болгарські, новогрецькі, і т. д. Отже на все єсть місце. А такий багатий та прекрасний матеріал Куліша, Рудченка, Драгоманова, Чубинського—називається „російським“.

М. Євшан.

Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stephan von Smal-Stocky und Theodor Gartner, Wien, 1913, cm. 500. 8°.

Ruthenische Grammatik von Dr. Stephan von Smal-Stocky. Berlin und Leipzig 1913 (Sammlung Götschen № 680), cm. 139. 16°.

Давно вже існує катедра українського языка у Львові і можна було сподіватись на великі поступи в діалектологічнім і історичнім студіюванні укр. мови, можна було сподіватись, що молоде покоління фільологів, згуртоване коло наукового огнища, в певній системі і по певному пляну приступить до розроблення сеї ниви, що облогом лежить ще й досі, але минуло багато літ, як умер св. пам'яті О. Огоновський, а про якусь помітну роботу на сій ниві львівського огнища ми щось не чуємо. Правда, в 1910 році в Sammlung slavischer Lehr-

und Handbücher hrg. v. A. Leskien und E. Berneker ми прочитали оголошення, що на приготуванні має ся kleinrussische (ruthenische) Grammatik von Prof Dr. A. Kolessa—Lemberg, але дальших вістей про се не було, і тим з більшою радістю витаємо вищеназвані дві праці черновецьких вчених, що минулого року вийшли в світ німецькою мовою. Перша праця проф. С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера є науковим трактатом, що порушує багато спірних і засадничих питань що до стосунку укр. язика до інших словянських язиків і через те вимагає докладного обговорення, якого зараз в сій замітці, що має на меті тільки подати до відома ширшому загалові сю цінну працю, ми дати не можемо.

Друга праця проф. С. Смаль-Стоцького є невеличким підручником, що має дати Німцєви початкові відомости з української мови, оскільки се потрібно, щоб заспокоїти першу, практичну того потребу.

Спочатку автор дає дуже докладний опис української вимови і в цілому підручнику подає кожне слово у всіх його формах з наголосом західного типу—того що вже чути в західній Київщині й Волині і що захоплює Поділля та ширить ся по Галичині й Буковині. Звукові зміни, що мають таку силу для іноземця, виложено ясно й добре освітлено історично. В часівниках докладно наведено форми доконані і недоконані, вживання прийменників і злучників освітлено прикладами. Закінчує автор свою працю коротким нарисом складні, де показано найважливіші властивости українського словолалу з докладним наведенням форм прийдучого часу в часівниках доконаних і недоконаних.

Вказаними добрими прикметами не вичерпуєть ся вартість підручника, і ми можемо його рекомендувати навіть українській публичности, що так мало теоретично ознайомлена з укр. язиком.

Е. Тимченко.

Русский Филологический Вѣстникъ. Учено-педагогический журналъ, издаваемый подъ редакціей Е. О. Карскаго. Указатель 1879—1913, I—LXX. Варшава, 1913, 8^о, 143 стр.

„Р. Ф. Вѣстникъ“, що видає тепер проф. Є. Ф. Карський, був заснований проф. М. А. Колосовим, а після його смерті редагував ся проф. А. І. Смирновим. За свій довгий вік журнал сей умістив на своїх сторінках багато цінних наукових статей, між иншим і таких, які торкають ся українознавства: питань історії і діалектології української мови, народньої словесности і історії літератури. Добре зложенний покажчик допомагає легко орієнтуватись в багатому змісті 70-ти томів журналу. Спочатку упорядчик дає алфавитний спис авторів з переліченням усіх, навіть найдрібніших статей і заміток і після сьо-

го—систематичний показчик статей по мові й літературі в такому порядку: загальні питання лінгвістики, історія лінгвістики, студії про мови слов'янські й неслов'янські, спеціально—про староруську мову та її діалекти, про сучасні діалектологічні матеріали, і спеціально—про українську мову (малорусское нарѣчіе, ст. 76); після таких загальних вказівок іде дуже гарно і детально зложений показчик статей та їх частин, де мова йде про самозвуки та їх долю, про співзвуки, про наголоси, про форми слів, про відміни, складню й словарний матеріал різних мов, переважно слов'янських; нарешті алфавитний спис пояснених в різних місцях „Р. Ф. В.“ слів, із зазначенням авторів, що предложили своє пояснення.

Показчик статей по словесности подає відомости про статі спочатку про студії народної словесности, потім по питанням методології, про окремі розділи народної словесности, по історії старої й нової літератури. Відділ педагогічний також знайшов собі місце у показчику. В кінці книги—іменний алфавитний показчик авторів книг і статей, про які подані були в журналі рецензії.

Показчик, характеризований нами, має вагу не тільки як справочник: він в стислій формі малює картину росту наукової думки й досліду на протязі більше як 30 років. За сей час по українознавству писали в журналі: *О. О. Петеня* (статі про мову, пояснення українських та споріднених пісень), *С. Н. Браїловський* (про похоронні голосіння південного краю, про Єпіфанія Славинецького та ин.), *А. В. Ветухов* (про місцеві говірки), *В. В. Данилов* (про М. Максимовича та ин. українських учених), *С. Желехівський* (про руські говірки в Сідлецькій губ.); *д. Залозецький*, *А. І. Смирнов*, *В. Каллаш* (про слово о Полку Ігореві), *В. Камінський* (про говірку Дубен. пов.), *М. Карпинський* (про говірку пинчуків, південно-руський Апостол XV в., західно-руські Четві 1489 р. та ин.), *Є. Ф. Карський* (про різні питання укр. мови й літератури), *Н. Коробка* (про звук дж), *А. А. Нікольський* (про мову Іпатієвської літописі), *Н. І. Петров* (про зах. рус. Четві 1489 р.), *А. Розенфельд* (про мову Святославового Ізборника 1073 р.), *В. І. Резанов* (розбор „Очерковъ“ проф. Петрова), *А. І. Соболевський* (про пам'ятки старого галицько-волинського наріччя та багато ин.), *Н. Ф. Сумцов* (про обряди та вірування, рецензія на „Введеніє“ проф. Владимірова), *А. А. Шахматов* (про сформування руських наріччя та ин.), *Н. Шейковський* (статі й рец. на праці по укр. мові), *А. І. Яцимирський* (про старі грамоти), *Х. П. Яциуржинський* (про ліричні укр. пісні та ин.); з молодих учених за останні часи брали участь в „Р. Ф. В.“ князе: *В. П. Адриянова*, *А. В. Багрій*, *С. І. Маслов*, *А. А. Назаревський*, *І. І. Огієнко*, *А. А. Требин*, *С. Ф. Шевченко*, *С. А. Щоголева*.

Тільки переглядаючи покажчик журналу за багато років і кидаючи ретроспективний погляд на зміст його, можна оцінити ту, здавалося б непомітну, але величезну працю, яку вложено видавцями-редакторами в „Р. Ф. В.“, сей одинокий *приватний* російський орган наукової думки на полі фільмобогії. Окрім наукової, культурна вага його велика. Побажасмо сил та енергії теперішньому видавцеві, проф. Карському для дальшої праці.

В. Перетц.

Хроніка.

Українське наукове товариство в Києві випустило сими днями перший том „Записок“ за 1914 рік (XIII з ряду), де надруковані статі: Б. Бучинського; „Грамота Мисаїла“ і „грамота Ніфонта“; Мих. Грушевського: До історії Острянинувої еміґрації, В. Модзалевського: До історії млинського права Гетьманщини, М. Возняка: Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-шій полов. XIX в. (докінчення буде). В. Перетца: До біографії Житецького— його магістерський іспит, В. Щербаківського: Ілюзійне підвищення внутрішньої високости українських церков. XIV том Записок буде присвячений Шевченкові і його добі—статі й матеріали ще напливають (між иньшим матеріали до історії кирило-мефодіївського братства). Том XV присвячується К. Михальчукові з нагоди п'ятидесятиліття його літературно-наукової діяльності і між иньшим міститиме ряд статей по лінгвістиці; час надосилання статей до 25 марта ст. ст.

В найближшій часі має вийти перший том новозаснованої етноґрафічної збірки Товариства—„Український етноґрафічний збірник“, сей том містить статі: М. Сумцова

Слобідсько-українські історичні пісні, Ів. Франка: Старе й нове в устах народу, О. Шрамченка: Де що з народніх звичаїв на Холмщині, Мр. Г. З життя селянина на Київщині, Л. Добровольського „З пісень на Київщині“, Костева (Верховинця) Українське весілля. Загальні замітки і записи з с. Шпичинець (Київщина), з нотами.

Перший том історичних матеріалів, що теж має вийти сього року, міститиме правдоподібно акти генерального слідства по Стародубському полку.

Друкується III том збірника природничо-технічної секції, з такими статтями: А. Куліченка: Садівництво на степовій Україні; П. Немоловського: Графічна інтеґрація, З. Кошеля: Волинські каоліни, М. Русова: Будівля осель на Гуцульщині.

Наукове товариство ім. Шевченка у Львові останніми часами випустило: XIV т. Матеріалів до української етнології, що містить в собі другу серію мелодій українських народніх дум, зібраних і зредагованих Філаретом Колессою. IX том Українсько-руського архива, що містить в собі Матеріали до історії

української пісні і вірші, XVII—XVIII в. зібрані Мих. Возняком, перша половина. VI том Джерел до історії України-Руси, містить матеріали до історії Галиччини 1648—1657, а саме літописні пам'ятки, зредактовані С. Томашівським, з вступною розвідкою його: „Межи Пилявцями і Замостем“. Друкують ся тепер: друга половина збірки М. Возняка, як дальший том „Архива“, корпус колядок, зредактований В. Гнатюком, як черговий том „Етнографічного Збірника“, ювілейний збірник присвячений Ів. Франкови, що вийде як подвійний том Записок (CXVII—CXVIII).

Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові випустило останніми часами такі книги науково-літературного змісту: І. Франко Середні віки і їх поет—Данте Аліґієрі і його твори (статі про середньовічну культуру, про Данта і його творчість, та виїмки з його поезій). Оповідання Марка Вовчка, видані по смерті письменниці з варіантами з рукописів і перводруків. Ореста Левицького Волинські оповідання (з життя XVI—XVII вв.).

Українсько-руська видавнича спілка у Львові крім белетристичних річей видала останніми часами історію французької революції, М. Залізняка, т. I, й Історію нової філософії Віндельбанда.

Київська археографічна комісія має випустити незадовго: Архива части першої том VIII—пам'ятки літературної полеміки против протестантів і уніатів, під ред. проф. Голубева; части третьої т. IV—акти до епохи Б. Хмельницького, під ред. Ів. Каманина. Друкуєть ся II випуск „Сборника статей і матеріаловъ по исторіи Югозападной Россіи“, містить в собі: акти шведських архівів про Мазепу і Мазепинців, зібрані пок. проф. Алек-

сандренком, акти ватиканського архива до історії України XVII в., (реляції нунціатури), зібрані пок. В. Антоновичем, матеріали до історії провобічної України XVI—XVII в. Ів. Каманина, з розвідкою його про договори Хмельницького з Польшею, Швецією і Росією, й ин. В друку акти копних і домініальних судів Волини XVI—XVIII вв., під ред. проф. М. Ясинського (восьмої части т. VII—VIII); акти по статистиці й економіці Волини XVI—XVIII в., під ред. проф. М. Довнар-Запольского (восьмої части т. IX). Друкують ся або готують ся до друку українські літописи XVII в.: Львівська і записки Єрлича під ред. Оп. Левицького, Синопис і хроніка Сафоновича під ред. С. Голубева. Комісія ухвалила также передрукувати літопись Величка, без цензурних пропусків, пороблених в першій виданні; редакція доручена Оп. Левицькому. М. Василенко ладить до видання акти монастирського землеволодіння лівобічної України. В. Кордт ладить третій випуск матеріалів по історії картографії Росії.

Чернігівська Архивна Комісія на останніх своїх зборах в октябрі 1913 року постановила видати актову Стародубську книгу 1693 року окремим виданням. Книга ся містить у собі переважно земельні документи, але має чимало записів й иншого характеру. Взагалі вона має велике значіння для історії краю. Редакцію доручено членові Комісії В. Л. Модзалевському.

Полтавська Архивна Комісія друкує тепер під редакцією В. Л. Модзалевського 3-й випуск актових книг полтавського міського уряду, ориґинал котрих зберігаєть ся в Музеї Української Старовини В. В. Тарновського в Чернігові. Випуск цей обійматиме 1670-ті роки і складатиметь ся майже

виключно з актів цивільного характеру.

Статистичне бюро Полтавського Губернського Земства, на чолі якого стоїть Гр. Ротмистров, видало недавно розвідку „Козаки Полтавського полка по матеріалам Румянцевської Описи“. Виймки і систематизування матеріалів Описі виконали д-ки М. Бронеvська та Н. Рклицька під редакцією М. Рклицького.

Катеринославська Архивна Комісія випустила в січні IX-й том своєї „Лѣтописи“, який містить майже виключно матеріал з українознавства. З статей цього тому зазначимо: Д. Яворницького „Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный“, Я. Новицького—„Малорусскіе народныя заговоры, заклинанія, молитвы и рецепты, собранныя въ Екатеринославщинѣ“, В. Віднова—„Матеріали для історії колонізаціи бывшихъ запорожскихъ владѣній“, Ів. Огієнка—„Очерки культурной жизни Старой Малороссіи“ (про братство й школи в м. Брусилові), Д. Дорошенка—„Объ архивахъ Екатеринославской губ.“. Незабаром має вийти X том „Лѣтописи“, який теж складається переважно з матеріалу по українській історії й етнографії.

Український народъ въ прошломъ и настоящемъ—I том сеї енциклопедії українознавства має сими днями появи́ти ся в Петербурзі як видання М. А. Славинського. Сей перший том містить два огляди М. Грушевського: історію українських студій в XIX в. і розвитку в них завдань українознавства та огляд історії України до 1900 р. (разом 22 арк., з 17 ілюстраціями—шість краєвидів софійська фреска сімї Ярослава і 10 портретів). Другий том, що міститиме статі по географії й статистиці, антропології, етногра-

фії й язика (редакція М. Грушевського, Ф. Вовка і Ол. Шахматова), такої ж великості як і перший, призначений до виходу до літа: всі статі для нього вже готові й ілюстрації замовлені. В том третій піде історія літератури і половина статей по економіці України, в том четвертий решта статей по економіці і огляд українського життя в XX століттю.

„Малороссійскій Гербовникъ“. Чернігівське дворянство приступає до видання „Малороссійского Гербовника“, зложеного В. К. Лукомським і В. Л. Модзалевським, з малюнками оригінальних гербів Г. Нарбута. Для сеї праці використані: Дворянський Архив, Музей В. В. Тарновського, Збірка документів Чернігівської Архивної Комісії і деякі приватні збірки, як наприклад збірка П. Я. Дорошенка. Книжка має вийти в маю цього року. Окрім опису й малюнків більше як 500 гербів в книзі будуть містити ся відомости генеалогічного характеру, з справками про жерела до історії родів. Передплата приймається (по ціні 5 руб.) в канцелярії Дворянського Зібрання у Чернігові.

Нова праця про старе будівництво на Україні. Молодий чернігівський дослідувач старовини П. Савицький готує працю, присвячену художньо-історичному описови маєтків Гринєва, Понуровки й Ущерпя (на Чернігівщині), із знімками з архітектурних пам'яток. Уперше виступив д. Савицький на літературне поле статєю „О каменномъ зодчествѣ Украины“, друкованою в „Черниговской Земской Недѣлѣ“.

Міський історичний музей у Києві. Художньо-промисловий відділ Музею за 1913 рік збагатив ся на 365 предметів. З того важніше: порцеляна і фаянс різних фабрик, переважно місцевих — Межигор-

ської, Миклашевського (Глухів. пов. на Черниговщині), Барановської (на Волині) та інших, часом мало відомих, що колись були на Україні. Дуже гарні речі прибули з виробів колишньої Київ-Межигорської фабрики: вази, кошики для квіток з фігурками амурів. Взагалі відділ межигорського фаянсу в Музеї став тепер дуже показний. Придбано також велику збірку старовинної матерії з шитвом—з різних частин України. Окрім матерій кілька убранных чоловічих і жіночих, шитих камзолів, усе XVIII віку. Решту придбань відділу становлять деякі срібні речі, шкляний посуд, вишивки нитками й бісером за часів кріпацтва.

Історичний відділ придбав за 1913 рік коло 800 номерів. Прибула колекція церковних образів Західної України XVI віку; різний фігурний іконостас з Київщини—XVIII в. Цехові знаки, цехові покривала з Полтавщини й Київщини. Старовинне шите: ціла колекція XVII і XVIII вв.—сріблом, золотом, шовками. Колекція церковних посудів поч. XVII в.—хрести, чаші, дароносиці. Збірка козацьких поясів. Великий портрет чорноморського козака поч. XIX в., подарований гр. А. Бобринським. До музейної колекції „Мамаїв“ прибуло ще 5 екземплярів. Згадаємо ще два портрети полтавських міщан XVIII віку.

Найбагатші здобутки мав у минулому році відділ етнографічний—понад 3.000 №№. Завдяки субсидії од Київського Земства. Музей мав змогу улаштувати цілий ряд етнографічних екскурсій в повіті Васильківський, Канівський, Радомисльський, Липовецький, Черкаський, Київський, Сквирський, Таращанський, Звинородський, Чигиринський і Уманський. Підчас екскурсій сих здобуто 2022 предмета; з того коло 500 номерів різьби на

дереві: миски, посуд дрібний і великий, скрині, знаряддя до саней і до воза, божниці, праники, колекція деревляних форм до виробу медяників, набойні дошки. Коло 500 №№ здобуто шкляних виробів, що колись робилися по невеликих шкляних заводах—„гутах“, переважно в північній Київщині. Сі виробі, являючи зразки чисто-народного смаку, часом досягають великої своєрідної краси. Коло 350 №№ придбано виробів глиняних—посуд і дитячі забавки. Коло 100 старих кахлів. Збірка (коло 150) килимів. 50 №№ народньої одежі й уборів. Дуже багато придбано зразків вишивок, усього за минулий рік привезено з екскурсій і придбано на місці 1300 №№ вишивок.

Порівняючи менше мав здобутків одділ археологічний. З цінніших його придбань треба зазначити колекцію золотих бляшок—окрас, знайдених в числі 42 в с. Расаві Канів. повіту. Гр. Бобринський подарував збірку різних мідних предметів з могили із скорченим пофарбованим кістяком. Він же подарував збірку бронзових царських палиць скифської доби, знайдених по курганах Ромен. пов. на Полтавщині. З інших здобутків варто зазначити фібулу скандинавського типу, знайдену в Києві в могилі, де похорон одбувся через спалення; кинжал скифської доби з бронзовим дуже оригінальним держалом, знайдений коло с. Софіївки Черкас. пов.; бронзові бляшки з малюнком стилізованого лева і т. ин.

Катеринославський музей імені А. Н. Поля. За 1913 рік музей дістав нових 420 №№ (окрім одділу природничого) з того 34 припадає на відділ археології, 120 на загально-історичний, 76 на запорожський, 78 на церковний, 107 на етнографію, решта пішла до відді-

лу varia. З цікавіших добутоків *запорозьського* відділу треба зазначити такі: сосновий сволок з будинку кишенського сотника Григорія Потоцького, знайдений в селі Озерках кобел. пов. на Полтавщині. Кінці сволока обрізані, але посередині зберіг ся напис: „...отца и поспѣшенієм сына и совершенієм святого духа сооружися домъ сей стараніємъ и коштомъ рабомъ Божиимъ Григоріємъ Потоцкимъ его милостію паномъ сотникомъ кишѣнскимъ року 1733 мц...“. Другий сволок—із запорозьського будинку в м. Нікополі з датою 1746 року. Надгробний кам'яний хрест над козаком Пластунівського курення Іван Гарбаренком, знайдений в землі в с. Капулівці на місці останньої Січі. З добутоків *етнографічного* oddілу цікаві колекції малюнків народнього орнаменту, спеціально зроблених по селах Новомосковського повіту з скринь, луток, вікон, рушників і т. ин., усього більше сотні аркушів великого формату.

Музей незабаром матиме новий будинок. Як звісно, губернські земські збори постановили видати 225.000 рублів на будівлю нового будинку музею, поруч із старим. Городська управа дала від себе пляц під будівлю на розі Проспекту і площі, поруч з теперішнім музеєм. Пляц сей цінить ся в 150.000 рублів. Плян будинку виробив інженер Б. Колпичев у клясичному стилі. Будинок матиме два поверхи з половиною. Внутрішній располог нового музею буде уряджено на зразок музею єгипетської старовини в Каїрі. Будовання почнеть ся з сеї весни і за рік має бути скінчене.

Скоро Музей скінчить справу купівлі могили Івана Сірка в селі Капулівці. Справа ся дуже довго тягла ся, бо власниця ґрунту, де

лежить могила, баба Мазайка не хотіла продавати. Тепер ґрунт перейшов до її дочки, ця згодилась продаги і вже добула дозвіл на продаж ґрунту. Таким чином могила славного кошового зробить ся власністю Музею.

Музей української старовини В. В. Тарновського в Чернигові придбав у одного з петербургських букинистів рукопис, що містить у собі копії кріпосних актів на майно, яке належало Київському Михайловському Золотоверхому Монастиреві. В рукопису тому, писаному десь у 1730-х роках, більше 300 аркушів. Документи поділено на глави, де говорить ся окремо за майном в певних районах: в Київщині, Лохвичині, Остерщині і т. д. Серед паперів немало листів гетьманів, полковників та інших осіб напів-офіціального характеру.

Кубанський Військовий Етнографічний та Природничий Музей. Нещодавно видане звідомлення музею за 1911—12 рр. дає відомости про історію Музею і про його сучасний стан. Музей колись належав Кубанському Статистичному Комітетові, тепер же він являєть ся самостійною інституцією. Засновано Музей 1879 року. Тепер поділяєть ся він на oddіли: археологічний, нумізматичний, етнографічний, природничий, сільсько-господарсько-промисловий і рибальський. Археологічний oddіл мав до 1 січня 1913 р. 344 №№ предметів кам'яної доби, бронзової, скифської й кошової, знайдених виключно на території Кубанщини. Етнографічний oddіл не має місцевого характеру: тут поруч з річами, що належать до побуту козацької української людности стрічаємо колекції китайські, японські, перські та всякі інші. Цікавіші для нас збірки предметів народнього побуту—посуд, ліки, та де-що з запорозької

старовини—козацька зброя і одежа. Усього №№ в одділі коло 800. Інші одділи характеризують природу краю і промислові заняття його людности. При музеї є бібліотека, що нараховує в собі коло 8300 назв. Музей містить ся у найманому будинкові і утримується коштом Кубанського козачого війська.

Музей Наукового Товариства імені Шевченка у Львові в 1913 році перейшов до нового помешкання (у власнім будинку при вул. Снопінського ч. 24) і зараз іде росташовування його річей по відділам. Уже зразу можна бачити що й нове помешканне буде за тісне, так що значна частина колекцій мусить зостати ся в схованці. Надрукований тимчасовий катальог музею по відділам археології й етнографії увідділі археології має скатальогізованих 309 №№ палеолітичної доби, 2155—неолітичної, 201—передмікенської, 129—бронзової, 2195—скитської, кочової й княжої доби. Усього у відділі 5012 річей, знайдених майже виключно на території України. Етнографічний відділ складається з двох частин; етнографія з Галичини й етнографія з російської України. Перша частина має 6778 предметів, переважно одежі, всякого знаряддя, моделів будівлі і т. ин. Друга частина має 2320 предметів. Всього поки що в обох відділах скатальогізовано 14.120 номерів.

З прибутків останніх часів треба відзначити збірку писанок (624), що складає дуже показну колекцію, з Галичини, Буковини й Волині. Далі закуплено через д. Б. Заклинського 258 номерів річей гуцульського побуту і моделів будівлі та всякого господарського знаряддя; з різних місць Галичини набуто багатько старих образів, фігур, церковних убрань, всяких тканин, деревляних та металевих хрестів і

т. ин. Між иншим образ Спасителя з датаю 1729 р., портрет священика Онуфрія Баньковського, датований 1715 р., з польськими віршами на оборотнім боці, царські двері з старого іконостасу та ин. З рос. Поділля набуто колекцію глиняного посуду (72 предмети). Д-ій Р. Заклинський подарував до музею 52 предмети з побуту провінціальної укр. інтелігенції кінця XVIII і поч. XIX в., д-ій В. Левицький подарував збірку паперів, що стосують ся до історії укр. товариств. До археологічного відділу прибуло чимало предметів з каміня, глини, бронзи—з с. Городниці коло Городенки; з Івана Золотого прибула, між иншим, бронзова заушниця XI—XII в. так званого київського типу.

Колекції Вол. Лозінського. Богата львівська збірка музеальних предметів пок. Володислава Лозінського недавно перейшла на власність громади міста Львова. Містить вона різні роди зброї, возні трофеї, вироби промислу, портрети, мініятури, емаль, бронзи польського й західно-європейського походження, що стоять в звязку з історією й культурою Галичини. Має незабаром вийти з друку катальог сеї збірки, полишений в рукопису самим пок. Лозінським.

Буковинський Краєвий Музей в Чернівцях відбув в неділю 18 січня н. ст., 21 загальні збори. Із справоздання виймаємо деякі важніші дані.—Буков. кр. Музей числив в останнім адміністративнім році 137 членів (+ 8), між ними кілька місцевих інституцій і 10 громад, які підпомагали його більшими датками. Хоч доходи Музея невеликі 3.000 корон (2.000 к. від міністерства освіти і 1.000 к. від буков. краєвого виділу), удержав виділ фінансову рівновагу і удержував далі загально-доступний краєвий

музей, що за останній рік виказав приріст предметів вартости 222 к. Музей складав ся з доісторичного відділу, в яким переховують ся буковинські знахідки, а між иньшим відомі знахідки з Шипинців (сього року прибули ще нові речі, подаровані п. Костіном), з етнографічного відділу, в яким значне місце займают предмети гуцульського побуту, з природничого відділу і з бібліотеки, з якою в обміні стоїть 31 музейних і подібних інституцій. Музей видає що року окремий науковий збірник (преісторичного, історичного, етнографічного і природописного змісту), але сього року збірник сей не міг скінчити ся складанням через дотепер ще триваючий страйк друкарських складачів. Друкують ся в нїм частини історії Молдавії кн. *Кантеміра* і багато ілюстрована стаття *Д. Олінеску* про готсько-скитське золотництво в Дакії. Музей має окремий фонд на будову власного дому (власну будівельну площу і 14000 к. готівкою), а по найновішим звісткам дістане відповідне приміщене в соймовім будинку, до якого незабаром мають приступити.

Університетська бібліотека в Чернівцях дістала в листопаді 1913 р. 1000 к. на доповнення книжок з обсягу української літератури і доставитиме таку суму через дальші роки. Таким чином поза звичайною дотацією на закупно укр. книжок і часописей, що в останніх роках виносила пересічно коло 120 корон річно зможе зараз бібліотека скомплетувати цілковитого запас укр. книжок і видань з обсягу українознавства і матиме—вийнявши очевидно цісарську надворну бібліотеку у Відні—найбогатший український відділ з усіх університетських бібліотек в Австрії.

Варто згадати, що черновецька універс. бібліотека передплачує між

иньшим і отсі часописи: Літ.-Наук. Вістник, Українську Хату, Дзвін, Сяйво, Укр. Студент, Укр. Життя, і т. д. і з того боку стоїть далеко краще, ніж львівська унів. бібліотека, хоч Українців студентів на черновецькому університеті звичайно коло 200 на 1000 усіх студентів.

Український відділ в Етнографічному музеї Александра III в Петербурзі. При новому Етнографічному музеї імп. Александра III саме тепер улаштовуєть ся український відділ під доглядом проф. Хв. Вовка. Відділ займає дуже простору залу і обіцяє бути дуже цікавим. Для установи колекцій убрання роблять ся манекени по фотографічним знімкам на місцях. Український відділ обіймає не тільки російську Україну, але й Галичину. Порівняючи з великоруським відділом український має більше інтересу з того боку, що буде передавати дійсне життя в усіх побутових подробицях, тимчасом як у великоруському мають перевагу більше показні речі. Улаштування відділу протягнеть ся ще не менше року¹⁾.

Польські причинки до українознавства. Наше історичне життя так тісно звязане з історичним життям польського народу, що приходить ся нам доволі пильно слідити за усіми проявами польського наукового руху. Польські наукові публікації, нові придбання по польських архівах, музеях і бібліотеках, наукові зїзди й експедиції, усе те годить ся пильно реєструвати навіть тоді, коли не безпосередно, а лише посередно дотикають вони української науки.

Найбільш із польських наукових

¹⁾ Про иньші музеї і колекції, інтересні для українознавців, редакція сподіваєть ся подати більшші відомості в дальших книжках.

інституцій дає для українознавства Краківська Академія Наук. Її літературна комісія видала в 1913 р. новий том „Bibliografii polskiej“ пок. *Естрайхера*, а саме XXV том (Роп—Q), що містить реєстр цікавих і для нас польських старих друків з XV—XVIII в. Історична комісія видала яко частину результатів польсько-римської експедиції два перші томи „Monumenta Poloniae Vaticana“ під редакцією д-ра Яна Птасьніка, що містять „Acta Camerae Apostolicae“ від 1207—1377 р. На жаль, для нашої історії вони, з виїмкою двох документів (I, ст. 72—3: лист Локетка з 21. IV 1323 до папи в справі смерті останніх гал.-вол. князів і II, ст. 52—54: лист папи Климентія VI в справі навертання Русинів на католицтво), не принесли нічого цікавого. Зате на особливу згадку заслугоє се, що згадана Академія зорганізувала цілий ряд *наукових експедицій*, котрих задачою є чи то збирання історичних та інших матеріалів, чи то інвентаризованне архівів, бібліотек і т. и. Її ініціативі завдячуємо вже цілий ряд друкованих каталогів, в котрих зінвентаризовано рукописний матеріал деяких публичних і приватних бібліотек.

В першій мірі видала Академія в 1906 р. каталог своїх власних рукописей, зладжений проф. Чубком, а вже в 1912 р. появилася перший додаток (в котрім зінвентаризовано нові рукописні придбання) до цього каталогу, зладжений рівнож проф. Чубком. Українські дослідники найдуть там цілу серію цікавих для себе матеріалів. Небезінтересними являють ся й інші каталоги рукописей, як каталог рукописей бібліотеки г-р. Тарновських в Дзікові, зладжений д-ром Хмельом (Przewodnik bibliogr. 1907—1908 і осібно 1908 р.) з до-

повненнями Вртеля (ibid. 1911 і осібно) та два каталоги, зладжені проф. Чубком, а саме каталог рукописей бібліотеки г-р. Браніцких в Сухій (Przw. bibl. 1908—1910 і ос. 1910) та каталог рукописей бібліотеки г-р. Морстінів в Кракові (ibid. 1911 і осібно).

З доручення Академії відбув наукову подорож *др. Володислав Семкович* в справі видання польських середньовічних річників. Збирання потрібного матеріалу поступає скоро й причинить ся до остаточного усталення текстів згаданих річників. Вельми багатий матеріал, дотикаючий польсько-литовської унії, зібрав *др. С. в Несвіжі, Петербурзі й Москві*. Йому буде присвячена окрема публікація, що появить ся незабаром заходами історичної комісії варшавського Наукового Товариства. До речи буде згадати, що рукописи ім. Публичної Бібліотеки в Петербурзі досліджував уже в рр. 1891—1892 і 1907 *др. Носиць Корженевський* та результати своїх дослідів подав в XI томі видавництва Крак. Академії п. з.: „Archiwum do dziejow kultury i oświaty w Polsce“. Оцінка й доповнення праці д-ра К. з описом цілого ряду нових рукописей з сеї бібліотеки появили ся в „Archiv für slavische Philologie“ (1913, ст. 226—252), пера А. С. Croiset van der Kopp.

Окремої згадки варта *шведська експедиція*, в котрій брали участь з доручення Академії *др. Евген Барвінський, Л. Біркенмаєр і проф. Ян Лось*. Результати своїх дослідів в шведських бібліотеках подали вони в обемистім „Sprawozdaniu z rozszukiwań w Szwecyi...“, що вийшло як раз тепер (1914 р.) накладом Академії. Учасники експедиції просліддили там цілу масу рукописей і старих друків, забраних з Польщі в часі шведських війн, або тамошніх,

що відносять ся до Польщі. Окремий розділ (IV) містить „Rossica“, що стосують ся Польщі. Польсько-римська експедиція продовжує далі свої праці над збиранням матеріалів. Найдено цікаві вельми й незвісні досі *реляції нунцій* про Польщу й незвісний сучасний італійський опис походу Стефана Баторія на Полоцьк 1579 р.

„Archiwum Komisji historycznej“ Академії (том XI, 1909—1913) принесли нам цікаву розвідку д-ра *Евгена Барвінського* (видану окремо ще в 1909 р.) п. з. „Archiwum Ks. Radziwiłłów w Nieświeżu. Rys jego historyi i sprawozdanie z poszukiwań“. Невеличка розвідка (всього 10 сторінок) знайомить нас одначе з усіма категоріями матеріалів, що містять ся в згаданім архіві.

Угайлонська Бібліотека в Кракові, одна з найбагатших публичних бібліотек в Австро-Угорщині з огляду на число рукописей, видала писаний на машині *інвентар рукописей*, що доповняє печатаний *каталог Віслоцького* позиціями від 4177—6215. Значним числом видавництв в останніх часах може повеличатись університетська бібліотека у Львові. З них акти заняття і продажі королівських і церковних дібр в часах Йосифа II, уміщені в тій бібліотеці, зінвентаризував др. Евген Барвінський в своїм „Repertoryum“ (1909 р.). Він же видав (1912 р.) каталог 214 інкунабулів згаданої бібліотеки (хоч лиш тільки уратовано їх в часі бомбардування Львова 1848 р., все ж є се найбільша збірка інкунабулів у Львові). Історію Унів. Бібліотеки і її розвиток за час 1899—1910 р. подає офіційльне справоздання п. з. „Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie w latach 1890—1910“ (1912 р.). Рельми корисний для працюючих науково виданий недавно (1913 р.) „Katalog czasopism i wydań ciągłych,

znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie“. Бібліотека Оссолінських у Львові збагачуєть ся рік-річно архівальними матеріалами: свій архів зложили там князі Сапеги, а за ними кн. Любомірські На жаль, каталог рукописей згаданої бібліотеки, пера дир. Кентржинського не доведений ще до кінця й поки що доводить ся користуватись дуже коротким рукописним інвентарем.

Відрадною обставиною можна вважати се, що др. Кутржеба продовжує каталог рукописей Музея кн. Чарторийських у Кракові (сеї богатої копальні для української історії), розпочатий ще др. Корженевским. Докінчено том I, а 3 зошити II тому (1909—1911 р.) кінчать ся, на жаль, поки що на позиції 1624 (всіх рукописей около 5500!).

Неоцінений для української старовини краєвий Архів актів Гродських і земських (т-зв. Бернардинський) у Львові діждав ся основної студії пера *С. Соханевича* п. з. „Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie“ (Przewodnik nauk. i liter. 1912 і особно), котра докладно інформує про матеріали, що містять ся в тім архіві. Має вийти новий том (XXII) *Актів Гродських і земських*, що буде містити дальшу частину соймових актів з pp. 1673—1732.

В стадії організованя знаходить ся Державний Архів у Львові (при ц. к. Намісництві), але: він уже приступний для людей, що працюють науково. Окрім актів Намісництва (гл. *Winiarz*: Archiwum Namiestnictwa we Lwowie, 1909) мають туди вийти ще: Йосифинська метрика, катастр, метрика з 1820 р., акти карного суду у Львові та ин. Заходи коло розширення архіву робить його новий директор др. *Евген Барвінський*.

Бібліотека ординації г'р. Красінських у Варшаві, що повстала з збірок Томи Чапського, Константина Сьвідзінського (звісного збирача української старовини) й г'р. Красінських переносить ся до власного нового величавого будинку. Українські дослідники мали не раз нагоду переконатись, які скарби для нашої історії зберігають ся там же.

З польських товариств варте особливої згадки *Towarzystwo dla popierania nauki polskiej*. В 1904 р. принесло воно цінну й для нашої історії працю проф. *Абрагама* „*Powstanie organizacji Kosciola łacińskiego na Rusi*“ (досі т. I, 1904 р.), в р. 1913 дало воно знову простору монографію д-ра *Коллянковського* „*Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*“, нагороджену крак. Академією Наук з фундації Немцевої.

„*Grono konserwatorów*“ східної Галичини займало ся пекучою справою консервації пам'ятників дерев'яної архітектури. Наші старинні дерев'яні церквочки никнуть що раз більше завдяки вандалізмови деяких людей, котрим не залежить на тім, щоби їх оберігати; їх розвалюють, а на їх місце будують нові, муровані, без ніякої артистичної й естетичної вартости. Завдяки польським консерваторам збогачувались одначе предметами нашої старовини, котру вони старались рятувати від загибелі, польські музеї, тож українська суспільність Галичини теж приневолена була подбати про своє власне товариство, котре дбалоб про рятування від заглиди пам'яток нашої рідної старовини, передаючи їх в наші музеї. Саме в останніх днях відбуло ся його у Львові уконституування.

Проф. львівського університету Кароль Гадачек, визначніший з галицьких археологів публікує ре-

зультати своїх багатих розкопок в с. Кошилівцях (на галицькім Подністрові), з доби т. зв. передмікенської, про котрі досі були тільки короткі тимчасові звістки (див. в історії України проф. Грушевського I с. 37). Видання се має титул: *Промислова оселя з епохи енеоліту в Кошилівцях, студія до початків цивілізації в полуднево-східній Європі*. Текст вийде в трох мовах—польській, французькій і німецькій. Атлас містить 33 таблиці з 320 знімками.

В різних польських виданнях появили ся некрольоги про заслужених для українознавства діячів *Володислава Лозинського* (про котрого музейну збірку ми в горі згадували) й *Олександра Яблоновського*, що померли минулого р. З важніших і ближше для нас інтересних праць Лозинського згадаємо „*Malarstwo cerkiewne na Rusi*“ (1887), „*Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w.*“ (1890, 2 вид. 1892), „*Sztuka lwowska w XVI i XVII w.*“ (1898), „*Prawem i lewem, obyczaj na Czerwonej Rusi*“ (1903, 2 вид. 1904, 3 вид. 1913), „*Życie polskie w dawnych wiekach*“ (1907, 1 вид. 1908, 3 вид. 1912). Пок. Яблоновський заслужив ся для української історії головню виданням матеріялів в „*Źródłach dziejowych*“, монографії п. з. „*Akademia Kijowsko-Mohilańska 1899—1900*“ і „*Atlas - y ziem ruskich Rzplitej*“. Останньою його працею, дотикающею нашої історії, була „*Historia Rusi południowej*“ (1912). Його праці до української історії, переважно вступні розвідки із „*Źródeł dziejowych*“, видані в pp. 1910—11 в збірнім виданню „*Pism*“ (Том I. *Ziemie Rzeczypospolitej*, т. II. *Kresy Ukrainne*; т. III. *Ukraina*; т. IV. *Wołyń, Podole, Ruś Czerwona*).

Приймається передплата на 1914 рік

на українську газету

„РАДА“

Рік видання дев'ятий.

ГАЗЕТА ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМІЧНА І ЛІТЕРАТУРНА.

Виходить у Києві що-дня
опріч понеділків і днів після великих свят.

„РАДА“ має широку програму, як звичайні великі політичні газети, дає огляди життя політичного, громадського, економічного на Україні, в Росії і за-границю: друкує фельетони, а також статті критичні, твори красномовства; як поступово-демократичний орган, обстоює широкі права націй і суспільства; освітлює справи народної просвіти та культурні потреби українського народу; вважає економічний добробут України основним ґрунтом національної культури і освітлює всі прояви економічного життя взагалі, а на Україні особливо; подає звістки про життя всього українського народу з тих країн світа, де живуть українці, і має своїх кореспондентів у визначніших центрах Європи.

Ціна „РАДИ“ з приставкою і пересилкою в Росії: на рік—6 р., на 11 міс.—5 р. 70 к.; на 10 м.—5 р. 25 к., на 9 м.—4 р. 75 к., на 8 м.—4 р. 25 к., на 7 м.—3 р. 75 к., на 6 м.—3 р. 25 к., на 5 м.—2 р. 75 к., на 4 м.—2 р. 25 к., на 3 м.—1 р. 75 к., на 2 м.—1 р. 25 к., на 1 м.—65 к.

Передплату на рік можна виплачувати частками в такі строки: на 1 янв. 3 карб. і на 1 апр. 3 карб. в 3 строки на 1 янв. 2 карб., на 1 марта 2 карб. і на 1 мая 2 карб., або по 1 карб. що місяця впродовж першого півріччя.

Кожний передплатник може одержати з к-ри „РАДИ“ за 6 карбованців.

„Словарь української мови“

зібраний редакцією журн. „Кієвская Старина“, премірований Рос. Акад. Наук і виданий під редакцією і з доповненнями Б. ГРИНЧЕНКА, в 4-х великих томах.

В книгарнях словарь цей продається по 8 карб., без пересилки.

Зміна адреси—30 коп., артистам і учням всіх шкіл—безплатно.

Адреса редакції і головної контори: у Києві, Велика Підвальна вул., д. 6.
біля Золотих Воріт. Телефон 1458.

ЗАПИСКИ

„Наукового Товариства імени Шевченка“

наукова часопись присвячена передовсім українській історії, фільольогії й етнографії, у Львові що два місяці.

Передплата для Австрії 12 корон на рік (поодинокі книжки по 3 кор.).

Приймає Канцелярія Наукового Товариства ім Шевченка у Львові.

Передплата для Росії 5 р.—приймає книгарня „Літературно-Наукового Вістника в Києві (Фундуклеївська 12).“

Там же на складі всі інші видання Наукового Товариства імени Шевченка: Збірники секцій—історичної, фільольогічної й природничо-математичної, Жерела (Fontes historiae ruthenicae) Памятки (Monumenta), Iiguae pesnon litterarum ruthenicorum), Українсько-Руський Архив, Українська Бібліотека, Історична Бібліотека і Матеріяли до української етнольогії, Етнографічний збірник. Студії з проля суспільних наук Часопись правнича й економічна, Правнича Бібліотека, Матеріяли до української бібліографії.

В Петербурзі з 1 квітня 1913 року виходить орган українського
студентства

„Український Студент“

який ставить собі на меті обслуговувати
громадські й культурно - просвітні потреби укр. молоді.

В ЖУРНАЛІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ:

Є. Артюх, М. Гладкий, проф. М. Грушевський, проф. О. Грушевський. Д.
Донцов, Д. Дорошенко, М. Євшан, С. Єфремов, М. Залізник, М. Карбов-
ський, І. Косенко, О. Ковалевський, М. Кушнір, Є. Неронович, М. Плевако,
В. Садовський, О. Снявський, М. Сирота, М. Сріблянський й інші.

Маються власні кореспонденти: У Варшаві (К. Вротновський), Дорпаті (Стодоля),
Нижині (М. Костенко), Москві (Б. Стопневич), Харкові (Снявський), Томському
(Васильківський), Відні (М. Сисак), Львові (В. Котецький).

Рукописи приймаються лише ті, що написані чітко й на одному боці аркуша.
На відповідь прикладати марки. Замовлення та гроши надсилати на адміні-
страцію. Все останнє на редакцію. Вже вийшло 2 числа „Укр. Студ.“.

Ціна № 1 — **35** коп., № 2 — **50** коп. На при кінці лютого має вийти № 3.

Продаються вони по всіх українських книгарнях.

Адреса редакції: СПбург. Пет. Стор. Большая Пушкарская, д. 35, кв. 16. А. А.
Ковалевському.

Адреса адміністрації: СПбург. Вас. Остр. Большой пр., д. 19, кв. 2. Є. С. Артюхову.

Приймаєть ся передплата на 1914 р.

на багато-ілюстрований літературно-мистецький місячник

СЯЙВО

Вступаючи у другий рік свого існування, редакція розширює
відділи місячника, запросивши для керування кожним окремим
відділом спеціалістів.

Склад редакції і адміністрації теж змінений і розширений.

Програма місячника така сама, як була і в попередньому році.

1) Від редакції, 2) Поетичні твори, 3) Твори з історії мистец-
тва, 4) Твори з етнографії України, 5) З життя діячів мистецтва,
6) Театр та музика, 7) Огляд письменства та мистецтва, 8) Хро-
ніка, 9) Усячина, 10) Дописи, 11) Твори надіслані до редакції,
12) Оповідки.

Ціна на рік 3 карб. — окреме число 45 коп.

Адреса: Київ, Жулянська, № 20.

Ред.-вид. О. Корольчук.

Адміністратор О. М. Стешенко.

== Приймається передплата на 1914 рік ==

НА ТИЖНЕВИЙ КООПЕРАТИВНИЙ
ІЛЮСТРОВАННИЙ ЖУРНАЛ

„Комашня-Муравейник“,

який видає

Київський Союз Кредитовий на українській
і російській мові.

Журнал присвячується головним чином
Кооперації Кредитовій.

Передплата на рік **1 р. 50 коп.**, коли ж
виписувати по одній адресі кілька номерів, то
за перший лічить ся **1 р. 50 к.**, а за сліду-
ючі по **1 руб.** за рік.

Адреса редакції і контори:

Київ, Інститутська, 3. Київський Союз Кредитовий.

Приймається передплата на 1914 рік
== на журнал ==

„Ілюстрована Україна“

одинокий ілюстрований журнал українських родин,
посвячений літературі, критиці, малюванню, архітектурі, пластиці, народній штудії, театраль-
ним справам, музиці, українській минувшині, етнографії і фізичному вихованню.
Містить також описи подорожей, жителіси, спомини, огляди українського життя і т. д.

„Ілюстрована Україна“ є журналом безпартійним—всеукраїнським.

„Ілюстрована Україна“ ведена на взір великих ілюстрованих журна-
лів Європи, здобула собі по першій році існування велике признание серед
нашого народу.

В „Ілюстрованій Україні“ працюють найкращі літературні, наукові
і публіцистичні сили з обох боків кордону.

„Ілюстрована Україна“ має своїх власних кореспондентів: в Києві,
Петербурзі, Москві, Відні, Чернівцях, Кракові, Вінніпегу, Чикаго і т. д.

В 1914 році приступаємо до постійного видавання бібліотеки „Ілюстров.
України“. Вийде в тім році 4 томи бібліотеки: 2 повісті, 1 наукова розвідка і
великий альбом українського Львова. Всі передплатники „Ілюс. Укр.“ дістають
видання бібліотеки ДАРОМ.

„Ілюстрована Україна“ виходить два рази у місяць великими зоши-
тами. Передплата в Росії виносить річно 5 руб., піврічно 2 руб. 50 коп.

Передплати „Іл. Україну“ в Росії можна через: в Києві: Книгарню Літ.
Наук. Вістника і Краамницю „Час“, в Харкові: Українську Книгарню, в Полтаві:
Українську Книгарню, в Одесі: Українську книгарню „Діло“, вул. Преобра-
женська, ч. 11, в Петербурзі: Українську Книгарню і базар ст. В. пр. 11.

Адреса видавництва у Львові: „Ілюстрована Україна“, Львів, ул. Руська,
ч. 18. (Lemberg „Ilustrowana Ukraina“ Ruśka № 18).

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1914 РІК

НА ЗАГАЛЬНО-КООПЕРАТИВНИЙ З МАЛЮНКАМИ ЖУРНАЛ

„Наша Кооперація“

РІК ВИДАННЯ II,

що виходить у Києві при найближчій участі видатних кооперативних сил України.

„НАША КОПЕРАЦІЯ“ єсть ідейний центр для діячів на ниві української кооперації. Вона звертає пильну увагу на всякі прояви кооперативного руху на Україні, на освітлення справи союзного будівництва; містить статті як із теорії, так і із практики кооперації, про споживчу і кредитову кооперацію, сільсько-господарські громади і товариства, виробничі і трудові артілі; містить баянси та справоздання усяких кооперативних товариств, дає відповіді на запитання, рекомендує книжки по кооперації, щотворів та інших служачих в товариствах. „НАША КОПЕРАЦІЯ“ виходитиме од 1½ до 2 друкованих аркушів 24 рази на рік і дає річним передплатникам додатком гарно-оздоблених, з портретами кооператорів, стінний табель-календарь. „НАША КОПЕРАЦІЯ“ коштує на рік 2 р. 50 к., на півроку 1 р. 50 к.; хто виписує 3 і більше примірників журналу на цілий рік і на одну адресу, той платить за кожний примірник 2 руб.

Редакцією завідує Редакційний Комітет. Видає т-во на вірі „Наша Кооперація“. Відповід. ред.-видав. І. П. Немоловський.

Передплата приймається в редакції журналу: Київ, Обсерваторна вул. д. 1, кв. 2; телеф. 19—66.

Открыта подписка на 1914 годъ на ежемѣсячный журналъ

„Украинская Жизнь“

Третій годъ изданія.

„УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ“ въ 1914 году будетъ выполнять тѣ же задачи какія выполнялись ею до сихъ поръ.

Программа журнала: Руководящія статьи по національнымъ вопросамъ.— Обзоръ событий текущей жизни на Украинѣ.— Сужденія печати, преимущественно русской и польской, объ украинскомъ вопросѣ.— Письма изъ російской Украины и изъ Галиціи.— Критическія статьи и литературныя обзоры; библіографія.— Украинское искусство.— Мемуары и статьи по исторіи украинскаго возрожденія.— Разныя извѣстія и замѣтки.— Отвѣты редакціи на вопросы читателей, относящіеся къ программѣ журнала.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

Съ достав. и перес.	Годъ.	6 мѣс.	3 мѣс.	2 мѣс.	1 мѣс.
Въ Россіи	6 р.	3 р.	1 р. 50 к.	1 р. 10 к.	60 к.
За границу	8 р.	4 р.	2 р. — к.	1 р. 50 к.	75 к.

Для народныхъ учителей, сельскаго духовенства, младшаго земскаго медицинскаго персонала, а также для учащихся, рабочихъ и крестьянъ допускается при непосредственномъ обращеніи въ редакцію, ЛЬГОТНАЯ ПОДПИСКА: на годъ 5 руб., на 6 мѣс. 2 руб. 50 к. и на 3 мѣс. 1 р. 25 к. съ достав. и перес.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ ВЪ КОНТОРЪ „УКРАИНСКОЙ ЖИЗНИ“.

Москва, Б. Дмитровка, 14.—Телеф. № 44—48.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1914 р. НА
журнал-місячник літератури, науки й громад-
ського життя марксистського напрямку.

ДЗВІН

„Дзвін“ є журналом демократичним і обстоює інтереси робітничих верств; містить твори красного письменства, статті наукового змісту з історії, літератури, суспільних і природничих наук, критику і бібліографію, огляди наукового, літературного і громадського життя в Росії і закордоном.

„Дзвін“ є під теперішню пору в Росії і Австрії найважливішим засобом освіти передового українського робітництва і всіх тих, кому дорогі, або близькі ідеали робітничої демократії. Заслугує отже на як найширше розповсюдження.

Редагування відділу красного письм. прийняв на себе

В. Винниченко.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ: В Росії: на рік—4 р., Ціна окремого № в Росії 45 коп.

Гроші надсилати і в справах редакційних просять звертатись по такій адресі:

Київ, Жиянська ул. 20, редакція журналу „Дзвін“.

ПРИНИМАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1914 ГОДЪ

(II годъ изданія).

„Библиографическія Извѣстія“

ЖУРНАЛЪ, ИЗДАВАЕМЫЙ

Русскимъ Библиографическимъ Обществомъ при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ

подъ редакціей В. С. Боднарскаго.

Программа журнала: Статьи и др. работы по вопросамъ теоретической и прикладной библиографии: изслѣдованія изъ области библиографии, библиотековѣдѣнія, библиофилии и книжнаго дѣла, указатели по отдѣльнымъ отраслямъ жизни и знанія, критико-библиографическіе обзоры, рецензії. Хроника и вагіа: библиографическая жизнь въ Россіи и заграничѣ, выдающіеся факты изъ жизни общества и учреждений, предлѣдующихъ задачи изученія книги, разныя замѣтки на библиографическія темы, отвѣты на вопросы читателей и пр. Объявленія. Сроки выхода: Журналъ выходитъ 4 раза въ годъ: въ мартѣ, іюнѣ, сентябрѣ и декабрѣ, размѣромъ не менѣе 5 печ. листовъ.

Подписная цѣна: Съ доставкой и пересылкой въ Россію: на годъ—4 руб., на 1/2 г.—2 р., отд. №—1 р. За границу—5 руб.

Такса объявленій: 1 страница—40 руб., 1/2—20 руб., 1/4—10 руб., 1/8—5 руб., 1/16—2 руб. 50 к., строка петита въ 1 колоннѣ (стр. 2 кол.) 40 к.

Контора и Редакція: Москва, Моховая, 11 (Старое зд. Унив.), Библиографическое Общество. Отдѣленіе: В. Никитская, 10, книжный магазинъ „Наука“.

Подписка принимается въ конторѣ редакціи, отдѣленіи конторы (кн. маг. „Наука“) и во всѣхъ столичныхъ и большихъ провинціальныхъ книжн. магазинахъ. Переписка по дѣламъ редакціи (присылка статей etc.) должна быть направляема въ Виблюгр. О-во или по адресу редактора журнала: В. Палашевскій, 2, кв. 7, Богдану Степановичу Боднарскому. Личные переговоры—по понедѣльникамъ отъ 7 до 8 ч. веч. въ помѣщеніи Библиографическаго Общества, въ остальные дни—по предварительному соглашенію.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1914 ГОД.

ХУТОРЯНИНЪ

Еженедельный иллюстрированный журнал, посвященный интересам сельск. хозяйства, кооперации, промышленности и торговли.

Издается Полтавским Обществ. Сельск. Хозяйств. с 1896 г.

Годовая подписка с перес. и доставкой **2 р. 20 к.**

В течение года подписчики получают: 52 номера от 2 до 3 листов каждый, что за год составляет томъ свыше 2200 стр. текста с иллюстрациями. Сборник с-х. статей. Календарь „Хуторянинъ“ (свыше 250 стр. текста, с массой рисунк. и чертежей, цѣна въ отдѣльной продажѣ 25 коп.). О сборникахъ имѣются самые лучшие отзывы. Руководство по молочному хозяйству. Сост. старш. спец. Деп. Земл. М. Я. Примо. Около 160 стр. текста с массой иллюстрацій. Въ отдѣльн. продажѣ будетъ стоить 26 к. Какъ помочь малоземельнымъ. (О товариствахъ для совмѣстной обработки земли). Сост. губ. зем. агрономъ Ю. Ю. Соколовскій. Въ отдѣльной продажѣ 10 к. Какъ повысить урожай озимыхъ. Платье въ краскахъ. Въ отдѣльной продажѣ будетъ стоить 10 к. 10 сортовъ сѣмянъ. Сѣмена заказаны въ одномъ изъ лучшихъ сѣменномъ хозяйствѣ и будутъ разосланы въ началѣ марта всѣмъ подписавшимся до 1-го января 1914 года.

Журналъ „Хуторянинъ“ допущенъ въ бесплатныя бібліотеки, читальни и въ бібліотеки сельско-хоз. учебныхъ заведеній Главнаго Управл. Землеустр. и Зем.

Имѣются полные годовые комплекты за 1911, 1912 и 1913 г.г.
Цѣна по 2 р. 50 к. за комплектъ.

Адресъ: Полтава, Пушкинская ул., домъ Полтав. об-ва с-х. ред. „Хуторянинъ“.

Отвѣст. ред. заслуж. проф. А. П. Шимковъ. Секретарь ред. Д. О. Ярошевичъ.

ОТКРЫТА
ПОДПИСКА
НА 1913—14
ГОДЪ
(5-й г. изд.).

БЮЛЛЕТЕНИ ЛИТЕРАТУРЫ И ЖИЗНИ. Двухнедельный журнал нового типа.

4 РУБЛЯ
въ годъ
ЗА 34
КНИГИ.

Журналъ выходитъ два раза въ мѣсяцъ книжками въ 5—6 печат. лист. большого формата.

За годъ выйдетъ 24 кн. (2000 стр.).

„Бюллетени“ идутъ навстрѣчу потребностямъ той массы интел. читателей, которая лишена возможности близко и широко ознакомиться съ текущей печатью какъ періодич., такъ и неперіод., какъ русской, такъ и иностранной. Главная задача журнала — всесторонне отражать картину идейной духовной жизни современности. „Бюллетени“ — это коллективная литер. памятка наиболее выдающихся явленій и фактовъ, равно какъ вопросовъ и задачъ современности. Поэтому они могутъ служить настольною книгою для каждаго, серьезно интересующагося внутренней жизнью человѣческаго коллектива. О типѣ журнала „Бюллетени“ еще 30—40 л. назадъ мечтали такіе корифеи литературы, какъ Достоевскій и Успенскій. За истекшій годъ въ „Бюллетени“ напечатано 240 ст. по самымъ разнообраз. вопросамъ, и 700 отзывовъ о книгахъ; данъ перечень 2500 нов. кн. и приведено содержаніе болѣе 50 журн. за годъ.

Библіографія въ „Бюллетени“ ведется такъ полно, какъ ни въ одномъ изъ существ. журн. Въ такомъ видѣ она необходима для самаго широкаго круга читателей.

Продолжается подписка на 1914 г. (2-ой годъ изданія).

НА ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ, НАУЧНЫЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛЪ

„СЪВЕРНЫЯ ЗАПИСКИ“

Содержаніе I номера (Январь):

I. *Преображеніе*. Романъ.—С. Сергѣева-Ценскаго. II. *Музыкальная лирика Римскаго-Корсакова*.—Проф. И. И. Лапина. III. *Бисерные кошельки*. Стихотворенія.—М. Кузьмина. IV. *Свѣтъ неприкосновенный*. Разказы.—Алексѣя Ремизова. V. *Въелгрифъ*. Замѣтка.—Н. Гумилева. VI. *Кавалькада Изольды*. Поэма Вьеле Грифна.—Переводъ Н. Гумилева. VII. *Гробъ Мазелы*. Разск.—Бориса Садовскаго. VIII. *Разсказъ Боцманматъ*. Разсказъ.—Алексѣя Новикова. IX. *Пушкинъ и футуризмъ*.—Н. Лернера. X. *В. А. Свровъ*.—Н. Пунина. XI. *Логанъ-Готтлобъ Фикте*.—Б. Яковенко. XII. *Движущія силы природы*.—С. Брука. XIII. *Прошлое и настоящее русскаго земства*.—Н. Быховскаго. XIV. *Передъ земствомъ*. (Письмо изъ Сибири).—Дм. Илимскаго. XV. *Отъ простого къ сложному*.—И. Бикермама. XVI. *Вопросы школьной политики на 1-омъ Всероссийскомъ Съѣздѣ по народному образованію*.—Я. Я. Гуревича. XVII. *Плм. публичная библіотека*.—Л. Б. Хавкиной. XVIII. *Театръ въ Берлинѣ*. (Письмо изъ Германіи).—В. Жирмунскаго. XIX. *Н. Б. Михайловскій въ оцѣнкѣ некоторыхъ его современниковъ*.—Н. Геккера. XX. *Обзоръ иностранныхъ журналовъ*.—Б. Эйхенбаума. XXI. *Библиографія*. XXII. *Книги, поступившія для отзыва*. XXIII. *Содержаніе вышедшихъ номеровъ „Съв. Записокъ“ за 1913 годъ*. XXIV. *Объявленія*.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА. Съ пересылкой и приложеніемъ: на годъ—4 р., на 6 мѣс.—2 р. 50 к. Безъ приложенія: на 3 мѣс.—1 р. 25 к. За границу—6 р. 50 к. Цѣна отдѣльн. номера—50 к.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ: въ конторѣ журнала—С. Петербургъ, Загородный, 21, телеф. 569-49, во всѣхъ книжныхъ магазинахъ и во всѣхъ почтовыхъ учрежденіяхъ. Годовые и полугодовые подписчики получаютъ бесплатное приложеніе

„СОВРЕМЕННАЯ РОССІЯ“.

Издательница С. И. ЧАЦКИНА.

Вышла въ свѣтъ Январская книжка ежемѣсячнаго марксистскаго журнала

„Наша Заря“

У-й годъ изданія

СОДЕРЖАНІЕ: Ив. Шмелевъ: Машина—разск.; Ал. Малышкинъ: Сутиловскія святки—разск.; стихотв. Ив. Бунина, А. Липецкаго, В. Вересаева (съ греческ.); Б. Серебрякова: (изъ Верхарна); В. Майскій: Два типа (англ. и герм. рабоч.); Раф. Григорьевъ: Поэтъ Окуровской Руси; М. Б-въ: Рабочая печать и законопроектъ о печати; Вл. Войтинскій: Арестанскія могилы—оч.; Гр. Петровичъ: Съѣздъ народныхъ учителей; Я. Пилецкій: Пролетаріатъ и культура; Л. М.: Вмѣшательства интернаціонала въ объединеніе с. д. въ Россіи; Ф. Д.: За свободу печати; Внутреннее обозрѣніе Л. М.: Борьба общественныхъ силъ въ 1913 г.; Н. Череванинъ: Юбилей безъ юбиляра; Мартыновъ: 1) Борьба за школу въ Бельгіи. 2) Финаль Кабернскихъ событій. Отклики (замѣтки на текущія темы). Объявленія.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ: на 1 г. 3 р., (за гран.—4 р.), на 6 мѣс. 1 р. 80 к. (за гр.—2 р. 30 к.) отд. книжка въ продажъ—30 к. (двойная—45 к.) загран. 40 к. (двойная—60 к.). Комплекты 1910 г. (безъ 5—6, 7, 8—9 и 10 кн.—разошед.) 2 р. 1911 г. (безъ 1-ой кн.—разошед.) 2 р. 50 к. съ пересылкой въ Евр. Россію. Рабочимъ, приказчикамъ и народ. учит. 15% скид.

Адресъ конторы и редакціи: СПА., Николаевская 2, кв. 43.

Открыта подписка на 1914 годъ

НА ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛЪ ИСТОРИИ И ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ

„Голосъ Минувшаго“

(2-й годъ изданія).

Подъ редакціей С. П. Мельгунова и В. И. Семевского.

Программа журнала:

- I. Научныя статьи по вопросамъ, русской и всеобщей исторіи и исторіи литературы, философіи, искусства и археологіи.
- II. Мемуары, записки, дневники и письма современниковъ.
- III. Различные матеріалы по исторіи, исторіи литературы и т. д.
- IV. Историческая беллетристика.
- V. Обзоръ журналовъ русскихъ и иностранныхъ.
- VI. Критика и библиографія.
- VII. Новости русской и иностранной науки.
- VIII. Хроника, біографіи, некрологи русскихъ и иностранныхъ дѣятелей.

Журналъ иллюстрируется картинками изъ прошлаго и портретами дѣятелей русскихъ и иностранныхъ и выходитъ ежемѣсячно книгами, размѣромъ въ 20 листовъ, начиная съ января 1914 года.

Въ 1913 году въ „ГОЛОСЪ МИНУВШАГО“ приняли фактическое участіе:

Арсеньевъ К. К., Авалиани С. Л., Адарюковъ В. Я., Ашенбренеръ М. Ю., Батюковъ О. Д., Безобразовъ П. В., Бирюковъ П. И., Боборыкинъ П. Д., Богучарскій В. Я., Боровой А. А., Бродскій Н. Л., Вѣлоконскій И. П., Василенко Н. П., Васютинскій А. М., Веселовскій Б. В., Веселовскій Ю. А., Вишницеръ М., Вѣтринскій Ч., Гернетъ М. Н., Гершензонъ М. О., Горяиновъ С. М., Готье Ю. В., Грузинскій А. Е., Живелеговъ А. К., Дьяконовъ М. А., Евгеньевъ В. М., Егоровъ Д. Н., Игнатовичъ И. И., Игнатовъ И. Н., Иорданскій Н. М., Калашъ В. В., Карасавинъ Л. П., Карѣвъ Н. И., Кизеветтеръ А. А., Ковалевскій М. М., Ловаленскій М. Н., Козловскій Л. С., Колосовъ Е. А., Кони А. Ф., Корфъ С. А., Коршъ О. Е., Кузьминскій К. С., Лаппо-Данилевскій А. С., Лазурскій В. Ф., Лернеръ Н. О., Лучицкій И. В., Максимовъ А. Н., Мельгуновъ С. П., Мендельсонъ Н. М., Мокиевскій П. В., Морозовъ Н. А., Новорусскій М. В., Ольнемъ В. Н., Пантелѣевъ Л. Ф., Перцевъ В. Н., Петлюра С. В., Пичета В. И., Плехановъ Г. В., Покровский М. М., Покровский М. Н., Полнеръ Т. И., Полянский Н. Н., Попельницкій А. З., Поповъ И. И., Пругавинъ А. С., Розановъ М. Н., Розенбергъ В. А., Романовъ Н. И., Русановъ Н. С., Рѣзановъ В. И., Рѣпинъ И. Е., Рябинина И. С., Савинъ А. Н., Сакулинъ П. Н., Сватиковъ С. Г., Семевскій В. И., Сидоровъ Н. П., Стекловъ Ю. М., Сыромятниковъ Б. И., Тарасовъ Е. И., Тарле Е. В., Успенскій К. Н., Фингеръ В. Н., Фриче В. М., Хижняковъ В. М., Чайковскій Н. В., Чабышевъ А. А., Черткова А. К., Чертковъ В. А., Чубинскій М. П., кн. Шаховскій Д. И., Щеголевъ П. Е., Щепкинъ В. Н., Щепкинъ Е. Н., Шрейдеръ И. И., Яковлевъ А. И. и др.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ: съ доставкой и пересылкой въ Россіи: на годъ 8 руб., на $\frac{1}{2}$ года 4 руб., на одинъ мѣсяць 1 руб., за границу 10 руб.

Для народныхъ учителей и учащихся допускается разсрочка по 2 руб.

Въ отдѣльной продажѣ книга журнала 1 руб.

Перемѣна адреса 20 коп.

ПОДПИСНЫЯ ДЕНЬГИ на 1914 годъ должны направляться въ редакцію журнала (Москва, Гранатный пер., домъ № 2, кв. 31, тел. 1-78-28) или въ новую контору журнала (Складъ книгоиздательства „ЗАДРУГА“, Москва, Нижняя Кисловка д. 1, кв. 4, тел. 1-36-27).

КНИГАРНЯ

„Наукового Товариства імени Шевченка“
у Львові, Ринок ч. 10

має на складі різні українські, польські, німецькі й інші видання, по-
ти, листовні картки і т. д.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1914 РІК

на український місячник
літератури, науки й громадського життя

Літературно-Науковий Вістник

що виходить далі, книжками по 12—15 арк.

при близькій участі М. Грушевського, М. Євшана, О. Кобилянської, О. Ле-
вицького, В. Леонтовича, О. Олеса, Ю. Сірого, Л. Старицької-Черняхів-
ської, Л. Цегельського і инш.

Завідує київським виданням О. ОЛЕСЬ.

Редакція і головна контора: Київ, В. Підвальна, 36, кв. 8.

Контора львівська: ул. Супінського, ч. 21

(Lemberg, Supinski-str. 21, Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft).

ПЕРЕДПЛАТА ДЛЯ РОСІЇ:

на рік 8 руб.; за пів року 4 руб. 50 коп.

З огляду на тяжкі матеріальні обставини нинішнього українського життя передплата на Літер.-Наук. Вістник в 1914 р. для незаможних учнів, студентів, сільських учителів і учительок, низших служачих, робітників і селян знижена на 6 рублів (коли вони передплачують журнал просто з контори).

Кому трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 руб., поки збереться повна передплата, а журнал посилатиметься зараз.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5%, коли вона повна (8 руб.) і виплачується вся відразу. Комплекти журналу за попередні роки продаються по 8 р.

Українська книгарня в Харкові

Петровський пер., 18.

Великий вибір книжок, карток, картин, народніх українських виробів

При сій книжці посилаються переклади „України“ і „Українського Наукового Товариства“.

8801/1061
57502 11 км
55а.

КНИГАРНЯ

„Літературно-Наукового Вістника“

має на складі великий вибір українських книжок, нот, листовних карток, картин, паперу і приладів до писання.

Київ, Фундуклеївська 12.

Каталог висилаєть ся дурно.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства в Києві

ВИХОДЯТЬ ВІД р. 1908.

вийшло тринадцять томів.

Приймаєть ся передплата на серію четверту, до неї вийдуть т. XIII—XIV Записок і I т. Українського Етногр. Збірника, ціна 5 р. з пересилкою в Росії, за кордон—6 р., для студентів, учеників, народніх учителів—3 р. Передплатників просять посилати передплату по адресі: Бюро Українського Наукового Товариства, В.-Підвальна 36, 8.

Ціна першої, другої і третьої серії (по чотири томи „Записок“ в кожній) в продажу 6 руб. за кожному.

Ціна окремої книжки 1 р. 50 коп.

Збірник Медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві,

вийшли томи I, II і III,

разом з т. IV, що має вийти в р. 1914, становлять п'яту серію публікацій Товариства.

Передплата на V серію 4 руб. Поодинокі томи коштують 1 руб.

Збірник природничо-технічної секції

Українського Наукового Товариства в Києві.

Вийшли томи I і II, друкуєть ся том третій.

Разом з томом четвертим становлять шосту серію публікацій Товариства.

Передплата на VI серію 5 руб. Поодинокі том коштують по 1 руб. 50 коп.

Ціна сеї книги окремо 1 руб. 50 коп.

КІУ

